

ЮГОЗАПАДЕН
УНИВЕРСИТЕТ
„НЕОФИТ РИЛСКИ“

КАТЕДРА
“ФИЛОСОФСКИ И
ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ”

ФИЛОСОФСКИ
ФАКУЛТЕТ

ГОДИШНИК

НА КАТЕДРА “ФИЛОСОФСКИ И ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ”

ГОДИНА XIV/ 2024

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Главен редактор: Проф. д-р Борис Манов

Членове:

Доц. д-р Антоанета Николова

Гл. ас. д-р Румяна Попова

Гл. ас. д-р Иво Минков

© Югозападен университет „Неофит Рилски“

Философски факултет, Катедра „Философски и политически науки“

EDITOTIRIAL BOARD:

Editor-in-Chief: Prof. Boris Manov, PhD

Members:

Assoc. Prof. Antoaneta Nikolova, PhD

Chief Assist. Prof. Romyana Popova, PhD

Chief Assist. Prof. Ivo Minkov, PhD

© South-West University “Neofit Rilski”

Faculty of Philosophy, Philosophical and Political Sciences Department

МЕЖДУНАРОДЕН РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

Проф. дн Лазар Копринаров (ЮЗУ „Неофит Рилски“), Проф. дфн Валентин Канавров (ЮЗУ „Неофит Рилски“), Проф. дфн Иван Кацарски (ИИОЗБАН), Проф. д-р Диего Лучи (Американски университет в България), Проф. д-р Зоран Матевски (Университет „Св. Св. Кирил и Методий“ – Скопие), Проф. дн Мария Марчевска-Ритко (Университет „Мария Склодовска-Кюри“ – Полша), Проф. д-р Марко Форливези (Университет Габриеле д’Анунцио – Кieti-Пескара), Проф. Хуан Хосе Падиял (Университет на Малага), Хаб. д-р Лидия Гузи (Национален университет на Ирландия), Ас. д-р Звиад Абашидзе (Държавен Университет в Тбилиси), д-р Слободан Янкович (Институт за международна политика и икономика – Белград).

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD:

Prof. DSc. Lazar Koprinarov, Prof. DSc. Valentin Kanawrow (SWU “Neofit Rilski), Prof. DSc. Ivan Katsarski (ISSK-BAS), Prof. Diego Lucci, PhD (American University in Bulgaria), Prof. Zoran Matevski, PhD (Ss. Cyril and Methodius University in Skopje), Prof. DSc. Maria Marczewska-Ritko (Maria Curie Sklodowska University – Poland), Prof. Marco Forlivesi, PhD (D’Annunzio University of Chieti-Pescara – Italy), Prof. Juan José Padial (Universidad de Málaga), Dr hab. Lidia Guzy (National University of Ireland), Assist. Prof. Zviad Abashidze, PhD (Tbilisi State University), Slobodan Jankovic, PhD (Institute of International Politics and Economics – Belgrade).

Годишникът на катедра „Философски и политически науки“ при ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград, е научно-методическо списание. Целта му е да даде възможност за публикуване на резултатите от научните изследвания на преподавателите и докторантите от катедрата, както и да стимулира научните търсения и дискусии чрез представяне на материали на изявени учени в областите на философията и политологията от страната и чужбина. Заедно с това се цели и подпомагането на учебния процес и повишаване нивото на самостоятелната работа и творческите изяви на студентите.

В годишника се приемат материали, които отговарят на определените от редколегията на изданието изисквания и след рецензиране от независими рецензенти.

Изискванията към авторите се намират на последната страница на изданието.

Редакционният екип не носи отговорност за съдържанието и достоверността на публикуваните материали. Мненията и становищата, изразени в статиите, са изцяло отговорност на авторите.

The Annual Publications of the Department of Philosophy and Political Science, Volume XIV (2024) at the South-West University “Neofit Rilski” - Blagoevgrad is a peer-reviewed and methodological journal. Its primary objective is to provide a platform for faculty members and doctoral students of the department to disseminate their research findings. It also seeks to foster academic discourse by featuring contributions from distinguished scholars in the fields of philosophy and political sciences from both Bulgaria and abroad. Additionally, we support the educational process and encourages students' independent work and creativity.

The Annual Publications of the Department of Philosophy and Political Science, Volume XIV (2024) accepts manuscripts that meet the standards established by the Editorial Board and have undergone peer review by independent reviewers.

Author Guidelines are available on the final page.

The Editorial Board is not responsible for the content or the accuracy of the published materials. The views and opinions expressed in the articles are solely the responsibility of the authors.

© Университетско издателство „Неофит Рилски“,
Благоевград, 2024
ISSN 2683-0973

© South-West University Publishing House
Blagoevgrad, 2024
ISSN 2683-0973

СЪДЪРЖАНИЕ
CONTENTS

<u>ПРЕДГОВОР</u>	7
<u>PREFACE</u>	8

ПРАВО, ПОЛИТИКА И PR
LAW, POLITICS, AND PUBLIC RELATIONS

Габриела Белова, Гергана Георгиева <u>НЯКОИ АСПЕКТИ, СВЪРЗАНИ С РЕГУЛИРАНЕТО НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ</u> <i>SOME ASPECTS RELATED TO THE REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE</i>	10
Валентина Александрова <u>ПРОБЛЕМИ НА ФИНАНСОВОПРАВНАТА ОТГОВОРНОСТ</u> <i>PROBLEMS OF FINANCIAL RESPONSIBILITY</i>	23
Николай Попов, Румяна Попова <u>ПОЛИТИКА И НОРМИ – НЯКОИ АКЦЕНТИ</u> <i>POLITICS AND NORMS: SOME ISSUES</i>	37
Славянка Ангелова, Николай Кънчев <u>ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА ВЪТРЕШНИТЕ КОМУНИКАЦИИ</u> <i>DIGITALIZATION OF INTERNAL COMMUNICATIONS</i>	43
Милена Янкова <u>ПРОЗРАЧНОСТТА В ДЕЙНОСТИТЕ ПО ВРЪЗКИ С ОБЩЕСТВЕННОСТТА – ОСНОВЕН ПРИНЦИП ЗА ЕФЕКТИВНА КОМУНИКАЦИЯ И ИЗГРАЖДАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНО ДОВЕРИЕ</u> <i>TRANSPARENCY IN PUBLIC RELATIONS ACTIVITIES – A BASIC PRINCIPLE FOR EFFECTIVE COMMUNICATION AND BUILDING PUBLIC TRUST</i>	49
Любомира Христова, Виолина Петрова <u>КОМУНИКАЦИЯ ЗА КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ – ПОЛЗИ И ВЪЗМОЖНОСТИ</u> <i>COMMUNICATION ABOUT THE CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY – BENEFITS AND OPPORTUNITIES</i>	56
Георги Найденов <u>ХАЙДУКЛУКЪТ – ОСНОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ ЕЛИТ. ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ</u> <i>HAJDUK ACTIVITY – A DEFINING CHARACTERISTIC OF THE BULGARIAN POLITICAL ELITE. HISTORICAL ROOTS</i>	63

ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ И ИЗКУСТВО
PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY, AND ART STUDIES

Ирина Китова

ЗА СВОБОДАТА НА ИЗРАЗЯВАНЕ НА АВТОРА, ФОРМАТА НА ИЗКУСТВОТО И НЕПОНОСИМАТА ВИДИМОСТ – СЪВРЕМЕННИ КУЛТУРНИ ПРОБЛЕМИ В ПОЛЕТО НА ФИЛМОВОТО ИЗКУСТВО

ON THE AUTHOR'S FREEDOM OF EXPRESSION, THE FORM OF ART AND UNBEARABLE VISIBILITY - CONTEMPORARY CULTURAL ISSUES IN THE FIELD OF FILM ART 81

Иво Минков

ФИЛОСОФСКИ РЕФЛЕКСИИ ВЪРХУ ОТЧУЖДЕНИЕТО

PHILOSOPHICAL REFLECTIONS ON ALIENATION..... 89

Konstantinos Zoupas

PHILOSOPHICAL COUNSELING AS A FRAMEWORK FOR MENTORING AND COACHING: PURPOSES, BENEFITS, AND APPLICATIONS 97

Lubov Slutsky

TEACHERS IN TRANSFORMATION: A SOCIOLOGICAL LOOK AT THE NEW ERA EDUCATOR..... 103

Миглена Кралева

КОНЦЕПЦИЯ И КРИМИНАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА ВЪЗМОЖНОСТТА ЗА СЪЗДАВАНЕ НА НАЦИОНАЛЕН РЕГИСТЪР НА ИЗВЪРШИТЕЛИ НА ДОМАШНО НАСИЛИЕ В БЪЛГАРИЯ: ПРАВНИ, ЕТИЧНИ И СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ

CONCEPT AND CRIMINOLOGICAL-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE FEASIBILITY OF ESTABLISHING A NATIONAL REGISTRY OF DOMESTIC VIOLENCE PERPETRATORS IN BULGARIA: LEGAL, ETHICAL, AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS108

Венцислава Венчова

СЪВРЕМЕНОТО СЪСТОЯНИЕ НА ДЪРЖАВНАТА ИДЕЯ И ВЛАСТТА, СПЕЦИАЛНИ ПЕРСПЕКТИВИ В РИСКОВОТО ОБЩЕСТВО – УЛРИХ БЕХ

THE CONTEMPORARY STATE OF THE STATE IDEA AND POWER, SPECIAL PERSPECTIVES IN THE RISK SOCIETY - ULRICH BECH 123

ЕКОЛОГИЯ И ЕКОЛОГИЧНО ОБРАЗОВАНИЕ
ECOLOGY AND ENVIRONMENTAL EDUCATION

Стефан Кирилов

ОБРАЗОВАТЕЛНА ИНФРАСТРУКТУРА ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ПРИРОДОЗАЩИТНО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА НАЦИОНАЛЕН ПАРК „РИЛА“

<i>EDUCATIONAL INFRASTRUCTURE FOR INTERPRETATION AND CONSERVATION EDUCATION FOR RILA NATIONAL PARK</i>	138
--	-----

Владимир Караджов, Румяна Попова

<u>ECOLOGICAL INFLUENCES OF DARK TOURISM</u>	149
---	-----

<u>УКАЗАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ</u>	160
---	-----

<u><i>AUTHORS GUIDELINES</i></u>	162
--	-----

ПРЕДГОВОР

Брой XIV/2024 г. на Годишника на катедра „Философски и политически науки“ представя докладите от проведената на 17 и 18 май 2023 г. интердисциплинарна конференция на тема **„Културни контексти, политическо време, философски пространства на постмодерността“**. Научният форум бе организиран от катедра „Философски и политически науки“ към Философския факултет, съвместно с катедрите „Национална сигурност и публична администрация“, „Международно право и международни отношения“ и „Връзки с обществеността“ към Правно-историческия факултет, както и катедрите „Културология“ и „Телевизионно, театрално и киноизкуство“ към Факултета по изкуствата. **Конференцията беше част от събитията, посветени на 230-годишнината от рождението на патрона на Югозападния университет – Неофит Рилски.**

Форумът предостави ценна възможност за среща и обмен на изследователските усилия на отделните катедри, както и за изграждане на университетско пространство и ефективна комуникации в рамките на академичната общност на Югозападния университет „Неофит Рилски“. Представените теоретични и емпирични изследвания акцентират върху теми в области на философията, политиката и националната сигурност, правото, обществените комуникации, психологията, визуалните изкуства и културологията. Във фокуса са въпроси за личността в постмодерния свят, дигитализацията и изкуствения интелект, социалната отговорност, актуалните феномени като „тролски дискурс“ и „пост-истина“, и новите форми на културно изразяване.

Настоящият брой XIV/2024 г. на Годишника на катедра „Философски и политически науки“ представя изследвания, които отразяват широк спектър от актуални теми, обхващащи както теоретичните основи, така и практическите измерения на съвременната реалност.

Изданието е ценен принос към развитието на интердисциплинарните изследвания и подчертава ангажимента на катедра „Философски и политически науки“ към изследване на съвременните проблеми и предизвикателства в обществото.

От Съставителите

PREFACE

The Annual Publications of the Department of Philosophy and Political Science, Volume XIV (2024) contributions presented at the interdisciplinary conference **“Cultural Contexts, Political Time, Philosophical Spaces of Postmodernity”**, held on 17–18 May 2023.

The event was organized by the Department of Philosophy and Political Science at the Faculty of Philosophy, in collaboration with the Department of National Security and Public Administration, the Department of International Law and International Relations, and the Department of Public Relations at the Faculty of Law and History, as well as the Department of Culturology and the Department of Television, Theatre and Cinema Arts at the Faculty of Arts. **The conference was part of the events commemorating the 230th anniversary of the birth of the patron of South-west University – Neofit Rilski.**

The forum provided a valuable opportunity for the various departments to meet and exchange their research efforts, while fostering a cohesive academic environment and promoting effective communication across the academic community of South-west University “Neofit Rilski.” The theoretical and empirical studies included in this volume address a range of topics within the fields of philosophy, politics and national security, law, public communications, psychology, visual arts, and culturology. Key themes explore the role of the individual in the postmodern world, digitalization and artificial intelligence, social responsibility, contemporary phenomena such as “troll discourse” and “post-truth,” as well as emerging forms of cultural expression.

Annual Publications of the Department of Philosophy and Political Science, Volume XIV (2024) features research addressing a broad spectrum of contemporary issues, encompassing both theoretical foundations and practical dimensions of modern society.

This volume represents a significant contribution to the advancement of interdisciplinary studies and underscores the Department of Philosophy and Political Science’s ongoing commitment to exploring the contemporary pressing social challenges and developments.

From the Editors

ПРАВО, ПОЛИТИКА И PR

НЯКОИ АСПЕКТИ, СВЪРЗАНИ С РЕГУЛИРАНЕТО НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ

Габриела Белова^a, Гергана Георгиева^b

Резюме: Статията разглежда изкуствения интелект (ИИ) като технология, чийто бърз напредък поражда сложни предизвикателства по отношение на ползите и рисковете за правната система. Предимствата от развитието на ИИ несъмнено могат да бъдат огромни, ако се използва например за прогнозиране на престъпления и специални разузнавателни средства в разследването по наказателни дела. Софтуерните програми обаче могат да функционират неправилно и да причинят сериозна вреда, като последици за технологиите за големи данни, които запазват неприкосновеността на личния живот. Разгледани са някои аспекти, свързани с нуждата от регулиране на изкуствения интелект и необходимостта от по-задълбочено познаване на тази иновативна технология.

Ключови думи: Регламент на Европейския парламент и на Съвета за определяне на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (законодателен акт за изкуствения интелект), системи с ИИ, Директива за отговорността на ИИ, Съвместна пътна карта за ИИ на ЕС и САЩ, чатботът ChatGPT.

SOME ASPECTS RELATED TO THE REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Gabriela Belova^c, Gergana Georgieva^d

Abstract: The article examines artificial intelligence (AI) as a technology whose rapid advancement raises complex challenges in terms of benefits and risks for the justice system. The advantages of the development of AI can undoubtedly be huge if it is used, for example, to predict crimes and as a tool for criminal intelligence. However, software programs can malfunction and cause serious harm, such as implications for privacy-preserving big data technologies. Some aspects related to the need to regulate artificial intelligence and the need for a deeper knowledge of this innovative technology are considered.

Keywords: Regulation of European Parliament and of the Council Determining Harmonized Rules on the Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act), AI systems, AI Liability Directive, the U.S.-EU Joint AI Roadmap, the ChatGPT chatbot.

^a Професор, доктор на науките, катедра „Международно право и международни отношения“, Правно-исторически факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: gabrielabelova@gmail.com.

^b Доцент, доктор, катедра „Международно право и международни отношения“, Правно-исторически факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: georgieva@law.swu.bg.

^c Professor, DSc, Department of International Law and International Relations, Faculty of Law and History, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: gabrielabelova@gmail.com.

^d Associate Professor, PhD, Department of International Law and International Relations, Faculty of Law and History, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: georgieva@law.swu.bg.

Въведение

Изкуственият интелект е бързо развиваща се област, която навлиза във всяка сфера на живота, увеличавайки както възможностите, така и рисковете от употребата на тези системи. Регулирането на тази интелигентна технология се отнася до набор от правила и насоки, които управляват разработването, внедряването и използването на изкуствения интелект в различни области на обществения живот, като здравеопазване, финанси и транспорт. Някои ключови аспекти на регулирането на този вид иновация включват безопасността и надеждността на разработване на приложенията, като например автономни превозни средства и системи за медицинска диагностика. Системите с изкуствен интелект (ИИ) следва да зачитат правата на лицата за поверителност на данните и да бъдат проектирани да предотвратяват неототоризиран достъп или разкриване на лична информация. Освен това процесите на вземане на решения с ИИ трябва да бъдат прозрачни и обясними, заинтересованите страни да имат ясно разбиране за това как се вземат решения, базирани на ИИ, а отчетността и отговорността за действията или решенията, взети от системите с ИИ, трябва да е ясна и правно обоснована.

1. Началото

Терминът „изкуствен интелект“ се появява през лятото на 1956 г. на една научна конференция в Колежа Дартмут (САЩ)¹, като днес безспорно се свързва с името на Джон Маккарти. От тема на конференцията той сравнително бързо се превръща в академична дисциплина. Част от участниците в конференцията, сред които Джон Маккарти, Марвин Мински, Алън Нюел, Артър Самюел и Хърбърт Саймън, впоследствие ръководят изследванията в областта на изкуствения интелект в продължение на няколко десетилетия. Заедно със своите студенти, гореспоменатите учени създават програми, които предизвикват всеобщо удивление: компютрите побеждавали хората на шахмат², решавали алгебрични задачи, доказвали логически теореми и говорили чужд език.

Впоследствие идеята за изкуствения интелект преминава през няколко вълни на оптимизъм, но бива последвана от разочарование и загуба на субсидии – период, известен като „зима на изкуствения интелект“, която обаче е последвана от нови успехи и възобновено финансиране. Докато през по-ранните периоди изследванията в областта на изкуствения интелект са свързани със създаването и развитието на алгоритми, които имитират в определена степен последователността на операциите, които извършва човешкото съзнание по време на мисловния процес, протичащ при решаването на различни задачи или правенето на логически дедукции, то впоследствие учените се насочват към

¹ Частен университет от Бръшляновата лига в гр. Хановър, Ню Хампшир, САЩ.

² През май 1997 г. тринадесетият световен шампион по шахмат Гари Каспаров губи публичен мач реванш от шест партии с 2,5:3,5 срещу подобрения компютър на IBM Deep Blue. Мачът е равен до петата партия, но в шестата компютърът побеждава. Това е първият път, в който компютър побеждава световен шампион в директна среща. По този известен двубой е направен документалния филм *Игра на свърши: Каспаров срещу Машината (Game Over: Kasparov and the Machine)*. Каспаров твърди, че няколко фактора са били против него в тази среща. В частност, на него му е бил отказан достъп до предишни срещи на Deep Blue, докато компютърният екип е проучил стотици срещи на Каспаров. След загубата Каспаров обявява, че е имало моменти, в които е видял забележителен интелект и творчество в ходовете на машината. Каспаров иска реванш, но IBM отказва и прекратява работата по Deep Blue.

нови подходи на т.нар. субсимволично ниво за решаване на някои проблеми с изкуствения интелект.

Разбира се, изкуственият интелект и досега е твърде дискуссионно понятие. Основните въпроси, които се поставят, са свързани с това съществуват ли граници за изкуствения интелект, може ли изкуственият интелект да притежава съзнание и разум и не на последно място, дали той може да бъде опасен за хората? Неслучайно световно известни личности като физикът Стивън Хокинг, основателят на „Майкрософт“ Бил Гейтс и основателят на SpaceX Илън Мъск споделят опасенията относно възможността изкуственият интелект да еволюира до степен, която хората не биха могли да контролират (Luger, 2004). Може би е необходимо да се вслушаме в техните предупреждения, имайки предвид, че обемът на данните, генерирани в света, се очаква да нарасне до 175 зетабайта през 2025 г. (един зетабайт е хиляда милиарда гигабайта).

2. ИИ - правни аспекти

Изкуственият интелект често се възприема като единица мярка за измерване на степента на развитие на дадено общество и неговата иновативност. Дори и днес той е част от възможните решения за редица предизвикателства, които стоят пред човечеството, включително и на международно равнище. Достатъчно е да си припомним някои надежди, които се възлагаха на ИИ във връзка с пандемията COVID-19 или с подобряване на условията на живот на възрастните хора или хората с увреждания.

Отношенията с използването на изкуствен интелект винаги досега са били разглеждани като отношения по повод на нетипичен обект на правото, а едва напоследък - като отношения между традиционните и нов вид субекти на правото. При всички случаи доскоро бяхме убедени, че това са отношения, които на един или друг етап се инициират, програмирани от лице - субект на правото с различна степен на отговорност (включително в рамките на дейността на юридическите лица). Волята на човек към определени действия на изкуствения интелект може да бъде изразена в различна степен: от действията на ИИ, намиращи се под пълния контрол на човешката воля, до автономните действия на ИИ, отново допуснати и реализирани във възможните им граници и последствия за човека или за група от индивиди. По този начин правните отношения като волеви социални отношения между субектите на правото по отношение на обектите на правото, възникващи въз основа на правните норми, пораждащи субективни права и правни задължения, дори ако те се изпълняват с помощта на ИИ, следва да отразяват волята на традиционните субекти на правото, преди всичко на дадено физическо лице (Shakhnazarov, 2022, pp. 63-72). По отношение на всички видове субекти на правото, известни на съвременните правни системи в света, включително юридически лица, държави, международни организации, може да се отбележи, че те отразяват волята на индивида или група лица. По този начин доскоро изкуственият интелект изглеждаше да е технология, която дава възможност да се опрости изпълнението на волята на човека, но не и да се генерира самостоятелно, независимо.

Изкуственият интелект често се противопоставя на естествения интелект на хората и другите живи организми, докато когнитивните способности на изкуствения интелект и другите му свойства, сравними със съответните свойства на човешкия интелект, на всеки

етап от тяхното развитие, не трябва и няма да могат да неутрализират стойността на човека и човешкия живот, които са в основата не само на човешкото съществуване, но и на всички процеси на правно регулиране. Несигурността на последиците от дейността на изкуствения интелект, включително правните последици (Dimitrov, 2023, p. 412) (системите с изкуствен интелект вече оказват сериозно влияние върху човешкия живот и са в състояние да го променят радикално, да засегнат социалните отношения и в същото време да функционират автономно), заставя държавите да мислят както на националноправно, така и на международноправно ниво за определяне на ясна правна рамка за използването и контрола върху изкуствения интелект (Guihot et al., 2017).

Днес чуждестранната доктрина, в частност американската, отбелязва необходимостта от прилагане на концепцията за наказателна отговорност по отношение на действията на изкуствения интелект, като се вземат предвид действията на създателя, програмиста, потребителя и други лица, свързани с ИИ (Hallevy, 2013). Наистина, на този етап от развитието на технологиите за изкуствен интелект, ефективната система за отговорност за техните действия изглежда изключително важна и необходима. Също така, въпросите относно юридическата правосубектност на ИИ при създаването на продукти - резултат от интелектуалната дейност - изглеждат спорни, но и актуални. Така например през 2019 г. са подадени няколко заявки за патенти за изобретения в патентните ведомства на ЕС, Великобритания и САЩ (пластмасов контейнер за съхранение на храна, направен въз основа на рекурсивна геометрия, както и светлинна сигнална лампа, работеща на принципа „невронна светлина“, предназначена да уведомява за аварийни ситуации). Като автор е посочена програмата DABUS, която е създала изобретенията. На въпросните заявители е отказано да регистрират съответните изобретения в посочените държави (Kalincheva, 2020). Същевременно разработчиците на програмата все пак успяват да постигнат признание за „авторството“ на изкуствения интелект в някои други юрисдикции. Така на 13 май 2021 г. Комисията за компании и интелектуална собственост на Южна Африка (CIPC) издава патент за изобретяването на „контейнер за храна, базиран на фрактална геометрия, като в патентната документация изрично се посочва, че изобретението е генерирано от изкуствен интелект в офлайн режим“ (CIPC Intellectual Property Online, 2021). По сходен начин австралийски съд установява, че изкуственият интелект може да бъде изобретател според националното законодателство - Федералният съд на Австралия потвърждава правото на изкуствения интелект да се счита за изобретател. Подобна формулировка присъства в решението по делото на Стивън Талер на 30 юли 2021 г. Решението на Австралийския патентен комитет да откаже да признае изкуствения интелект като изобретател е оценено като погрешно на основание, че патентното право на страната не предвижда, че заявителят, търсещ закрила за изобретение, задължително трябва да бъде „лице“ (физическо или юридическо). В същото време терминът „агент“ се тълкува от съда като жив или неодушевен предмет, който изобретява нещо (Yanushkevich, 2021). Струва ни се обаче, че подобен подход би обезценил творческия принос и човешката креативност, ако на нормативно ниво правото на авторство автоматично се присъжда на субект, дори и в случаите, когато резултатът от интелектуалната дейност се създава автономно от система на ИИ. Същевременно системата на ИИ не може и не трябва да

получава възможността да се ползва от лични неимуществени права, без да е субект на правото. Още повече, че мнозинството от съвременните национални законодателства на държавите изхождат от факта, че обектите на интелектуална собственост са такива, ако са създадени от творческата дейност на дадено лице (физическо или юридическо).

3. Законодателни инициативи в рамките на ЕС

А. Проект на Регламент на ЕС относно ИИ.

През м. април 2021 г. ЕС предлага проект на Регламент на Европейския парламент и на Съвета за определяне на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (Законодателен акт за изкуствения интелект) (European Commission, 2021) и за изменение на някои законодателни актове на Съюза. Регламентът в областта на изкуствения интелект има следните цели:

- Да гарантира безопасността и съответствието с действащото законодателство, с основните права и ценности на Европейския съюз на системите с изкуствен интелект, хоствани и използвани на пазара на ЕС;
- Осигуряване на правна сигурност при насърчаване на инвестициите и иновациите в ИИ;
- Подобряване на управлението и прилагането на законодателството в областта на основните права и сигурността при използването на системи с ИИ;
- Насърчаване на развитието на единен пазар за легитимни, безопасни и надеждни приложения в областта на изкуствения интелект, като се предотвратява разпокъсаността на пазара.

Очертаните общи цели, както е видно, определят рамката за правно регулиране на отношенията, свързани с изкуствения интелект, консолидирайки основните принципи на подобна регламентация. Изглежда, че нарушаването на съответните принципи при формулирането на законодателство в областта на ИИ също трябва да се предвиди с разработването на еквивалентни мерки за отговорност на различни субекти (потребители, създатели на системи с ИИ).

Член 3 от проекта за регламент определя „система с изкуствен интелект“ като софтуер, разработен с помощта на един или повече от методите и подходите, изброени в Приложение I към регламента, който може за различни цели, определени от хората, да генерира съдържание, прогнози, препоръки, решения, които засягат средата, с която взаимодейства, както и други резултати. За постигането на тези цели проектът на Регламент относно изкуствения интелект съчетава подход, основан на пирамидата на риска със съвременна многостепенна защита. Това означава, че за нискорисковите приложения на ИИ се прилага по-лек правен режим, както и че неприемливите според нивото на риск приложения следва да са забранени. В зависимост от увеличаващия се риск, се прилагат по-строги правила. Те варират от юридически незадължителните правила на саморегулиращата се общност в контекста на оценката на въздействието, кодексите за поведение до стриктното спазване на външно одитираните изисквания през целия жизнен цикъл на прилагането. Високорисковите системи с ИИ (Hi-Risk AI-Systems) (Brown, 2023) логично се предлагат да бъдат внимателно оценявани, преди да бъдат пуснати на пазара и

през целия им жизнен цикъл. Като пример за високорискови системи с ИИ са посочени следните: критични инфраструктури (например транспорт), които могат да застрашат живота и здравето на гражданите; образование или обучение, което може да определи достъпа до образование и професионалния ход на живота (напр. полагане на изпити); критични за безопасността компоненти на други системи с ИИ (напр. използването на изкуствен интелект в роботизираната хирургия); управление на човешките ресурси и достъп до самостоятелна заетост (напр. софтуер за подбор на автобиографии при кандидатстване за работа); правоприлагащи дейности, които могат да нарушат основните права на хората (напр. оценка на надеждността на доказателствата); управление на миграцията, политическото убежище и граничния контрол (например проверка на автентичността на документите на граничните пунктове); правораздаването и демократичните процеси; системи за наблюдение (напр. биометричен мониторинг за правоприлагащите органи, система за лицево разпознаване). В същото време, лицата следва да могат да контролират високорисковата система с ИИ в контекста на изискването за човешки надзор (Kohrman Jackson & Krantz LLP, 2022).

Изглежда, че „човешкият контрол“ трябва да бъде нормативно установеният филтър за използването на системи с ИИ на всяко ниво на риск. Необходим е разумен баланс между ИИ и човешките дейности, със задължително дефиниране на целите на ИИ за опростяване и оптимизиране на социалните процеси, както и със справедливото и законно използване на системите с ИИ от хората. Заслужава да се отбележи, че такъв основен, многопосочен регулаторен нормативен акт относно използването на системи с ИИ, като разглеждания проект за регламент на ЕС, може и трябва да бъде приет в различни юрисдикции на настоящия етап от развитието на технологиите, главно за целите на управлението на рисковете от използването на системи с ИИ, както и за оптимизиране на различни социални процеси.

Така наречената обща позиция по законодателството е приета от Европейския съвет в края на 2022 г. и в момента се обсъжда в Европейския парламент. По време на чешкото председателство Иван Бартош, заместник министър-председател на Чешката република, отговарящ за цифровизацията, в изявление след приемането на Съвета заявява, че „изкуственият интелект е от първостепенно значение за нашето бъдеще“ и твърди, че успешно е постигнат деликатен баланс, който ще стимулира иновациите и навлизането на технологиите за изкуствен интелект в цяла Европа (Council of EU, 2022).

Б. Позицията на Съвета на ЕС относно проекта на Законодателен акт на ЕС за ИИ.

На 25 ноември 2022 г. Съветът на ЕС одобрява компромисен вариант на предложения Регламент на Европейския парламент и Съвета за определяне на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (European Commission, 2021).

Все още обаче има разногласия в дефиницията на системите на ИИ. Съветът счита, че определението не трябва да включва определени видове съществуващ софтуер. Трудности има и при определянето на автономията, а също така и относно т. нар. забранени практики в областта на ИИ. Текстът на предложения Регламент за изкуствения интелект

сега разглежда забранените практики на ИИ и използването на ИИ за социално оценяване от частни участници. Също така, забранените практики включват системи с ИИ, които използват уязвими групи лица, включително лица, които са уязвими поради тяхното социално или икономическо положение.

Възниква въпросът какво се случва със забраната за използване на дистанционни биометрични системи за идентификация в „реално време“ в публично достъпни пространства от правоприлагащите органи? В текста на предложения Регламент за изкуствения интелект се пояснява, че подобно използване е строго необходимо за целите на правоприлагането и за което правоприлагащите органи следва по изключение да имат право да използват такива системи.

В рамките на широкия спектър от дискусии въпроси, третирането на технологии, класифицирани като системи с ИИ с общо предназначение (GPAIS) (Reuters, 2023), заслужава специално внимание. В настоящия си вид официалните предложения на ЕС определят GPAIS като системи с ИИ, които:

1) са способни да изпълняват общо приложими функции като образно/гласово разпознаване, аудио/видео генериране, моделно разпознаване, отговаряне на въпроси, превод и др.

2) могат да се използват в множество от контексти и да бъдат интегрирани в множество от други системи на ИИ.

Необходимо е обаче да се разграничават системите за ИИ. От една страна, има системи с фиксирано предназначение, които са предназначени за изпълнение на конкретни задачи. Примери за подобни технологии включват тези, посветени на класификацията на изображенията, валидирането на самоличността или разпознаването на глас, наред с други. От друга страна, има системи, които могат да изпълняват множество задачи и цели, включително непредвидени. Това означава, че една система с ИИ може да няма ясна и уникална цел, но това е един от елементите, върху които се определя нейното ниво на риск. Включването на насоки и определения за разграничаване на тези видове системи с ИИ би подобрило управлението на ИИ в ЕС. Това е така, защото това би позволило на участниците да определят ясни задължения и отговорности, но също така и кои заинтересовани страни, участващи в проектирането, разработването и внедряването на ИИ, трябва да ги поемат.

В крайна сметка след продължителни дебати в ЕП и Съвета, ЕС през м. март 2023 г. приема да се придържа към легалните определения на системи с ИИ с общо предназначение (GPAIS), разработени в рамките на ОИСР.

В. Директива за отговорността на изкуствения интелект и изменения на Директивата относно общата безопасност на продуктите – нови правила за отговорност, предложени от Европейската комисия.

Като допълнение към Регламента за ИИ, Европейската комисия предлага Директива за отговорността на ИИ през септември 2022 г., която има за цел да установи хармонизиран режим за разглеждане на искове за отговорност на потребителите за вреди, причинени от продукти и услуги, базирани на ИИ. Тъй като технологията продължава да напредва, от

решаващо значение е да се въведе по-силна защита за потребителите в дигиталната ера (De Luca, 2023).

Сред основните цели, които Директивата за отговорността на ИИ си поставя, са:

- Намаляване на правната несигурност около искове за отговорност и щети, свързани с ИИ;
- Гарантиране, че жертвите могат да търсят ефективно обезщетение за щети, свързани с ИИ;
- Хармонизиране на определени правила в държавите членки за искове извън Директивата за отговорността за продуктите и хармонизиране на националните правила за отговорност (De Luca, 2023).

Съответно Директивата за отговорността на ИИ предвижда да въздейства посредством:

- Опростяване на съдебния процес и установяване на по-широка защита за жертвите, увредени от системи с ИИ, чрез облекчаване на тежестта на доказване на жертвите и подпомагане на достъпа им до доказателства.
- Позволяване на пазара на ИИ да продължава да се развива чрез увеличаване на гаранциите, насърчаване на доверието на потребителите и осигуряване на по-добра правна сигурност за бизнеса.

През 2022 г. Комисията също така актуализира Директивата относно общата безопасност на продуктите (Product Liability Directive - PLD). Докато Директивата за отговорността на ИИ установява правила за извъндоговорни, основани на вина граждански искове, включващи системи с ИИ, то ревизираната Директива относно общата безопасност на продуктите хармонизира правилата, които се прилагат към искове за отговорност без вина, предявени от лица, които са претърпели физическо нараняване или щети на имущество, причинени от дефектни продукти. Софтуерът, включително системите с ИИ, са изрично посочени като „продукти“ в предложението, което означава, че пострадалото лице може да поиска обезщетение за вреди, причинени от ИИ. Очаква се и двата законодателни акта да бъдат преразгледани и евентуално изменени от Съвета и Европейския парламент през настоящата година.

4. Принос на ЕС към формирането на международните стандарти относно ИИ

Като една от първите юрисдикции, които обмислят всеобхватна регулация относно ИИ, ЕС продължава да играе и водеща роля в подпомагането на определянето на международни стандарти за ИИ. Преди всичко става въпрос за приноса на ЕС при изработването на Конвенцията на Съвета на Европа за ИИ, както и съвместната пътна карта за ИИ между ЕС и САЩ.

А. Конвенцията на Съвета на Европа за ИИ

В момента Съветът на Европа е в процес на разработване на проект на конвенция за изкуствения интелект, правата на човека, демокрацията и върховенството на закона („Конвенцията за ИИ“). През януари 2023 г. националните делегации в Съвета на Европа се срещнаха, за да обсъдят проект на Конвенцията за ИИ. След като работата бъде

финализирана, Конвенцията за ИИ ще бъде първият правно обвързващ международен инструмент за ИИ и ще бъде отворена за участие от държави, които не са членки (Cooper et al., 2022).

В тази връзка още през август 2022 г. Европейската комисия публикува препоръка за решение на Съвета, упълномощаващо Комисията да представлява ЕС и да участва в преговорите на Съвета на Европа по Конвенцията за ИИ („Препоръката“). В допълнение към това, Европейският надзорен орган по защита на данните („ЕНОЗД“) публикува становището си относно препоръката на Комисията и Съветът предлага редица изменения, за да изясни ролята на Комисията в преговорите и процеса, който Комисията трябва да следва по време на преговорите.

Сред основните цели на препоръката са да се гарантира, че Конвенцията за ИИ е в съответствие с ценностите и интересите на ЕС и е съвместима с проекта на Регламент за ИИ и предложената Директива за отговорността на ИИ. Така например, Европейската комисия се стреми да гарантира, че Конвенцията на Съвета на Европа за ИИ следва основания на риска подход (подобен на посочения в Регламента на ЕС за ИИ).

Б. Съвместна Пътна карта за ИИ на ЕС и САЩ

На 1 декември 2022 г. Съветът по търговия и технологии ЕС-САЩ публикува своята съвместна Пътна карта за надежден ИИ и управление на риска. Пътната карта има за цел (i) да усъвършенства споделените терминологии и таксономии чрез общо хранилище; (ii) да сподели своите подходи към управлението на риска от ИИ и надежден ИИ, за да усъвършенства подходите за сътрудничество в международните органи по стандартизация, свързани с ИИ; (iii) да установи споделен център от показатели и методологии за измерване на надеждността на ИИ, методи за управление на риска и свързани инструменти; и (iv) разработване на механизми за споделяне на знания за наблюдение и измерване на съществуващи и възникващи рискове от ИИ (Drake et al. 2023).

За да постигне целите си, Съветът по търговия и технологии на ЕС и САЩ се стреми да използва текущата си работа по ИИ (напр. Регламента за ИИ на ЕС и Проекта на САЩ за Закона за правата на ИИ). Пътната карта подчертава приликите и базирания на риска подход, възприет както в Регламента за ИИ на ЕС, така и в проекта на САЩ. В Пътната карта обаче се признава, че за по-нататъшното привеждане в съответствие на базираните на риска подходи на САЩ и ЕС ще е необходимо да се създаде споделено разбиране и последователно прилагане на концепции и терминология, свързани с надежден ИИ. След това ще се включи в разработването на международни стандарти за ИИ, инструменти за надежден ИИ и управление на риска, както и споделяне на знания за рисковете от ИИ.

5. Предизвикателството ChatGPT

Най-новата сензация на изкуствения интелект – „чатботът на стероиди“ ChatGPT – връща европейските и международните законодатели в изходна позиция относно това как да регулират ИИ. През последните месеци чатботът залива интернет пространството с бързото си производство на създадени от човек текстове. Той заявява любовта си към журналист от New York Times и пише хайку за маймуни, които се освобождават от

лаборатория. Дори стига до залата на Европейския парламент, където двама германски членове изнасят речи, изготвени от ChatGPT, за да подчертаят необходимостта от овладяване на технологията за ИИ.

Но след месеци на дискусии в интернет – и проклетия от страна на критиците – технологията сега изправя регулаторите на Европейския съюз пред озадачаващ въпрос: Как да контролираме това „нещо“? Къде е уловката? Истината е, че ChatGPT може да служи както за добронамерени, така и за недобронамерени цели (Izvorna.bg, n.d.).

Този тип изкуствен интелект, наречен голям езиков модел, няма едно предназначение: хората могат да го провокират да пише песни, романи и стихотворения, но също и компютърен код, политически бележки, фалшиви новини или, както един колумбийски съдия признава - дори съдебни решения. Други модели, които генерират изображения, а не текст, могат да генерират всичко - от карикатури до фалшиви снимки на политици, предизвиквайки страх от дезинформация.

В един случай новата търсачка Bing, задвижвана от технологията на ChatGPT, заплашва изследовател с „хакване“ и „унищожаване“. Друго, базирано на ИИ приложение за трансформиране на снимки в карикатури, наречено Lensa, хиперсексуализира снимки на азиатски жени (Volpicelli, 2023).

Според Гари Маркър, експерт по ИИ и вокален критик, тези системи нямат етично разбиране за света (Georgieva & Hristova, 2017), нямат чувство за истина и не са надеждни. На противоположно мнение е Драгош Тудораке, румънски евродепутат от групата на либералите, който заедно с италианския депутат от S&D Брандо Бенифей е натоварен със задачата да прокара Регламента за ИИ в Европейския парламент, ИИ е като двигател. Системите за ИИ представляват много мощни двигатели и алгоритми, които могат да правят доста неща и които сами по себе си все още не са определени за конкретна цел.

Възходът на ChatGPT принуждава Европейския парламент да ревизира своето становище и през февруари водещите законодатели на Регламента за изкуствения интелект - Бенифей и Тудораке, предлагат системите с изкуствен интелект, генериращи сложни текстове без човешки контрол, да бъдат включени в списъка на системи от ИИ с „висок риск“ – опит да се попречи на ChatGPT да разпространява дезинформация в огромен мащаб.

Идеята е посрещната със скептицизъм от десните политически групи в Европейския парламент и дори от части от собствената либерална група на Тудораке. Аксел Вос, виден десноцентристки депутат, който има официална дума за позицията на парламента, казва, че изменението „ще направи високорискови много дейности, които изобщо не са рискови“ (Georgieva & Hristova, 2017).

Според Бенифей обаче професионалистите в сектори като образование, заетост, банкиране и правоприлагане трябва да са наясно „какво включва използването на този вид система за цели, които носят значителен риск за основните права на хората“ (Georgieva & Hristova, 2017).

Предстои Европейската комисия, Съветът на ЕС и Парламентът да уточнят подробностите за окончателния Регламент за ИИ в хода на тристранни преговори, с надеждата, че преговарящите няма да стигнат до задънена улица. Отстрани, големите

технологични фирми - особено онези, които са направили огромни инвестиции, като Microsoft и Google – внимателно наблюдават законодателния процес.

1. Заключение

Изкуственият интелект е навсякъде около нас и се развива с експоненциална скорост. Освен че улеснява живота на хората, като се справя с повтарящи се, ежедневни задачи, той им позволява да се съсредоточат върху по-сложна или творческа работа. Благодарение на технологията на ИИ задачите могат да се изпълняват по-бързо и точно, което спестява време и финанси. Освен това анализира потребителски данни и предоставя персонализирани препоръки или услуги, които могат да подобрят потребителското изживяване. Като с магическа пръчка ИИ генерира нови прозрения и възможности, за които на хората може би дори не им е хрумвало, като стимулира иновациите в различни области. Наред с автоматизацията, ефективността, персонализирането и новостите, които предлага тази технология, с нейното напредване има вероятност определени работни места да бъдат заменени, което може да доведе до сериозни икономически сътресения. Моделите на ИИ са податливи на пристрастия поради данните, на които са обучени, и това може да доведе до несправедливи резултати или дискриминация. Не на последно място ИИ може да породи опасения за поверителността, тъй като личните данни се събират и използват от алгоритми. На фона на тази технологична революция иновациите отново надпреварват способността на законодателите да ги регулират. Редица законодателни инициативи в тази насока са предприети, като Регламент за ИИ, Директива за отговорността на ИИ, Съвместна Пътна карта за ИИ на ЕС и САЩ и др., но за да предотвратят дискриминационни резултати, които заплашват финансовата стабилност на семействата, регулаторите следва да изпреварят нейния растеж, като самите те придобиват по-подробни познания по тази технология.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Belova, G., Marin, N., Georgieva, G., & Kochev, J. (2017). [Novi momenti v zashtitata na lichnite dannii v Evropeyskiya sayuz](#) [New Moments in Personal Data Protection in the European Union]. *Nauchni trudove na Instituta za darzhavata i pravoto*, XVI, 54–65. ISSN 1314-6459
- Belova, G., & Hristova, A. (2021). Tehnologiiite za litsevo razpoznavane i pravata na choveka [Facial Recognition Technologies and Human Rights]. In *Sbornik ot IX natsionalen seminar "Intelektualnata sobstvenost v novoto (ne)normalno"* (Unibit & Universitetska mladezhka akademiya za upravlennie na znaniya). Retrieved from <https://www.ipl.unibit.bg/wp-content/uploads/2022/01/Article-2.pdf>
- Brown, S. (2023). The EU AI Act's Risk-Based Approach: High-Risk Systems and What They Mean for Users, <https://futurium.ec.europa.eu/en/european-ai-alliance/document/eu-ai-acts-risk-based-approach-high-risk-systems-and-what-they-mean-users>.
- CIPC. (2021). *Intellectual Property Online*. Retrieved April 5, 2023 from https://iponline.cipc.co.za/Publications/PublishedJournals/E_Journal_July%202021%20
- Cooper D., Peets L., Choi J., Somaini L. (2022). EDPS Issues Opinion on Negotiating Directives

- for Council of Europe's AI Convention, posted in ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI), <https://www.insideprivacy.com/artificial-intelligence/edps-issues-opinion-on-negotiating-directives-for-council-of-europes-ai-convention/>.
- Council of the European Union. (2022). *Zasedanie na Saveta po transport, telekomunikatsii i energetika (energetika), 6 dekmvri 2022 g.* [Meeting of the Transport, Telecommunications and Energy Council (Energy), December 6, 2022]. Last modified December 6, 2022. Retrieved April 25, 2023, from <https://www.consilium.europa.eu/bg/meetings/tte/2022/12/06/>.
- De Luca, S. (2023). European Parliamentary Research Service, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/739341/EPRS_BRI\(2023\)739341_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/739341/EPRS_BRI(2023)739341_EN.pdf).
- Dimitrov, M. (2023). Globalizatsiya i sadebna sistema [Globalization and the Judicial System]. In *Sbornik dokladi ot nauchna konferentsiya "Znanie, nauka, inovatsii, tehnologii"* (No. 1, pp. 411–416). Institut za znanie, nauka i inovatsii EOOD. ISSN 2815-3472.
- Drake M., Ong, J., Hansen M., Peets L. (2023). EU AI Policy and Regulation: What to look out for in 2023, posted in *Artificial Intelligence (AI), EMEA Tech Regulation, Emerging Technologies, European Union*, <https://www.insideprivacy.com/artificial-intelligence/eu-ai-policy-and-regulation-what-to-look-out-for-in-2023/>.
- European Commission. (2021). *Predlozhenie za regulatsiya na Evropeyskiya parlament i na Saveta za ustanovyavane na harmoniizirani pravila otnosno izkustveniia intelekt (akt za izkustveniia intelekt) i za izmenenie na opredeleni aktove na Sŭyuz* [Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts]. Retrieved April 26, 2023, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=CELEX:52021PC0206>
- Georgieva G., Hristova A. (2017) New Research and Technology Development: Some Legal and Ethical Issues. *Kutafin Law Review*. 4(2): 388-397. <https://doi.org/10.17803/2313-5395.2017.2.8.388-397>.
- Guihot M., Matthew A., Suzor N. (2017). Nudging robots: Innovative solutions to regulate artificial intelligence // *Vanderbilt Journal of Entertainment and Technology Law*. 20(2). P. 385–456. URL: <https://eprints.qut.edu.au/109926/>.
- Hallevy G. (2013). *When Robots Kill: Artificial Intelligence under Criminal Law*. University Press of New England.
- Izvorna.bg. Retrieved April 5, 2023, from <https://izvorna.bg/%D0%B8%D0%B7%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%B2%D0%B0-%D1%85/>
- Kalincheva, M. V. (2020). O nekotoryh voprosah pravovoy ohrany izobreteniy, sozdannyh iskusstvennym intellektom [On Certain Issues of Legal Protection of Inventions Created by Artificial Intelligence]. Retrieved from https://zakon.ru/blog/2020/2/25/o_nekotoryh_voprosah_pravovoj_ohrany_izobretenij_so_zdannyh_iskusstvennym_intellektom
- Kohrman Jackson & Krantz LLP 2022. (2022). *Biometrics and AI in the Workplace: Boon or*

- Bane? Retrieved April 21, 2023 from <https://www.jdsupra.com/legalnews/biometrics-and-ai-in-the-workplace-boon-7080627/>
- Luger, G. (2004). *Artificial Intelligence: Structures and Strategies for Complex Problem Solving*. 5th. The Benjamin/Cummings Publishing Company, Inc. ISBN 0-8053-4780-1.
- Popov, N. (2020). Digitalnite kompetentsii v politicheskata sistema [Digital Competencies in the Political System]. *Nauchni trudove na Sayuza na uchenite v Balgariya – Plovdiv. Seriya A. Obshtestveni nauki, izkustvo i kultura* [Scientific Works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Series A. Public Sciences, Art and Culture], VI, 83–86. ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online). Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/DIGITAL-COMPETENCES-IN-THE-POLITICAL-SYSTEM>.
- Reuters. (2023). “*What is the European Union AI Act?*” March 22, 2023. Retrieved April 20, 2023 from <https://www.reuters.com/technology/what-is-european-union-ai-act-2023-03-22/>.
- Shakhnazarov, B. A. (2022). *Pravovoe regulirovanie otnosheniy s ispolzovaniem iskusstvennogo intellekta* [Legal Regulation of Relations Involving Artificial Intelligence]. *Aktualnye problemy rossiyskogo prava* [Current Issues of Russian Law], 17(9), 63–72. <https://doi.org/10.17803/1994-1471.2022.142.9.063-072>
- Volpicelli, G. (2023). ChatGPT broke the EU plan to regulate AI, <https://www.politico.eu/article/eu-plan-regulate-chatgpt-openai-artificial-intelligence-act/>.
- Yanushkevich, K. (2021). *Avstraliyskiy sud podtverdil pravo neyroseti na poluchenie patenta* [Australian Court Confirmed the Right of a Neural Network to Obtain a Patent]. Retrieved from <https://trends.rbc.ru/trends/industry/6109576b9a794779eed90de8>

ПРОБЛЕМИ НА ФИНАНСОВОПРАВНАТА ОТГОВОРНОСТ

Валентина Александрова^a

Резюме: В доклада са анализирани някои от предизвикателствата и проблемите от теоретико-практичен аспект, възникващи при нарушаването на правилата, уредени във финансовото право и санкционирането на деянията, когато има предвидени санкции, както и необходимостта от създаването на ефективни механизми за контрол и мониторинг, които да проверят спазването на финансово правната нормативна уредба.

Направени са и препоръки за решаването на проблемите при въвеждането на безспорно необходимите нови регулации и за подобряване на реализирането на финансовоправната отговорност.

Ключови думи: финансовоправна отговорност; финансова корекция; финансова санкция.

PROBLEMS RELATED TO FINANCIAL RESPONSIBILITY

Valentina Aleksandrova^b

Abstract: This report explores the challenges caused by violations of financial law and the enforcement of related sanctions. It highlights the need for strong monitoring systems to ensure compliance with regulatory policies. Combining theoretical analysis with practical insights, the study offers recommendations to improve regulation and promote financial accountability.

Keywords: financial liability, financial adjustment, financial penalty.

Една от социалните характеристики на човешката личност е отговорността - към себе си и към обществото. Тази отговорност се проявява в спазването на правилата, по които функционира обществото, част от които са правилата за функциониране на финансовите отношения и в частност правилата за функционирането на публичните финанси. Предмет на анализа в доклада са проблеми от теоретико-практичен аспект, възникващи при нарушаването на правилата, уредени във финансовото право, и санкционирането на деянията, или казано най-общо, проблемите, които възникват при реализирането на финансовоправната отговорност. Финансовоправната отговорност е важен институт на финансовото право и е насочена към осигуряване на съответствие на финансовата дейност със законовите изисквания, които регулират управлението на публичните финанси.

^a Доцент, доктор, катедра „Публичноправни науки“, Правно-исторически факултет Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: aleksandrovavalentina@abv.bg.

^b Associate Professor, PhD, Department of Public Law, Faculty of Law and History, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: aleksandrovavalentina@abv.bg.

Въвеждането и прилагането на законова регламентация на финансовоправната отговорност срещат редица предизвикателства, които включват:

1. Сложността на финансовото законодателство: нормативните актове, които регулират управлението на финансовата дейност, често са сложни и динамични /много често биват променяни/. Това води до затруднения при тяхното разбиране и прилагане, особено ако правоприлагащите субекти нямат осигурен достъп до юридически съветници или не са специално обучени.
2. Не съвсем адекватна регулаторна рамка: в някои случаи може да е непълна или неясна, което може да доведе до несигурност при прилагането на финансово-правната отговорност.
3. Недостатъчен контрол и мониторинг: правилното прилагане на финансово-правната отговорност изисква активен и ефективен механизъм за контрол и мониторинг. Все пак, въпреки наличието на такива механизми, в някои случаи тези механизми могат да бъдат неефективни или недостатъчни, а това може да доведе до извършване на финансово-правни нарушения.
4. Санкции и наказания: при неспазване на финансово-правните задължения могат да бъдат налагани различни законови санкции, като размерите им могат значително да варират. Това може да има недостатъчен възпиращ ефект или да позволи нарушенията да останат ненаказани. Наказанията за нарушения на финансово-правните норми в Европейския съюз (ЕС) варират в зависимост от конкретните нарушения, националните закони на държавите членки и приложимото законодателство на ЕС. В ЕС се прилагат различни нормативни актове и инструменти, като директиви и регламенти, които могат да предвиждат наказания за извършени правонарушения. Анализът показва, че основните характеристики на наказанията при нарушения на финансово-правните норми в ЕС могат да включват:
 - Административни санкции: За нарушения, свързани с финансовите пазари и инвестиции, регулаторните органи и надзорните органи в държавите-членки на ЕС могат да налагат административни санкции. Тези санкции могат да включват глоби, забрана за участие на нарушителите на пазара и други мерки.
 - Наказателни санкции: За сериозни нарушения, като измами, манипулации на пазара или други престъпления, държавите-членки на ЕС могат да прилагат наказателни санкции. Тези санкции варират и могат да включват наказание лишаване от свобода и значителни по размер глоби.
 - Граждански и административни санкции: Законодателството на ЕС предвижда правото на пострадалите страни или инвеститори да предявяват граждански иски за компенсация за щети, причинени от нарушения на финансовите правни норми.

Европейският съюз /ЕС/ насърчава сътрудничеството между държавите членки в разследването на финансови нарушения и преследването на нарушителите, като това включва различни форми на обмен на информация и съдействие между тях. Финансовите норми и санкции, предвидени от ЕС, се прилагат широко и обхващат различни аспекти на финансовата дейност, включително банковата дейност, финансовите инструменти, застрахователната дейност и други.

5. Недостатъчно задълбочено разбиране и осъзнаване на значението на финансово-правната отговорност: Много организации и лица не разбират в достатъчна степен

значението и важността на финансово-правната отговорност, което може да доведе до извършването на непреднамерени нарушения.

При анализа на тези предизвикателства, които открихме, бяха формулирани две групи проблеми:

Първата група - това са проблеми на финансовоправната отговорност на общотеоретично ниво.

Дискусията относно съществуването на финансово-правната отговорност като самостоятелна категория юридическа отговорност, нейното правно естество и характерни особености продължава да бъде централна тема във финансовоправната теория. Значителна част от изследванията в тази област са посветени на връзката между нарушенията на финансовото законодателство и различните прояви на отговорността за тяхното извършване.

В международната литература се открояват няколко ключови изследвания. Ryder, Turksen и Hassler (2016) правят подробен анализ на финансовите престъпления и на предизвикателствата пред правото в условията на глобална икономическа криза, като разглеждат и института на финансовата отговорност като елемент от системата за защита на финансовите интереси. В същия контекст Kotz (2012) акцентира върху регулацията на финансовите пазари и подчертава необходимостта от съгласуваност между различните надзорни режими, като поставя във фокус връзката между регулаторната рамка и реализирането на финансовата отговорност. От своя страна Armour, Awrey, Davies, Enriques, Gordon, Mayer и Payne (2016) предлагат концептуално обобщение на принципите на финансовата регулация, където финансовата отговорност се разглежда не само като правна категория, но и като инструмент за постигане на баланс между стабилността на финансовата система и защитата на обществения интерес. Така, в сравнение, тези трудове подчертават необходимостта финансово-правната отговорност да се разглежда едновременно като част от по-широката система на финансовото право и като самостоятелен механизъм за гарантиране на финансовата дисциплина.

В изследванията на Алистър Хъдсън основно внимание е отделено на проблемите, свързани с финансовите престъпления, сделките с вътрешна информация, прането на пари и измамите, които попадат в обхвата на наказателното право (Hudson, 2017). Темата за финансовоправната отговорност не е непозната и за българската правна наука, както преди политическите промени, така и след 1990 г. Така например Милчо Костов анализира особеностите на санкциите за нарушения на финансовоправни норми (Kostov, 1966), системата на финансовоправното регулиране (Kostov, 1986), както и основанията за отговорност на трети лица в рамките на финансовия контрол (Kostov, 1959). Емил Златарев разглежда процедурните аспекти на административнонаказателното производство при упражняване на финансов контрол (Zlatarev, 1973). Иван Стоянов изследва видовете контрол за законност в областта на публичните финанси (Stoyanov, 2005), докато Румен Владимиров акцентира върху защитата на финансово-данъчната система от правонарушения (Vladimirov, 2000). Павел Панайотов поставя акцент върху престъплението „изпиране на пари“ в наказателното право (Panayotov, 1998), Лиляна Ценова разглежда административните нарушения и наказанията по данъчните закони (Tsenova, 2001), а Венцислав Великов обсъжда въпроса за наличието или липсата на финансова отговорност при нарушаване на митническото законодателство (Velikov, 2004). Тези изследвания очертават приемствеността и развитието на научния дебат в българската теория относно същността и спецификите на финансовоправната отговорност.

Прилагането на европейското законодателство днес допълнително усложнява проблемите с реализирането на финансовата отговорност, защото в чл. 317 ДФЕС се изисква добро управление при изпълнението на бюджета на ЕС от страна на държавите членки в сътрудничество с ЕК, като се посочва, че регламентите определят задълженията на държавите членки за контрол и одит при изпълнението на бюджета, както и отговорностите, които произтичат от това (Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union, 2016). Те също така определят отговорностите и особените ред и условия, съгласно които всяка институция участва в изпълнението на своите собствени разходи. Член 63, т. 2 от Регламент (ЕС, Евратом) 2018/1046 изисква от държавите членки, за да гарантират защитата на финансовите интереси на ЕС, да извършват както предварителен, така и последващ контрол. Те следва да възстановяват неправомерно изплатени средства и, при необходимост, да инициират съдебни процедури. Освен това, им е възложено задължението да налагат на бенефициентите на средства санкции, които са ефективни, възпиращи и пропорционални, съгласно приложимите секторни правила или националните правни разпоредби (Регламент (ЕС, Евратом) 2018/1046, 2018). Съгласно чл. 325 от ДФЕС, държавите членки са длъжни да противодействат на измамите и на всички други незаконни действия, които застрашават финансовите интереси на Европейския съюз. За тази цел те трябва да въвеждат мерки с възпиращ ефект и да осигуряват ефективна защита, като прилагат същите средства за борба с измамите срещу бюджета на Съюза, каквито използват и за защита на собствените си финансови интереси (Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union, 2016).

В този аспект за финансово-правната теория възникна необходимостта от анализ и систематизиране на правонарушенията, засягащи финансовите интереси на ЕС и налаганите за това санкции, като със съжаление ще отбележим, че в този случай практиката изпревари теорията, поради което бе създадена и доста противоречива съдебна практика по прилагането на новото ни финансово законодателство и правото на ЕС. Въпреки появата на научни изследвания в тази област, следва да се посочи, че финансово-правната теория дължи на практиката изясняването и характеризирането на понятия като „нередност“, „финансова корекция“, „измама със средства на ЕС“, „администриране на нередност“, „извършване на финансови корекции“, „административна мярка“ и „мерки за въздействие“, както и изясняването на правната им природа. Теорията следва да изясни как тези нови институти се отнасят към общоприетата система на юридическата отговорност и къде е тяхното място в тази система. Това изисква много и сериозни научни усилия, затова в настоящия доклад ще направим опит да посочим кои са проблемите, свързани с реализирането на финансово-правната отговорност, уредена в Закон за управление на средствата от Европейските фондове при споделено управление (ЗУСЕФСУ, 2020) и по отношение на прилагането на правото на ЕС.

Втората група – това са проблеми, свързани с пренос на теоретичните дефицити на практическо ниво.

Анализът на съдебната практика по въпроса ни даде възможност да изведем конкретен пример, от който е видно, че посочените предизвикателства имат конкретни практически измерения. Примерът касае проблеми, свързани с осъществяването на контрол при разходването на средства от бюджета на ЕС. В страните-членки на Европейския съюз (ЕС) финансовите корекции и финансовите коригиращи мерки могат да бъдат налагани съгласно различни законодателни актове и процедури. ЕС разполага със система за

управление на бюджета и контрол на фондовете, която включва различни инструменти за финансови корекции. Ето някои от тях:

1. Европейското законодателство включва регламенти¹ и директиви², които могат да предвиждат финансови корекции и мерки в случай на некоректно управление на фондовете или нарушения на правилата на ЕС. Тези актове предоставят правната основа за налагане на финансови корекции от страна на ЕС.
2. В рамките на различни програми и проекти, финансирани от ЕС, се налагат специфични условия и правила за усвояване и изразходване на фондовете. Нарушенията на тези правила могат да доведат до финансови корекции, включително връщане на средства.
3. В случай, че държава-членка наруши правилата на ЕС или договорените споразумения, ЕС може да предприеме административни и съдебни процедури за налагане на финансови корекции. Това включва диалог между ЕС и държавата-членка, както и съдебни процедури пред Съда на Европейския съюз.
4. ЕС извършва проверки и одити на изразходването на финансовите средства, които са предоставени на държавите-членки. Ако се установят нередности или нарушения на правилата, могат да бъдат налагани финансови корекции.
5. При фондовете за икономическо и социално сближаване, финансовите корекции могат да бъдат прилагани, ако не се постигнат целевите резултати.
6. Европейската служба за борба с измамите OLAF разследва нередности и измами във връзка с фондовете на ЕС. Те могат да препоръчат финансови корекции и съдебни преследвания.

От казаното е видно, че финансовите корекции и мерките в рамките на ЕС се извършват в съответствие с установените процедури и правила, и тяхното прилагане може да варира в зависимост от вида на програмата, конкретния случай и извършените нарушения. Това предпоставя редица затруднения при осъществяването на процесите по налагане на финансови корекции, защото те не се осъществяват изолирано от националното законодателство, което може да предвижда специфични процедури, свързани с тази материя. Ще разгледаме конкретен пример, свързан с налагането на финансови корекции или/и с установяването на публично вземане чрез издаване на Акт за установяване на публично държавно вземане/ АУПДВ. И по двата въпроса практиката изпреварва теорията, макар че вече има и теоретични изследвания по тях: Mutafov, K. S. (2014); Mutafov, K. S. (2015); Petrova, Z. (n.d.).

Хипотезите за издаване на акт за установяване на публично държавно вземане (АУПДВ) по реда на Данъчно-осигурителния процесуален кодекс (ДОПК) са поставени не в съотношение на алтернативност, а на евентуалност спрямо липсата на основания за налагане на финансова корекция по чл. 70, ал. 1, т. 1–9 от Закона за управление на средствата от Европейските фондове при споделено управление (ЗУСЕФСУ, изм. ДВ, бр. 51 от 2022 г., в сила от 01.07.2022 г.). Подобен извод произтича и от легалното определение на понятието „нередност“ по чл. 2, т. 36 и т. 38 от Регламент (ЕС) № 1303/2013 г., съгласно което „нередност е всяко нарушение на правото на Съюза или на националното право,

¹ Най-важният акт е **Регламент (ЕС) 2021/1060**, който въвежда хоризонталните правила за финансови корекции и мерки за всички кохезионни фондове. Той се допълва от **специалните регламенти за ОСП, фондовете за вътрешни работи и сигурност**, както и от **Регламент (ЕС) 2021/241** за Механизма за възстановяване и устойчивост. За защита срещу измами действат **PIF директивата, OLAF и Европейската прокуратура (ЕПРО)**.

² Директива (ЕС) 2017/1371 (PIF) – престъпления срещу финансовите интереси на ЕС; Директива (ЕС) 2015/849 и 2018/843 (AMLD4/5) – срещу изпирането на пари; Директива (ЕС) 2019/1937 – защита на подателите на сигнали за нередности.

свързано с прилагането на разпоредбите относно европейските структурни и инвестиционни фондове, произтичащо от действие или бездействие на икономически оператор, което има или би могло да има за последица увреждане на бюджета на Съюза чрез неправомерен разход“. Издаването на АУПДВ има субсидиарен характер и е допустимо единствено когато не са налице предпоставките по чл. 70, ал. 1, т. 1–9 от ЗУСЕФСУ за налагане на финансова корекция. С други думи, актът се постановява само в случаите, когато не се касае за нарушения, представляващи „нередности“ по смисъла на Регламент (ЕС) № 1303/2013 г. и чл. 70, ал. 1 от ЗУСЕФСУ, а за неизпълнение на задължения на бенефициентите, установени в секторното законодателство. Като пример може да се посочи неизпълнението на финансовите показатели на бизнес-план, което съставлява неизпълнение на одобрените индикатори по смисъла на чл. 70, ал. 1, т. 7 ЗУСЕФСУ и представлява основание за налагане на финансова корекция. Следователно издаването на АУПДВ не е законово обусловено от постановяването на решение за финансова корекция.

Освен това, след окончателното плащане по проект, неналожените финансови корекции се третират като публични вземания по смисъла на чл. 162, ал. 2, т. 8 ДОПК. Определената с решение по чл. 73, ал. 1 от ЗУСЕФСУ финансова корекция се прихваща от плащанията по проекта. В случай че окончателното плащане вече е извършено, корекцията придобива характера на публично държавно вземане и следва да бъде установена с АУПДВ. Следва да се подчертае, че постановяването на решение за финансова корекция по чл. 73 от ЗУСЕФСУ не е предпоставка за квалифицирането като публично вземане на вече извършено първо плащане по договор за безвъзмездна финансова помощ.

Чл. 162, ал. 2, т. 8 от ДОПК определя публичните държавни вземания. По силата на чл. 166, ал. 2 от ДОПК, ако в съответния закон не е предвиден ред за установяване на публичното вземане, то се установява по основание и размер с акт за публично вземане, който се издава по реда за издаване на административен акт, предвиден в АПК. Ако в съответния закон не е определен орган за издаване на акта, той се определя от кмета на общината, съответно от ръководителя на съответната администрация за общинските вземания. Така например, в чл. 20а, ал. 5 и ал. 6 от ЗПЗП (Закон за подпомагане на земеделските производители) е регламентирано, че изпълнителният директор на фонда, който съгласно чл. 20а, ал. 1 от същия закон, е и изпълнителен директор на разплащателната агенция, издава актове за установяване на публични държавни вземания по реда на ДОПК и решения за налагане на финансови корекции по реда на Глава пет, Раздел III от ЗУСЕФСУ. Той може да делегира със заповед правомощията си по ал. 5 на заместник-изпълнителните директори и на директорите на областните дирекции на фонда, и те да издават и подписват актове за установяване на публични държавни вземания по всички схеми и мерки по директните плащания, уредени в Наредба № 5 от 27.02.2009 г. за условията и реда за подаване на заявления по схеми и мерки за директни плащания. АУПДВ следва да бъде издаден в писмена форма, като съдържа изискваните в чл. 59, ал. 2 АПК реквизити, включително фактическите и правните основания за издаването му, които кореспондират помежду си, с което ще бъде изпълнено императивното изискване на закона — административният акт да е мотивиран. Мотивите на административния акт представляват единство от фактическите и правните основания за издаването му, и тяхното наличие позволява на адресата на акта да разбере волята на административния орган и да защити адекватно правата и интересите си. Мотивите имат съществено значение и за съда при осъществяване на контрол за законосъобразност, и липсата им възпрепятства този контрол

и винаги представлява самостоятелно основание за отмяна на издадения административен акт. С оглед трайната съдебна практика, мотивите могат да се съдържат както в самия акт, така и в друг документ, към който актът препраща и който е изготвен в хода на административното производство и е приложен към преписката. Съгласно чл. 27, ал. 3, ал. 5 и ал. 7 ЗПЗП, Разплащателната агенция е длъжна да предприеме необходимите действия за събиране на недължително платените и надплатените суми по схеми за плащане и проекти, финансирани от европейските фондове и от държавния бюджет, както и на глобите и другите парични санкции, предвидени в законодателството на Европейския съюз. Вземанията, които възникват въз основа на административен договор или административен акт, са публични държавни вземания и се събират също по реда на ДОПК. Дължимостта на подлежаща на възстановяване безвъзмездната финансова помощ поради неспазване на критерии за допустимост, ангажимент или друго задължение от страна на ползвателите на помощ и бенефициентите по мерките и подмерките от програмите за развитие на селските райони, извън основанието по ал. 6, се установява с издаване на акт за установяване на публично държавно вземане по реда на ДОПК. От тази уредба следва, че законодателят ясно разграничил нарушенията, които предпоставят налагане на финансова корекция по чл. 70, ал. 1 от Закона за управление на средствата от Европейските фондове при споделено управление (ЗУСЕФСУ), от тези, които са основание за издаване на АУПДВ. Последният се прилага единствено в случаите, когато нарушението произтича от задължения на бенефициентите по силата на секторното законодателство, а не представлява „нередност“ по смисъла на правото на ЕС.

Установеното с АУПДВ задължение подлежи на изпълнение и може да бъде обезпечено. В тази връзка чл. 195, ал. 3 ДОПК предвижда, че обезпечителните мерки се налагат с постановление на публичния изпълнител, което постановление подлежи на обжалване по реда на чл. 197, ал. 1 ДОПК. Ако впоследствие АУПДВ бъде отменен, обезпечението следва да бъде заличено на основание чл. 208 във връзка с чл. 225, ал. 1, т. 2 ДОПК.

И за да илюстрираме пълната сложност на проблема, ще посочим, че финансовите корекции според европейското законодателство се прилагат в рамките на политиките и програмите на Европейския съюз. Те се използват като инструмент за справяне с нередности и нарушения на правилата за управление на средствата на ЕС. Финансовите корекции включват следните видове мерки:

- Финансови корекции поради нередности (Financial Corrections for Irregularities): Когато се установят нередности, които засягат използването на финансовите средства на ЕС, се предприемат финансови корекции. Те включват връщане на част от средствата, които са били изплатени неправомерно, или намаляване на плащанията на държавите-членки.
- Специфични корекции (Specific Corrections): Тези корекции се прилагат, когато се установи нарушение на специфични правила или условия на програми, проекти или дейности, финансирани от средства на ЕС. Те могат да включват отказ от определени разходи или намаляване на финансовата подкрепа.
- Ретроспективни корекции (Retrospective Corrections): Тези корекции се извършват след приключване на финансовата година и могат да включват преразпределение на средствата в рамките на програмите и фондовете на ЕС, за да се компенсират нередности и несъответствия.

- Санкции (Sanctions): При тежки и наистина сериозни нарушения на правилата на ЕС, могат да бъдат наложени санкции, които включват глоби и други мерки за наказание.

Европейската комисия (ЕК) и другите институции на Европейския съюз разполагат с правомощия да налагат финансови корекции на държавите членки и на бенефициентите, получаващи финансиране от европейските фондове. Този инструмент има за цел да гарантира законосъобразното и ефективното използване на средствата на ЕС, както и да повиши качеството на финансовия контрол (European Commission, 2019). Например, на България са налагани корекции в рамките на Оперативна програма „Околна среда 2014–2020“, където за 20 договора, с обща стойност над 412 млн. лева, е определена финансова корекция от 25% (Ministry of Regional Development and Public Works, 2020). Подобни мерки се предприемат и в други държави членки като част от механизма на Европейската комисия за защита на бюджета на ЕС. По този начин финансовите корекции функционират като основен механизъм за осигуряване на добро финансово управление, за защита на финансовите интереси на ЕС и за поддържане на доверието в системата на споделено управление на европейските фондове.

В съвременната епоха финансовата система е изправена пред значителни рискове, свързани с потенциален системен киберриск. Той произтича от широкото използване на информационно- и комуникационно-технологичната инфраструктура (ИКТ), която осигурява функционирането на платежните системи и обработката на плащания. Ускорената дигитализация и взаимовръзката на процесите увеличават риска в сферата на ИКТ, което прави обществото като цяло, а особено финансовия сектор, по-уязвими от киберзаплахи и технологични смущения. Въпреки че цифровите технологии вече са неразделна част от дейността на финансовите субекти в Европейския съюз, тяхната устойчивост и сигурност все още не са напълно интегрирани в по-широките оперативни рамки. Именно затова въпросът за въвеждане на хармонизирани правила за устойчивост на цифровите технологии е поставен на дневен ред на нивото на ЕС.

Платежните системи, намиращи се в центъра на веригата от платежни услуги и силно свързани с финансовата система, придобиват много важно значение за функционирането на пазарите в ЕС. Кибератаките срещу тях могат да доведат до сериозни оперативни смущения, които засягат ключови икономически функции като улесняването на плащанията, и пораждат непреки последици за свързаните процеси. До пълното въвеждане на единен режим за оперативна устойчивост на цифровите технологии, държавите членки могат да се ориентират към вече установените стандарти в Регламент (ЕС) 2022/2554 относно оперативната устойчивост на цифровите технологии във финансовия сектор.

Финансовият сектор на ЕС е подчинен на единна нормативна уредба и се управлява от Европейската система за финансов надзор³ (ЕСФН). Макар ЕСФН да осигурява единен подход към финансовия надзор, изискванията за устойчивост и сигурност на ИКТ все още

³ Европейската система за финансов надзор обхваща три основни компонента:

1. Трите европейски надзорни органа (ЕНО) (European Supervisory Authorities – ESAs):

- Европейски банков орган (ЕБА) – със седалище в Париж; отговаря за банковия сектор и пруденциалните изисквания към банките.
- Европейски орган за ценни книжа и пазари (ESMA) – със седалище в Париж; отговаря за капиталовите пазари, инвестиционните посредници и защитата на инвеститорите.
- Европейски орган за застраховане и професионално пенсионно осигуряване (EIOPA) – със седалище във Франкфурт; отговаря за застраховането и пенсионните фондове.

2. Европейски съвет за системен риск (ESRB – European Systemic Risk Board) – със седалище във Франкфурт, към Европейската централна банка. Той следи за макропруденциалния надзор, т.е. за рисковете пред финансовата система като цяло (системни рискове).

3. Националните надзорни органи на държавите членки – БНБ и КФН в България, BaFin в Германия, AMF във Франция и т.н. Те работят в тясно сътрудничество с европейските органи.

не са напълно хармонизирани. С оглед на това оперативната устойчивост на цифровите технологии следва да бъде възприета като равностоеен елемент на пруденциалните стандарти⁴ и стандартите за пазарно поведение⁵.

Затова развитието на единната нормативна рамка и надзорната система трябва да включва и изрични правомощия на компетентните органи да упражняват контрол върху управлението на ИКТ риска във финансовия сектор, за да се гарантират стабилността и целостта на вътрешния пазар. До 17 януари 2026 г. Европейската комисия, след консултация с Европейския надзорен орган и Комитета на европейските органи за надзор на одита⁶, е длъжна да извърши преглед и да представи доклад на Европейския парламент и на Съвета. Ако бъде счетено за целесъобразно, докладът ще бъде придружен от законодателни предложения за въвеждане на засилени изисквания към одиторите и одиторските дружества чрез изменения на Директива 2006/43/ЕО или чрез включването им в обхвата на Регламент (ЕС) 2022/2554.

Друго съвременно предизвикателство пред финансовоправната теория са криптоактивите⁷. Те представляват една от основните области на приложение на блокчейн технологията и криптографията във финансовия сектор. Относително нов подклас на тези активи са т.нар. „Стабилни криптопари“⁸, които бързо привлякоха вниманието на обществото и на регулаторните органи в световен мащаб (FSB, 2018; G7 Working Group on Stablecoins, 2019). Макар че пазарът на криптоактиви към момента не представлява заплаха за финансовата стабилност⁹, възникването на глобални стабилни криптопари, насочени към масово приложение чрез механизми за стабилизиране на стойността и мрежови ефекти, може да промени този баланс¹⁰.

Съществуват значителни опасения относно финансовата сигурност, тъй като криптовалутите често се използват за финансиране на незаконни дейности – пране на пари, трафик на оръжия, наркотици, измами и корупция. Наред с това пазарът може да бъде манипулиран от т.нар. „Биткойн китове“ – големи инвеститори, способни за кратко време да предизвикат силни колебания в стойността на криптовалутите (Petrova, 2023).

На равнище ЕС темата за криптоактивите е включена в по-широката програма за цифрови технологии и финансови иновации. Европейската комисия подчертава необходимостта от общ подход на държавите членки с цел използване на възможностите и ограничаване на рисковете, свързани с криптовалутите (von der Leyen, 2019). В съвместно изявление от декември 2019 г. Комисията и Съветът се ангажираха да въведат регулаторна рамка, която да използва потенциала на определени криптоактиви, като същевременно

⁴ Правила и норми, нормативно установени, и актове на надзорните органи (БНБ и КФН), които уреждат капиталовите, ликвидните, резервните и организационните изисквания към банките, застрахователите и другите финансови институции, с цел осигуряване на тяхната платежеспособност, стабилност и защита на вложителите, застрахованите и обществения интерес.

⁵ Стандартите за пазарно поведение са нормативно установени и надзорно прилагани правила, които уреждат допустимото и добросъвестно поведение на участниците във финансовите пазари, насочени към предотвратяване на злоупотреби, осигуряване на прозрачност, честност и защита на интересите на клиентите и инвеститорите.

⁶ Комитетът на европейските органи за надзор на одита (CEAOB – Committee of European Auditing Oversight Bodies) е създаден през 2016 г. с Регламент (ЕС) 537/2014 и Директива 2014/56/ЕС, с които се реформира одиторската дейност в ЕС. Той заменя предходната структура – Европейската група на одиторските органи (EGAOb). CEOB е основният орган на ЕС за сътрудничество между националните органи за публичен надзор върху одиторската професия.

⁷ Криптоактивите са вид цифров актив, който почива предимно на криптографията и технологията на децентрализирания регистър (ТДР). Някои криптоактиви могат да бъдат приети за финансови инструменти по Директивата за пазарите на финансови инструменти (ДПФИ II) или за електронни пари – по Директивата за електронните пари (ДЕП2), но повечето от тях не са уредени от действащото финансово законодателство на ЕС.

⁸ Подклас криптоактиви, които притежават характеристики за стабилизиране на цената си.

⁹ Съвет за финансова стабилност, писмо до министрите на финансите и управителите на централните банки на държавите от Г20, 2018 г.

¹⁰ Работна група на Г-7 по въпросите на стабилните криптопари, Доклад относно „Проучване на въздействието на световните стабилни криптопари“, 2019 г.

гарантира защита на финансовата стабилност (European Commission & Council of the EU, 2019).

Европейският парламент започна работа по доклад относно цифровите финанси, в който се акцентира върху криптоактивите и свързаните с тях рискове – регулаторни и надзорни предизвикателства в сферата на финансовите услуги, финансовите институции и пазарите (European Parliament, 2020). Част от тези активи могат да бъдат квалифицирани като финансови инструменти по силата на Директивата за пазарите на финансови инструменти (MiFID II) или като електронни пари по Директивата за електронните пари (EMD2), но повечето остават извън обхвата на действащото законодателство на ЕС. Това подчертава необходимостта от единна нормативна уредба за криптоактивите в рамките на Съюза.

Развитието на финансовите пазари и на регулаторната рамка, която урежда тяхното функциониране, поражда не само теоретични, но и редица практически проблеми при реализирането на отговорността на лицата, нарушаващи установените правила. Тези правила обхващат както дейността на финансовите институции и предоставянето на финансови услуги, така и функционирането на самите пазари (Armour et al., 2016). Нарушаването им засяга пряко финансовата стабилност и доверието в системата, което превръща въпроса за ефективното реализиране на финансовоправната отговорност в централна тема на съвременната правна наука и практика (Velikov, 2004; Vladimirov, 2000).

Контролът в тази област се усложнява и разширява непрекъснато. Той вече не е концентриран единствено в рамките на традиционните национални надзорни органи, а се осъществява чрез мрежа от национални, европейски и международни институции, като всяка от тях притежава специфични компетенции и механизми за намеса (European Commission, 2019). Това води до по-широк кръг адресати на регулациите – от класическите финансови посредници до нови участници като операторите на цифрови платформи и доставчици на финансови технологии (Kotz, 2012; European Parliament, 2020).

Примерите за нарушения и наложените санкции, макар и частични, разкриват сериозността на проблемите пред стабилното функциониране на финансовите пазари. Те показват, че дори при все още ограниченото по обхват регулаторно законодателство в областта на финансовата отговорност, възможностите за заобикаляне или нарушаване на правилата са значителни (Mutafov, 2015). Това поставя системата под реална опасност – от пазарни злоупотреби до системни рискове, които могат да подкопаят както националната, така и европейската финансова стабилност (Financial Stability Board [FSB], 2020).

Оттук следва изводът, че преодоляването на проблемите, свързани с реализирането на финансово-правната отговорност, предполага изработването и прилагането на по-широк и всеобхватен подход. Този подход трябва да съчетава хармонизация на правната рамка, засилване на координацията между надзорните органи, въвеждане на ефективни механизми за превенция и санкциониране, както и засилено взаимодействие между правната наука и практиката (Armour et al., 2016; European Commission, 2019). Само при наличието на интегриран и системен подход може да се гарантира, че финансово-правната отговорност ще изпълнява функциите си – както превантивни, така и санкционни – в защита на публичния интерес и финансовата стабилност.

Направеният анализ очерта редица предизвикателства, свързани с реализирането на финансово-правната отговорност, и ни позволи да формулираме следните основни насоки за усъвършенстване.

1. **Подобряване на законодателната рамка за финансово-правна отговорност.** Необходимо е постигането на по-голяма яснота и прецизност при дефинирането на ключовите понятия и институти, свързани с финансово-правната отговорност. Това предполага систематичен преглед на действащите закони и подзаконовни актове, идентифициране на противоречия и празноти и тяхното преодоляване чрез законодателни промени. В този смисъл практиката на ЕС показва, че хармонизираните регулации, каквито са MiFID II (Директива 2014/65/ЕС) и Регламент (ЕС) 2022/2554 относно оперативната устойчивост на цифровите технологии във финансовия сектор, осигуряват по-висока степен на яснота и ефективност (European Parliament & Council, 2014; European Parliament & Council, 2022).
 2. **Укрепване на механизмите за контрол и мониторинг.** Финансово-правната отговорност може да бъде ефективна само при наличие на стабилни контролни и надзорни механизми. ЕС вече въведе Европейската система за финансов надзор (ЕСФН) и Европейския съвет за системен риск с цел да се осигури единен и последователен надзор в цялата инфраструктура (European Commission, 2019). Подобни надзорни модели показват необходимостта от засилване на координацията между националните и европейските институции, както и от разработване на стандартизирани процедури за контрол и събиране на данни.
 3. **Въвеждане на пропорционални и справедливи санкции.** Санкциите са основен инструмент за гарантиране на спазването на финансовото законодателство. Европейската комисия прилага механизма за финансови корекции, чрез който се отнемат неправомерно усвоени средства по европейските фондове (European Commission, 2019). Този механизъм изисква санкциите да бъдат едновременно възпиращи и справедливи – те се определят въз основа на тежестта на нарушението, нанесените щети и вината. Подобен подход може да бъде доразвит и в националното законодателство чрез въвеждане на по-гъвкави, но пропорционални санкционни механизми.
 4. **Повишаване на обществената осведоменост и правната култура.** Ефективната финансова правоохранителна отговорност не може да изпълнява своите функции без разбиране и участие от страна на обществото. ЕС поставя акцент върху финансовата грамотност и прозрачността като ключови фактори за стабилността на пазарите. Програмите за повишаване на информираността на гражданите и бизнеса относно значението на финансовите регулации трябва да бъдат систематично развивани. Важно е обществото да осъзнае, че нарушенията във финансовата сфера имат пряко отражение върху стабилността на икономиката, публичните финанси и личното благосъстояние.
- Финансово-правната отговорност в България е нормативно уредена чрез значителен брой нормативни актове, което формално предполага засилен интерес от страна на законодателя към този институт. На практика обаче множеството и често противоречиви разпоредби, липсата на системност и последователност в законодателния процес и отсъствието на единна концептуална рамка водят до непълноценна правна регламентация. Вместо да гарантират ефективност, тези нормативни решения създават несигурност в прилагането на закона и ограничават възможността за постигане на целите на финансово-правната отговорност.
- Сравнителноправният опит на други държави от ЕС показва, че устойчивостта на финансово-правната отговорност зависи от ясното разграничаване на този институт от другите форми на юридическа отговорност и от въвеждането на общи принципи, валидни

за всички сфери на финансовото право. Например, Германия и Франция прилагат модели на интегриран надзор, при които финансово-правната отговорност е тясно свързана с административната отговорност, но притежава свои специфични механизми за санкциониране. Европейската комисия, чрез MiFID II (Директива 2014/65/ЕС) и чрез Регламент (ЕС) 2022/2554 относно оперативната устойчивост на цифровите технологии, подчертава необходимостта от хармонизирана и предвидима правна рамка във финансовата сфера (Европейски парламент и Съвет, 2014; Европейски парламент и Съвет, 2022).

Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) също акцентира върху необходимостта от прозрачни и последователни механизми за финансова отчетност и отговорност, като препоръчва интеграцията на националните системи с международните стандарти (ОЕСР, 2020). Това показва, че липсата на единен правен механизъм в България не е просто национален проблем, а въпрос, който засяга доверието в общата финансова стабилност в рамките на ЕС. Основните проблеми в нашата практика – свързани с неефективното прилагане на мерките за финансова принуда, липсата на единен механизъм за привличане към отговорност и отсъствието на ясно структурирана система за финансово-правна отговорност – изискват комплексен и интегриран подход. Разработването на такъв модел трябва да отчита националните особености, европейските стандарти и международните добри практики (Европейска комисия, 2019).

Следователно, приоритетната задача пред българската финансова и правна теория и пред финансовото законодателство е изграждането на хармонизирана, предвидима и ефективна система за финансова и правна отговорност, която да бъде вписана в рамките на общата европейска регулаторна среда и да отговаря на съвременните предизвикателства пред финансовите пазари и публичните финанси.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Administrativno-protsesualen kodeks [Administrative Procedure Code]. (2006). *Darzhaven vestnik* [State Gazette], no. 30, April 11, 2006.
- Armour, J., Awrey, D., Davies, P., Enriques, L., Gordon, J. N., Mayer, C., & Payne, J. (2016). *Principles of Financial Regulation*. Oxford University Press. pp. 3–21
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198786487.001.0001>
- Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union (2016). Official Journal of the European Union, C 202.
- Danachno-osiguriteln protsesualen kodeks (2005). [Данъчно-осигурителен процесуален кодекс]. *Darzhaven vestnik* [State Gazette], no. 105, December 29, 2005.
- European Parliament and Council Directive 2006/43/EC of May 17, 2006, concerning statutory audits of annual and consolidated accounts, amending Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC, and repealing Council Directive 84/253/EEC. (2006). Official Journal of the European Union, L 157, 87–107.
- European Union. (2014). Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council of May 15, 2014, on markets in financial instruments and amending Directive 2002/92/EC and Directive 2011/61/EU. Official Journal of the European Union, L 173, 349–496.
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32014L0065>.
- European Commission. (2019). *Report on financial corrections and recoveries*. Retrieved from <https://ec.europa.eu>

- European Commission. (2019). EU Financial Supervision: Ensuring Financial Stability in the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved from <https://ec.europa.eu>
- European Commission & Council of the EU. (2019, December 5). *Joint statement on stablecoins*. Brussels.
- European Parliament. (2020). Report with recommendations to the Commission on digital finance: Emerging risks in crypto-assets – regulatory and supervisory challenges in the area of financial services, institutions, and markets (2020/2034(INL)). Retrieved from <https://oeil.secure.europarl.europa.eu>.
- European Parliament & Council of the European Union. (2014). *Directive 2014/65/EU on markets in financial instruments (MiFID II)*. *Official Journal of the European Union*, L 173, 349–496.
- European Parliament & Council of the European Union. (2022). *Regulation (EU) 2022/2554 on digital operational resilience for the financial sector*. *Official Journal of the European Union*, L 333, 1–81.
- Financial Stability Board (FSB). (2018). *Crypto-assets: Letter to G20 finance ministers and central bank governors*. Retrieved from <https://www.fsb.org>
- G7 Working Group on Stablecoins. (2019). Investigating the Impact of Global Stablecoins. Bank for International Settlements. Retrieved from <https://www.bis.org>
- Hudson, A. (2017). *Financial Crime, Fraud, and Money Laundering*. Routledge.
- Kazandzhieva, M. G. (2015). Administrativniyat dogovor za predostavyane na bezvazmezdna finansova pomoshst saglasno proekta na Zakon za upravlenie na sredstvata ot Evropeyskite strukturi i investitsionni fondove [Административният договор за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ съгласно проекта на ЗУСИФ]. *Pravna misal*, 56(4), 82–96. ISSN 1310-7348.
- Kostov, M. (1959). Za osnovaniето na otgovornostta po finansovokontrolen red otgovornost za tretite litsa, vazpolzhuvali se ot oblagata [За основанието на отговорността по финансовоконтролен ред за третите лица, възползвали се от облагата]. *Sotsialisticheskо pravo*, (10).
- Kostov, M. (1966). Za nyakoi osobenosti na nakazaniyata, nalagani za narusheniya na finansovo-pravni normi [За някои особености на наказанията за нарушения на финансово-правни норми]. *Izvestiya na Instituta za pravni nauki*, 18, 49–77.
- Kostov, M. (1986). Finansova sistema i sistema na finansovopravno regulirane [Финансова система и система на финансовоправно регулиране]. BAN.
- Mihaylova-Goleminova, S. (2018). Finansovi korektsii po projekti, safinansirani ot ESIF [Финансови корекции по проекти, съфинансирани от ЕСИФ]. *Ikonomicheskі i sotsialni alternativi*, (2), 45–60. UNSS.
- Ministry of Regional Development and Public Works. (2020). Financial corrections will be applied to nearly 90 million BGN under the Operational Programme Environment 2014–2020 for water and sewage projects. Retrieved from <https://www.mrrb.bg>.
- Naredba No. 5 ot 27.02.2009 g. za usloviyata i reda za podavane na zayavleniya po shemi i merki za direktni plashtaniya (2009). [Наредба № 5 от 27.02.2009 г. за условията и реда за подаване на заявления по схеми и мерки за директни плащания]. *Darzhaven vestnik* no. 20, March 13, 2009, latest amendments.
- OECD. (2020). *OECD best practices for financial regulation: Enhancing accountability and transparency*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264306654-en>.

- Panayotov, P. (1998). *Izpiraneto na pari po nakazatelното pravo* [Изпирането на пари по наказателното право]. Sibi.
- Petrova, N. (2023). Sdelkite s kriptovaluti – zaplaha za finansovata sigurnost [Сделките с криптовалюти – заплаха за финансовата сигурност]. *Natsionalna sigurnost*, (11), 31–32.
- Regulation (EU, EURATOM) 2018/1046 of the European Parliament and the Council of July 18, 2018, on the financial rules applicable to the Union's general budget. (2018). *Official Journal of the European Union*, L 193.
- Regulation (EU) No 1303/2013 of the European Parliament and of the Council of December 17, 2013, establishing common provisions for the ERDF, ESF, CF, EAFRD, and EMFF... (2013). *Official Journal of the European Union*, L 347, 320–469.
- Stoyanov, I. (2005). Vidove kontrol za zakonnost v sferata na publichnite finansii [Видове контрол за законност в сферата на публичните финанси] (pp. 160–170). Feneya.
- Tsenova, L. (2001). *Administrativni narushenia i nakazania spored danachnite zakoni* [Административни нарушения и наказания според данъчните закони]. Apis–Romil Kolev.
- Velikov, V. (2004). Za i protiv nalichieto na finansova otgovornost za narushavane na mitnicheskoto zakonodatelstvo [За и против наличието на финансова отговорност за нарушаване на митническото законодателство]. *Pravna misal*, 45(2), 84–100. ISSN 1310-7348.
- Vladimirov, R. (2000). Защита на финансово-данъчната система от правонарушения. Feneya.
- Von der Leyen, U. (2019, September 10). Mission letter to Valdis Dombrovskis, Executive Vice President-designate. European Commission. Retrieved from <https://ec.europa.eu>.
- Zakon za podpomagane na zemedelskite proizvoediteli, (1998). [Закон за подпомагане на земеделските производители] *Darzhaven vestnik* [State Gazette], no. 58, May 22, 1998.
- Zakon za upravlenie na sredstvata ot Evropeyskite fondove pri spodeleno upravlenie. (2016). [Закон за управление на средствата от Европейските фондове при споделено управление] *Darzhaven vestnik* [State Gazette], no. 101, December 22, 2015; last amended no. 51, July 5, 2022 (effective July 1, 2022).
- Zlatarev, E. (1973). Nyakoi vaprosi na administrativno-nakazatelното proizvodstvo pri upraznyavaneto na finansov kontrol [Някои въпроси на административно-наказателното производство при упражняване на финансов контрол]. *Schetovodstvo i kontrol*, (9), 10–15.

ПОЛИТИКА И НОРМИ – НЯКОИ АКЦЕНТИ

Николай Попов^a, Румяна Попова^b

Резюме: В статията се разглежда взаимовръзката и взаимодействието между политиката, политическия процес и основните видове норми, а именно правните, религиозните и моралните. Съотношението между тях на равнището, на което те се прилагат, признават и осъществяват в едно общество оказва пряко влияние върху ефективността от функционирането на политиката в него. Подчертава се ролята на различните видове норми като инструмент за регулиране на обществените отношения и като носители на ценности и идентичност.

Ключови думи: политика, политически процес, норми, правни норми, религиозни норми, морални норми.

POLITICS AND NORMS: SOME ISSUES

Nikolay Popov^c, Rumyana Popova^d

Abstract: The article examines the interrelation and interaction between politics, the political process, and the principal types of norms - legal, religious, and moral. The balance among these norms, as applied, recognized, and implemented within a society, directly influences the effectiveness of political functioning. Particular emphasis is placed on the role of different types of norms both as instruments for regulating social relations and as carriers of values and identity.

Keywords: politics, political process, norms, legal norms, religious norms, moral norms.

Въведение

Човешките общества, въпреки определени и ясно изразени разлики, функционират през отделните исторически периоди чрез политика и правила на поведение, норми, които да урегулират отношенията между индивидите, семействата, етносите, народите и институциите, които те създават. Разликите при протичането на политиката и формирането на нормите през отделните етапи на развитие на обществото могат да бъдат анализирани

^a Доцент, доктор, катедра „Национална сигурност и публична администрация“, Правно-исторически факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: npopovilir@law.swu.bg.

^b Главен асистент, доктор, катедра „Философски и политически науки“, Философски факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: r.popova@swu.bg.

^c Associate Professor, PhD, Department of National Security and Public Administration, Faculty of Law and History, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: npopovilir@law.swu.bg.

^d Chief Assistant Professor, PhD, Department of Philosophical and Political Sciences, Faculty of Philosophy, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: r.popova@swu.bg.

чрез правен, исторически и сравнителен подход. Пример в това отношение може да бъде сравнението между обществата в Античността и тези, които съществуват през Средновековието или в Новото време. По един начин функционират човешките общества, когато те са били групи от ловци-събирачи и по съвсем различен, когато е възникнало робовладелското общество или феодалното такова. Много важни явления, променящи начина на функциониране на обществата са появата на монотеистични религии, а по-късно и на хуманизма. Други важни явления в развитието на човешкото общество са свързани с промяната на формите на управление и устройство, с индустриалната революция и т.н. Промяната е процес, който отразява социалната действителност (Angelova, 2017, p. 10) и влияе на динамиката на социалните и политическите процеси.

Съвременните общества и може би по-конкретно – модерните национални държави също имат своите особености и разлики при протичане на политическия процес и създаването на нормите, които определят поведението на актьорите в тях. Основно те се основават на върховенството на правото, което предполага, че правните норми имат основна роля при взаимоотношенията между индивиди, групи и институции. Най-често политическият процес днес се развива в правна рамка, изградена от конституция, кодекси, закони и др.

Политиката като процес и явление

Представянето на значението на отделните понятия, които са свързани с разглеждания предмет на статията, има своята важна роля за по-добрия анализ и разбиране. Именно затова е необходима да се направи описание и да се разгледат отделни определения за политиката като термин и феномен. Политиката е „процес, при който група хора, чиято линия или интереси първоначално са различни, достигат до колективни решения, които най-общо се смятат за обвързващи за групата и наложени като обща политика“ (Blackwell, 1997, p. 375).

Много често тя се определя като „съвкупност от дейности, определени от обществените цели и интереси на държава, правителство, партия, социална групировка или личност, които намират отражение във вътрешнодържавните и международните отношения“ (Institute for Bulgarian Language, n.d.- a). Други определения са, че тя е „дейностите на правителството, членове на законодателни организации или хора, които се опитват да повлияят на начина, по който се управлява дадена държава (Cambridge University Press, n.d.- a)“ или „изкуството или науката на управлението; изкуството или науката, свързани с насочването или влиянието върху правителствената политика; изкуството или науката, свързани със спечелването и задържането на контрол над правителство; политически действия, практики или политики“ (Merriam-Webster, n.d.).

Основателно може политиката да се определи като „дейности, свързани с оказване на влияние върху действията и политиките на правителството или с получаване и запазване на властта в правителството; работата или длъжността на хора (като например избрани длъжностни лица), които са част от правителството“ (Encyclopedia Britannica, Inc., n.d.-a).

Определенията и описанията за феномена *политика* са многообразни и в различни крайности, вменияващи й положителни или негативни характеристики, но основателно може

да се твърди, че това процес, без който човешките същества не биха били във вида, който съществува днес. Важна част за начина, по който функционира този процес, са различните видове правила на поведение – нормите.

Основни видове норми в обществото

Кои са основните видове норми в обществото? Най-често те са *религиозни, морални и правни*. Могат да се проявяват заедно или поотделно, но това е в зависимост от историческия период, от географското положение или други специфики на човешките общности.

Едно от определенията за норма е, че тя е „установено общопризнато предписание, правило, установен задължителен ред, строй на нещо“ (Institute for Bulgarian Language, n.d.-b). Друго описание на понятието приема, че това е приет стандарт или начин на поведение или правене на неща, с които повечето хора са съгласни държава (Cambridge University Press, n.d.-b), а също така и правило или стандарт на поведение, споделян от членовете на дадена социална група (Encyclopedia Britannica, Inc., n.d.-b).

Съществена част от системите, които определят правилата на поведение между хората пред продължителни периоди от време, в голяма степен и днес, са *религиите*. Често те се възприемат като „идеологическа система от възгледи и представи, основани върху вярата в съществуването на свръхестествени сили, олицетворявани от бог или от много богове, който или които са сътворили и управляват света“ (Institute for Bulgarian Language, n.d.-c). Може да се приеме, че има връзка и взаимовръзка между тях и правните норми, които са основните правила на поведение днес.

Правото се определя като „свкупност, система от общозадължителни, установени със закони, правила и норми, които уреждат отношенията между хората и институциите в обществото (Institute for Bulgarian Language, n.d.-d). Съвременните общества са сложни и многопластови и това се отразява и на *правните* норми, които урегулират отношенията в тях между отделните индивиди, между индивидите и институциите, между индивидите и държавата и т.н. Самите правни системи са различни, в зависимост от историята, културата, традициите и начинът на функциониране на обществото.

Правната норма по своята същност има императивен характер (Stanin, 2016, p. 374) и се налага чрез санкции, които осигуряват спазването ѝ. Важно е да се отбележи, че правните норми се адаптират към социалните промени и динамичните обществено-икономически реалности, като имат потенциала да осигуряват баланс между индивидуалните права и колективните интереси. Те функционират като инструмент за регулиране на поведението на гражданите и институциите, като по този начин следва да гарантират стабилност, предсказуемост и ред в обществото, като същевременно отразяват ценностите и принципите, на които се основава правната система.

Друга част от нормите в едно общество са *моралните*, които се описват като „Свкупност от исторически възникнали и изменящи се правила и норми на поведение, които определят отношенията на хората един към друг и към обществото; нравственост“ (Institute for Bulgarian Language, n.d.-e). Трябва да се отбележи, че различните видове норми често съществуват заедно и в различна степен се отразяват на обществените отношения. Определено тяхното съществуване е динамично и отразяващо новите реалности.

За разлика от правните норми, моралните норми не се налагат от държавните органи, а се поддържат чрез обществените обичаи и нагласите на обществото, като се формират естествено в нравственото съзнание на хората, а не чрез формално постановен закон (Bachvarov, Draganov, & Stoev, 1985, p. 426). В ежедневието живот голямо значение имат различните обичаи и поведенчески норми, които очертават т.нар. „рамки на приличието“ при взаимодействието в обществото и същевременно се свързват с чувството за лична чест и достойнство на всеки индивид (Lendzhova, 2025, pp. 35-36).

Моралните норми функционират като важен регулатор на поведението в обществото, допълвайки правните правила и осигурявайки обществена стабилност там, където законовите рамки не действат. Взаимодействието между правни и морални норми често води до по-устойчиво регулиране на обществените отношения, като едновременно осигурява стабилност и поддържа ценностите и етичните стандарти на обществото.

Взаимовръзка между политика и норми

Взаимовръзката между политика и различните видове норми е ясно изразена. Много често тя се проявява в различни исторически контексти. Тя предопределя политическият процес и за това е необходимо да ѝ се обърне внимание. Примери за влиянието на нормите върху политиката могат да се наблюдават дори във формите на държавно управление и държавно устройство.

При теокрациите¹ (Institute for Bulgarian Language, n.d.-f) властта и политиката се определят най-вече от религиозните норми, като модели с подобно влияние се срещат и в съвременния свят. Важно е да се отбележи, че различните видове норми произтичат една от друга и съществуват като взаимосвързан комплекс.

Самата политика като феномен, процес и дейност, е неразривно свързана с урегулирането на обществените отношения. Като се има предвид, че политическият процес е свързан с интереси и ценности, се предполага, че за да се избегнат конфликти и насилие, социалното напрежение трябва да бъде нормативно регулирано чрез ясно определени правила, закони и механизми за взаимодействие. По този начин нормите осигуряват рамка за мирното съжителство и стабилността на обществото.

Политиката е тясно свързана с правните, религиозните и моралните норми, които регулират обществения живот и взаимодействието между индивидите и институциите. Правните норми осигуряват ред и стабилност, религиозните формират ценностите, особено в специфични исторически и културни контексти, а моралните ориентири влияят върху поведението и социалната кохезия. Съвместното им действие подпомага балансирането на интересите, намалява социалното напрежение и укрепва демократичната култура в обществото.

Заклучение

Като заключение, може да се отбележи, че нормите в едно общество трябва да съществуват в хармония, взаимодействие и взаимозависимост, за да може то да функционира правилно. Пример в това отношение е Република България, където през периода 1945-1989 г. се управлява от политическа партия, която има като част от своята

¹ Теокрация - Форма на управление, при което политическата власт принадлежи на духовенството.

ценностна система отхвърлянето на религията, и съответно религиозните норми, както и идеята за общество, в което няма да има нужда от право, тъй като няма да има частна собственост, което предполага липсата на престъпления. Това е пряко свързано с промяната на нормите, залегнали във функционирането на българското общество през цялата негова история. Такива са религиозните, моралните и правните норми. Всичко това оказва влияние и в периода след 1989 г., в обществото се забелязват известни промени по отношение на ценностите, морала и въздействието на правните норми в негативен аспект. Този пример илюстрира как политическата власт може да влияе върху формирането и промяната на религиозните, моралните и правните норми в обществото.

Независимо от степента и съотношението между различните видове норми в едно общество, които бяха разгледани, определящо е те да бъдат признати и прилагани. Пример за това е либералната демокрация, при която чрез основни принципи като плурализъм, върховенство на правото, равенство пред закона и т.н., се осигурява ефективното прилагане и функциониране на нормите. Плурализмът е най-вече свързан с политическата сфера, но има отражение и върху религиозния плурализъм, което дава възможност за едновременното съществуване на разнообразие от религиозни норми, без нито една да доминира в условията на светска държава.

В обобщение може да се посочи, че политиката и политическият процес са пряко свързани, в своята ефективност, с прилагането на правила на поведение, т.е. на нормите в тяхното многообразие, като тяхната ефективност зависи и от спазването на всички принципи на съвременната либерална демокрация.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Angelova, S. (2017). The influence of social media on social processes. *Revista Europa del Este Unida*, 3, 9–15. ISSN 0719-7284.
- Bachvarov, M., Draganov, M., & Stoev, S. (Eds.). (1985). *Norma moralna* [Moral norm]. In *Filosofski recheck* [Dictionary of philosophy] (2nd rev. ed.), 426. Partizdat.
- Cambridge University Press. (n.d.-a). *Politics*. In *Cambridge Dictionary*. Retrieved May 10, 2023, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/politics>
- Cambridge University Press. (n.d.-b). *Politics*. In *Cambridge Dictionary*. Retrieved May 10, 2023, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/norm>
- Encyclopedia Britannica, Inc. (n.d.-a). *Politics*. In *Britannica Dictionary*. Retrieved May 10, 2023, from <https://www.britannica.com/dictionary/politics>
- Encyclopedia Britannica, Inc. (n.d.-b). *Norm*. In *Britannica Dictionary*. Retrieved May 10, 2023, from <https://www.britannica.com/topic/norm-society>
- Institute for Bulgarian Language. (n.d.-a). *Politika* [Politics]. In *Rechnik na balgarskia ezik* [Dictionary of the Bulgarian Language]. Bulgarian Academy of Sciences. Retrieved May 10, 2023, from <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/>
- Institute for Bulgarian Language. (n.d.-b). *Norma* [Norm]. In *Rechnik na balgarskia ezik*

- [Dictionary of the Bulgarian Language]. Bulgarian Academy of Sciences. Retrieved May 10, 2023, from <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0/>
- Institute for Bulgarian Language. (n.d.-c). Religia [Religion]. In *Rechnik na balgarskia ezik* [Dictionary of the Bulgarian Language]. Bulgarian Academy of Sciences. Retrieved May 10, 2023, from <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D1%8F/>
- Institute for Bulgarian Language. (n.d.-d). Pravo [Law]. In *Rechnik na balgarskia ezik* [Dictionary of the Bulgarian Language]. Bulgarian Academy of Sciences. Retrieved May 10, 2023, from <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE/>
- Institute for Bulgarian Language. (n.d.-e). Moral [Morality]. In *Rechnik na balgarskia ezik* [Dictionary of the Bulgarian Language]. Bulgarian Academy of Sciences. Retrieved May 10, 2023, from <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB/>
- Institute for Bulgarian Language. (n.d.-f). Moral [Morality]. In *Rechnik na balgarskia ezik* [Dictionary of the Bulgarian Language]. Bulgarian Academy of Sciences. Retrieved May 10, 2023, from <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D1%82%D0%B5%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F/>
- Lendzhova, V. (2025). *Sotsialna integratsia na myusyulmanskite obshtnosti*. UI „Neofit Rilski“, ISBN 978-954-00-0407-5.
- Merriam-Webster. (n.d.). *Politics*. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Retrieved May 10, 2023, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/politics>
- Miller, D., et al. (Eds.). (1997). *Entsiklopediya na politicheskata misal* [The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought], 375. CID.
- Stanin, M. (2016). Rights within obligations and responsibilities. *International Conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION*, 22(2), 374. <https://doi.org/10.2478/kbo-2020-0082>.

ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА ВЪТРЕШНИТЕ КОМУНИКАЦИИ

Славянка Ангелова^a, Николай Кънчев^b

Резюме: Текстът разглежда предизвикателствата, които поставя процесът на дигитализация пред вътрешните комуникации. Посочено е, че този процес променя начина на действие и инструментите, използвани за управление на персонала. Обърнато е внимание както на прилагането на новите дигитални инструменти, така и на очакваното влияние, което ще окаже изкуственият интелект във вътрешните комуникации.

Ключови думи: вътрешни комуникации, дигитализация, персонал, управление, изкуствен интелект.

DIGITALIZATION OF INTERNAL COMMUNICATIONS

Slavyanka Angelova^c, Nikolay Kanchev^d

Abstract: The text discusses the challenges posed by the digitalization process to internal communications. It is pointed out that this process is changing the way we operate and the tools used for staff management. Attention is paid both to the penetration of new digital tools and to the expected impact of artificial intelligence in internal communications.

Keywords: internal communications, digitalization, staff, management, artificial intelligence.

Въведение

В свят на динамични социални трансформации и технологични нововъведения, всяка организация¹ е изправена пред необходимостта да адаптира към новите средства и канали начините за комуникация със своите служители – като един от най-ценните й активи, както и постоянно да подобрява нейната ефективност. Новите технологии и инструменти за вътрешни комуникации са инструмент за повишаване на ефективността, но и предизвикателство за всички участници в процеса. Статията дискутира промените, които

^a Доцент, доктор, катедра „Връзки с обществеността“, Правно-исторически факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: sl.angelova@swu.bg.

^b Доктор; E-mail: niki.kanchev@gmail.com.

^c Associate Professor, PhD, Department of Public Relations, Faculty of Law and History, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: sl.angelova@swu.bg.

^d Doctor of Philosophy (Public Communications and Information Sciences); E-mail: niki.kanchev@gmail.com.

¹ Терминът „организация“ се използва като обобщаващ в себе си понятията „компания“, „фирма“, „институция (държавна, неправителствена и др.)“. Основания за това ни дават тълкувания като: *организация* – 1. строеж, структура на нещо, начин на свързване, съединяване на частите, елементите в дадена цялост, система. 2. група хора, обединени с обща програма, цел и задачи. 3. отделна местна единица като колективен член на партия (Balgarski talkoven rechnik, 2002).

настъпват във вътрешните комуникации в следствие на ускорените процеси на дигитализация през последните няколко години. Предмет на дискусия е до каква степен да бъдат имплементирани техните предимства в зависещия от много фактори комуникационен процес вътре в организацията.

Вътрешните комуникации и служителите

Служителите на една организация са основна част от нейния капитал, което придава особена важност на въпросите за познаване и разбиране на нуждите и нагласите им, за ангажирането им с визията за развитие и просперитет на организацията. Мотивираните служители допринасят за постигане на по-висока производителност на труда, по-добри бизнес резултати и намаляване на текучеството на персонала. Това извежда значимостта на вътрешните комуникации като приоритет в комуникационната политика на всяка организация. Целта на подобен процес е да даде възможност за двупосочна връзка и комуникация на послания както отгоре-надолу, така и отдолу-нагоре. Според редица изследвания, капацитетът за въздействие на масово използвания доскоро модел, според който вътрешните комуникации се съсредоточават върху транслиране на послания на ръководството и оформяне на управленското мислене в съобщения за масово разпространение сред служителите (Quirke, 2008, pp. 65-67), е ограничен. Без обратна връзка и без активното участие и медиация от страна на ръководителите на екипи, информацията е в полза по-скоро на висшите и средните ръководители, отколкото на служителите на първа линия (Larkin & Larkin, 1994, pp. 182).

Признавайки полезността на подобен тип двустранна комуникация, ЕС вече е разработил конкретни разпоредби относно правата на работниците да бъдат информирани и да участват като равнопоставена страна в консултации по важни за дейността на организацията въпроси (EUR-Lex, 1994). „Капацитетът/покритието на вътрешните комуникации използва възможността да включи работещите в организацията в развиването на идеи и решения за бъдещето и дори допринася към развитието на цялостната работа на организацията, като подпомага в комуникацията на други организационни дейности“, според Light (Light, 2005). Организационната комуникация, като основен инструмент за общуване между служителите и отделните звена, има потенциал не само за координация и съгласуване на дейностите, но и за управление на междуличностни отношения и споделяне от личностни емоции, идеи и желания. Това я превръща в инструмент за създаване на чувство за принадлежност към екипа и начин за мотивиране на служителите чрез възможността за създаване и на неформални връзки към ръководния екип (Bhasin, 2021). Формалните срещи и дискусии са удачен инструмент за подобряване на ефективността на комуникацията, мотивацията и мълчаливото разбиране в организацията, за разясняване на поставени цели и дискусия за начините за тяхното постигане. Тук е мястото и ролята на създаваните комуникационни мрежи за правилното осъществяване на комуникация. Комуникационните модели (или мрежи) влияят на групите по няколко важни начина и могат да повлияят за изпълнението на възложената задача навреме, на позиционирането на фактическия лидер в групата, или на удовлетворението на членовете на групата от публично изразяване на определена позиция.

В съвременния свят, голяма част от комуникационните мрежи и взаимодействието между хората „влизат“ в дигиталното пространство.

Дигитализация на каналите за вътрешни комуникации

Световната пандемия² през 2020 г. обърна на 180 градуса социалния живот, бита и цялото съществуване на хората, разби планове за развитие за години напред. В цял свят се въведоха ограничения на възможностите за свободно придвижване от едно място на друго, вечерен час, дори забрани за излизане извън рамките на дома, освен при неизбежна необходимост. Тази ситуация наложи с много бързи темпове дигитализация на процесите във всички сфери – обучението на ученици и студенти премина в дистанционна форма чрез различни дигитални платформи, много бизнес дейности се преместиха в онлайн пространството, срещите с роднини и приятели се осъществяваха предимно с видео чат и т.н.

Тенденцията на ускорена дигитализация повлия и върху вътрешните комуникации на различни по тип и сфери на дейност организации и даде тласък на широкото използване на дигиталните канали за комуникация.

Основните трансформации, които претърпяха комуникациите със служителите се обобщават в изводите от проучване, проведено сред експерти в сферата на вътрешните комуникации от цял свят. Резултатите показват следното (Workstories, 2021):

- *Пълна дигитализация* - работата от разстояние в редица сектори стана от временно в постоянно състояние, като в много случаи се оказа и по-ефективна.
- *Всичко се случва онлайн* - пандемичната обстановка привнесе иновации в комуникациите. Работни срещи, заседания на различни органи, научни конференции и други се провеждаха онлайн, без значение в коя точка на света се намират участниците. Забавленията също се трансформираха във виртуалната среда, с различни непознати и немислими до този момент формати.
- *Разнообразие, равенство, включване* - което се отнася за профила на служителите. Дигитализацията на работните процеси даде възможност за привличане на персонал от различни страни, култури и социални слоеве. Това изпъстря палитрата на културното многообразие сред служителите, но и поставя нови предизвикателства пред вътрешните комуникации.
- *Ангажираност на служителите* - изграждана на базата на доверие, почтеност и постоянна комуникация между ръководния екип и служителите. Обединяването на екипа изисква много усилия и креативност, особено когато хората работят от разстояние.
- *Водеща роля на иновациите* - за поддържане на ефективни вътрешни комуникации в онлайн среда, от ключово значение е използването на иновативни и нетрадиционни похвати за тяхната реализация, на ексклузивни идеи, които привличат внимание и създава ангажираност на служителите.
- *Наблюдение и контрол* - свързани със защита на данните, мерки за ограничаване на достъпа от външни лица до служебна информация, или нейното „изтичане“ извън организацията.

² На 30 януари 2020 г. СЗО обяви огнището на Ковид-19, а на 13 март 2020 г. в България бе обявено извънредно положение.

- *Силата на данните* – използването и анализът на данни при планиране и разработване на стратегии, свързани с човешките ресурси, спомага за подобряване на тяхната ефективност, за взимане на по-добри решения и задържане на добрите кадри.

Трансформацията на вътрешните комуникации, продиктувана от тяхната дигитализация и развитието на онлайн платформите, помага на организациите по-лесно да информират, ангажират и мотивират своите служители, да обединяват екипите и работят съвместно, независимо къде се намират, да получават обратна връзка от служителите.

Макар по своята същност вътрешните комуникации да са насочени към служителите на дадена компания, те силно се повлияват от промените и тенденциите, които възникват в стратегическото управление на бизнеса и технологиите, както и в обществото като цяло. Отчитайки тези основни фактори на външната среда и оценявайки тяхното въздействие върху вътрешните комуникации, екип изследователи (Zerfass, Stieglitz, Clausen, Ziegele & Berger, 2023) извежда пет ключови тенденции за 2023 г., които според авторите променят дълбоко комуникациите и предлагат нови възможности за позициониране на комуникационните специалисти като лидери. Тези тенденции са:

- *Възраждане на държавата като заинтересована страна* - това се отнася до все по-нарастващата роля на представителите на държавната власт в отношенията с бизнеса - от една страна правната регулация на дейностите, от друга - предоставянето на подкрепа чрез субсидии. Това налага отговорността за комуникационните мениджъри да позиционират правилно своите компании в обществените дела и дебати.
- *Управление на недостига* – в следствие на пандемията, войните, висока инфлация и други събития, се усеща недостиг на много стоки и ресурси. В тази ситуация е предизвикателство пред компаниите да развиват своя бизнес, и пред корпоративните комуникации – да управляват професионално комуникациите с всички публики, за да поддържат имиджа на предлаганите продукти и на работодателския бранд.
- *Непознати ситуации* - приемането и преодоляването на непознати до този момент ситуации изисква притежаването на нови умения както от самите компании, така и от техните служители. Опитът на комуникационните специалисти за бърза реакция в работата с дигиталните медии, в кризисни ситуации и разрешаване на конфликти, може да послужи за успешно преминаване през трудни времена за компаниите и служителите и създаване на устойчивост.
- *Сътрудничество между хората и изкуствения интелект* - промяна в начина на изпълнение на дейностите и задачите в организацията. Изкуственият интелект може да спомогне за повишаване на производителността чрез изпълнение на рутинни задачи, за намаляване вероятността за грешки, за генериране на идеи и за вземане на по-добри решения.
- *Създаване на паралелни виртуални светове* - технологични възможности за създаване на разширени, променени или алтернативни версии на реалността, за имитиране и симулиране на реалност („цифрови близнаци“), като се добавят нови комуникационни формати.

Промените не спират, вътрешните комуникации продължават да се развиват и адаптират към изисквания на служителите, на дигиталните технологии и новите комуникационни възможности, които те предоставят.

Вътрешни комуникации и ИИ

Изкуственият интелект (ИИ) изключително бързо се превърна в непреодолим фактор в разнообразни дейности. В сферата на комуникациите това разширяване на процесите може да има различни измерения - създаване и персонализиране на съдържание, обработка и систематизиране на запитвания, наблюдения, оценки на разговори. Пример в това отношение във вътрешните комуникации е използването на чатботове, които да отговарят на често задавани въпроси от служителите и насочването им към определени ресурси. ИИ има потенциал също да пише завършени комуникационни съобщения, като имплементира в тях посланието или ценностите на организацията.

В тази връзка, все повече се засилват дискусиите докъде е етично да стига участието на ИИ в процесите по управление на ресурси, включително и на персонала. От правна точка, очакванията са, че създаденото от изкуствен интелект съдържание не следва да е носител на авторски права. В сферата на вътрешните комуникации това означава, че генерирано от ИИ съобщение следва да бъде публично достъпно - което противоречи на логиката на голяма част от вътрешните за организацията послания. Обмисля се също така регулация, според която всяко генерирано от ИИ съдържание да има вграден воден знак, който да показва намесата на ИИ. Това може да създаде проблеми както по отношение на доверието, така и по отношение на имиджа на ръководството на организацията.

Заклучение

Независимо от посоката, промените ще продължат да оказват сериозно влияние. Разширяването на начините на общуване, необходимостта от актуалност и достоверност, очакванията за навременност и бърз обмен на информация, са част от положителните ефекти на дигитализирането на вътрешните комуникации. Трансформацията е важна за реализирането на ефективни комуникации със служителите. Тя е и значима възможност за осъществяването на незабавна обратна връзка и фактор, който силно повлиява ефективността на всяка комуникационна дейност, взимането на релевантни и навременни решения и тяхното изпълнение. Ефективните вътрешни комуникации целят изграждане на среда на доверие, прозрачност, удовлетворение от степента на информираност и степента на лично участие на персонала, идентифициране и справяне с конфликтни зони и напрежение, определяне на ясно очертани перспективи за развитие.

Социалните промени през следващите десетилетия ще бъдат много по-големи и комплексни и ще протичат много по-бързо – технологиите оказват влияние върху това тези промени да продължават да се проявяват главоломно. Според някои прогнози, растежът им няма да достигне период на застой, напротив, напредъкът в дигиталните технологии не дава признаци за забавяне (Angova, 2016).

Основна цел на комуникацията, ориентирана към служителите, е с нейна помощ в организацията да се създаде отворена, солидарна и прозрачна работна среда, където хората да се чувстват оценени и разбрани. Затова през 2023 г. фокусът на вътрешните комуникации

пада повече върху хората и техните нужди. Докато в миналото фокусът беше предимно върху създаването на нови технически решения, занапред ще бъде повече върху това как ние като общество, организация и отделен индивид, успяваме да следим сложния лабиринт от технологии. Да се научим как да устоим на огромното цифрово влияние, пред което сме изправени, и как да се справим с постоянните промени по най-добрия възможен начин.

За успеха на всяка една професионална дейност в съвременния свят е необходимо тя непрекъснато да се развива, за да отговаря на повишените изисквания на обществото и технологиите. Лошата комуникация или нейната липса въобще, е предпоставка за неуспех на процесите на промяна и адаптация към новите реалности. За да бъдат мотивирани и ангажирани всички служители на една организация с нейния просперитет и изграждане на добра репутация, е необходимо вътрешните комуникации постоянно да се модернизират, да бъдат на в съответствие с процесите на дигитализация и произтичащите от това трансформации.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Angova, S. (2016). Transformatsii na mediynata sreda [Transformations of the media environment]. In *Retorika i komunikatsii*, 23. ISSN 1314-4464.
- Balgarski talkoven rechnik [Bulgarian Explanatory Dictionary]. (2002). Nauka i izkustvo.
- Bavelas, A. (1950). Communication Patterns in Task-Oriented Groups. In: *Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 22, no 6, p. 725. <http://dx.doi.org/10.1121/1.1906679>.
- Bhasin, H. (2021). What is Organizational Communication? And Why it is Important. In: *Marketing 91*. <https://www.marketing91.com/organizational-communication/>.
- EUR-Lex. (1994). *Council Directive 94/45/EC of 22 September 1994 on the establishment of a European Works Council or a procedure in Community-scale undertakings and Community-scale groups of undertakings for the purposes of informing and consulting employees*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1994/45/oj/eng>
- Larkin, T.J. & Larkin, S. (1994). *Communicating Change: Winning Employee Support for New Business Goals*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Light, M. (2005). *The EU Directive on National Information and Consultation*. Watsonwyatt Official web site [online]. Available from: <http://www.watsonwyatt.com/multinational/render2.asp?ID=10272> .
- Quirke, B. (2008). *Making the Connections: Using Internal Communications to Turn Strategy into Action*. Burlington, VT: Gower Publishing Company.
- Workstories, (2021). *7 trends in corporate communications for 2021*. Available on: <https://workstories.live/en/blog/7-trends-in-corp-comms-for-2021> .
- Zerfass, A., Stieglitz, S., Clausen, S., Ziegele, D. & Berger, K. (2023). Communications Trend Radar 2023. State revival, scarcity management, unimagination, augmented workflows & parallel worlds. In: *Communication Insights*, Issue 17. Academic Society for Management & Communication. Available online at: www.academic-society.net .

ПРОЗРАЧНОСТТА В ДЕЙНОСТИТЕ ПО ВРЪЗКИ С ОБЩЕСТВЕННОСТТА - ОСНОВЕН ПРИНЦИП ЗА ЕФЕКТИВНА КОМУНИКАЦИЯ И ИЗГРАЖДАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНО ДОВЕРИЕ

Милена Янкова^а

Резюме: *Прозрачността в комуникацията е широко приета идея, която предполага открита и честна комуникация, което е не само морално правилно, но има смисъл и от организационна гледна точка. Статията разглежда прозрачността в PR-дейностите като основна предпоставка за повишаване на доверието в организацията и ангажираността на общността към нея. Докладът насочва вниманието към етични PR практики през призмата на триадата прозрачност – достоверност – доверие при комуникацията с различни заинтересовани страни.*

Ключови думи: прозрачност на връзките с обществеността, медийна прозрачност, обществено доверие, етика, етична комуникация.

TRANSPARENCY IN PUBLIC RELATIONS ACTIVITIES – A BASIC PRINCIPLE FOR EFFECTIVE COMMUNICATION AND BUILDING PUBLIC TRUST

Milena Yankova^b

Abstract: *Transparency in communication is a widely accepted idea that implies open and honest communication, which is not only morally right, but also makes sense from an organizational perspective. The article considers transparency in PR activities as a basic prerequisite for increasing trust in the organization and the community's commitment to it. The report draws attention to ethical PR practices through the prism of the triad of transparency – credibility – trust in communication with various stakeholders.*

Keywords: public relations transparency, media transparency, public trust, ethics, ethical communication.

Въведение

Прозрачността е широко приета идея, която предполага открит и честен подход при комуникацията с различните целеви публики и заинтересовани страни за дейността на организацията, в това число и при отчитане на социални, етични и екологични въздействия от работата ѝ. Двигателите за това разкриване целят информационно насищане за политиката и дейността на организацията, за нейната ефективност и резултатност,

^а Главен асистент, доктор, катедра „Връзки с обществеността“, Правно-исторически факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: yankova_milena@swu.bg.

^б Chief Assistant Professor, PhD, Department of Public Relations, Faculty of Law and History, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: yankova_milena@swu.bg.

демонстриране на етично поведение, отчет за отпечатъка, който оставя след себе си, подобряване на репутацията и други.

Принципът на спазване на прозрачност е не само морално правилен, но има смисъл и от бизнес гледна точка. Възприятието на клиенти и партньори за организацията като честна и надеждна може да повлияе на цялостното удовлетворение от дейността ѝ. Комуникирането на идеята за прозрачност и откритост, както и показването на това на практика, може да повиши доверието на обществеността в организацията и ангажираността на общността към нея. Крайната цел на инициативите по връзките с обществеността са изграждане на доверие, основна предпоставка за постигането на което е демонстрирането на прозрачност в действията на компанията.

Медийна прозрачност и PR дейност

Съвременното информационно общество се характеризира с „култура, доминирана от медийни и информационни продукти с техните знаци, символи и значения“ (Van Dijk, 2006, p. 9). Правилното им разчитане и интерпретиране е от ключово значение. Важна предпоставка за постигането на успех е осъществяването на комуникацията именно с идеята за прозрачност както в работата на журналистите, така и в комуникационните практики на PR експертите.

Проучвания през втората половина на 20-ти век установиха, че между 25% и 80% от новинарското съдържание е постигнато посредством PR намеса, повлияно от „информационни субсидии“, предоставени от специалисти по връзки с обществеността. (Verčič & Sriramesh, 2020, p. 49). Важна гледна точка е разбирането, че чрез своите прозрачни действия PR специалистите и агенциите съдействат за захранването на медиите с проверена и достоверна информация. Спазвайки основните принципи на етиката в комуникацията, както професионалните комуникатори, така и журналистите запазват и защитават правата и свободите на останалите участници в комуникационния процес.

Един от ключовите аспекти на медийната прозрачност е именно начинът, по който информацията попада в медиите, „публикуваната информация може да бъде платена от източници на новини, но крайният медиен продукт (статия, програма, публикация в блог) не показва ясно, че съобщението е платено или повлияно по някакъв начин.“ (Tsetsura, Kruckeberg, 2017, p. 17). Подобна практика може да подкопае доверието и прозрачността между медиите и обществеността, в частност и към PR инициативите на съответната организация/ институция/личност.

Още през 2001 г. Международната асоциация за връзки с обществеността инициира кампания за намаляване на случаите на неетични и понякога незаконни практики в отношенията между специалистите по връзки с обществеността и медиите. Това доведе до създаването на Харта за прозрачност на медиите (IPRA, 2001), приета от специалисти по връзки с обществеността и PR асоциации по целия свят, както и от медийни организации, представляващи редактори, ръководители и журналисти, с очакване на реципрочност при спазването на изискванията за етични комуникации. Могат да бъдат открити няколко важни момента:

- статиите във вестниците, изразяващи мнението на редактора по актуален въпрос, да отразяват редакционната преценка на журналистите, а не да са в резултат на заплащане в брой, в натура или бартер от трета страна;
- ако подобни практики съществуват, те трябва да бъдат ясно идентифицирани като реклама или платена промоция;
- хартата касае и предлагането на мостри или заемането на продукти или услуги на журналисти, когато е необходимо те да тестват, използват, опитат или пробват продукта или услугата, за да предоставят на своята аудитория изчерпателна и обективна информация за неговите характеристики и свойства;
- изисква се и деклариране на политика относно получаването на подаръци или намалени продукти (IPRA, 2001).

Високата концентрация на собственост и пазарен дял, медийната свобода или липсата на такава, състоянието на медийната индустрия като цяло несъмнено влияят върху процеса на изграждане на адекватна комуникационната система за взаимодействие с обществеността. Ако комуникацията се осъществява чрез традиционни или онлайн медии, които функционират в непрозрачна среда, нейната автентичност ще бъде поставена под въпрос. Прозрачността на медийната собственост, например, гарантира публичната наличност и достъп до точни и актуални данни относно пряката и действителна собственост на медиите, както и други интереси, които влияят върху вземането на стратегически решения на въпросната медия за нейната редакционна политика (Yankova, 2018, p. 1001).

Липсата на доверие в медиите поставя въпроса за истината като цяло. Това оказва негативно влияние върху работата на PR практиците, които все още използват медиите като транслатор на PR послания, макар и в намален мащаб. Такава зависимост може и да не съществува, ако организациите комуникират с целевите си публики посредством собствените си информационни канали – институционален/корпоративния уебсайт и блог, каналите в социалните мрежи, чрез организирането на специални събития и други. „Вече дори не е нужно да чакаме някой с медиен глас да пише за нас. Със социалните медии ние общуваме директно с нашата аудитория, заобикаляйки напълно медийния филтър“ (Scott, 2017, p. 36). По този начин, компрометираната медийна среда няма да повлияе категорично върху количеството и качеството на информацията и посланията, отправени от PR специалистите. Използвайки различни информационни и комуникационни дейности и канали, медиите няма да играят ролята на пряка трета страна във връзката между организацията и нейните публики – настоящи и бъдещи клиенти и потребители, акционери, инвеститори, всички външни и вътрешни заинтересовани страни. От значение ще бъде само прозрачността в дейността на съответната организация, в информацията, която предоставя, в нейните инициативи и PR активности.

Европейският комуникационен монитор 2023 откроява осъзнатото значение на комуникационните канали за общуване със заинтересовани страни и публики – платени, спечелени, споделени и собствените (притежавани) медии. Отчетлива остава тенденцията за намаляване на значението на печатните медии и възхода на социалните медии и мрежи. През 2019 г. най-бързо развиващият се сегмент са споделените медии, следвани от спечелените и притежавани медии. Днес „организациите започнаха да се медиатизират –

превърнаха това, което преди беше известно като „корпоративно публикуване“, в системи за „собствени медии“, за да се ангажират директно със своите заинтересовани страни“ (ЕСМ, 2023, р. 29). Бъдещето на индустрията е в стратегическата медиатизация, при която се използват всички възможности и се изграждат съюзи с медийни корпорации, за да се обърнат към аудиторията чрез маркетинг на съдържание, native реклама и бранд журналистика (ЕСМ, 2023, р. 32).

Аспекти на прозрачността през призмата на саморегулацията

Сферата на етиката (или моралната философия) включва систематизиране, защита и препоръчване на концепции за правилно и неправилно поведение (Snedegar, n.d.).

Етичното поведение предполага действията да се основават на морални ценности, приети като норма в обществото. Саморегулацията е висша форма на поведение, присъщо на хора, които ясно осъзнават силата, която притежават и я използват морално и разумно. Комуникационните специалисти са морално задължени към обществото, независимо дали са посветили работата си за постигане на хармония и баланс в комуникационната дейност на малка фирма или мултинационална корпорация.

Етичният кодекс, приет от Международната асоциация за връзки с обществеността (IPRA), легитимира връзките с обществеността, като ги свързва с основните човешки потребности в демократичния процес. Практикуващите PR трябва да:

1. Спазват принципите на Устава на ООН и Всеобщата декларация за правата на човека;
2. Действат с честност и почтеност по всяко време, така че да се осигури и запази доверието на хората, с които практикуващият влиза в контакт;
3. Да се стремят към нравствени, културни и интелектуални условия за диалог, и признаване правата на всички заинтересовани страни да обосноват твърденията си и да изразят своите становища (IPRA, 2011).

По този начин ясно са установени легитимността и социалната полезност на PR и жизненото им значение за поддържане на диалог в обществото. Но тази легитимност е валидна само в рамките на етичната практика.

Социалната полза от PR се увеличава когато: 1) поощрява свободната и етична конкуренция на идеите, индивидите и институциите на пазара на общественото мнение; 2) разкрива източниците и целите на съществените опити за въздействие и 3) придържа се към високи стандарти на поведение (Cutlip, Center, & Broom, 2010, р. 141).

Оттук произтича и важноста за спазването на адекватни етични норми за професионално поведение в комуникационната дейност и насърчаване на свободния поток на информация от и към организацията. Специфичната цел на PR е постигане на взаимно разбиране, реализиране на организационните цели и служба на обществения интерес. Редът, по който тези три цели се постигат, е значим.

Аспектите на прозрачността в дейността на професионалните комуникатори в България са открити в Софийската харта за етични комуникации (BDVO, 2020) в няколко основни направления, от които произтичат и конкретни ангажменти: ценности към обществото и бизнеса; ценности към комуникационната общност като честност, точност и отговорност; ценности към отделния индивид.

Основният ангажимент категорично и недвусмислено е насочен към придържане към истината и несподеляне на невярна информация. „Отстояването на истината във всеки етап и момент от живота и работата ни е една от фундаменталните етични нагласи в ПР професията и комуникацията като цяло“ (BDVO, 2020).

Освен, че принципът на прозрачност се използва в контекста на прозрачността на информацията, със силен акцент върху стимулирането на свободен обмен на достоверна, точна и навременна информация, той е фокусиран и върху прозрачността на различни интереси, включително и недопускането на конфликт на интереси в отношенията с клиенти, работодатели и в конкурентните взаимоотношения.

Постигане и поддържане на прозрачност в комуникацията

Постигането и поддържането на прозрачност в дейностите по връзки с обществеността с цел осъществяването на ефективна комуникация и изграждане на обществено доверие може да се реализира посредством добри практики, насочени към различните целеви публики, като:

- Предоставяне на вярна и изчерпателна информация, насочена към целевите вътрешни и външни публики за продукти и услуги, ценности, визия, мисия, стратегически планове и документиран фирмени политики. По този начин ще се подпомогне изграждането на стабилни знания и осъзнатост в разбирането на организацията и нейната дейност. За да бъде една организация прозрачна, тя трябва да гарантира публично достъпна информация.
- Предоставяне на медиите на точна и проверена информация, бързо противодействие на дезинформацията и разпространението на невярно съдържание и фалшиви новини. Нарастващата липса на обществено доверие в медиите вреди на способността на PR да популяризира своите послания посредством платени или спечелени медии. PR може да противостои на тази тенденция с корпоративна автентичност, усъвършенствани инструменти за медиен мониторинг и бърз отговор на фалшивите новини.
- Ясна политика на прозрачност при производството на продукти и нейното комуникиране – когато потребителите могат да проследят пътя на продукта от добива на суровините, през производствения процес до позиционирането на продукта на пазара, клиентите и партньорите придобиват повече доверие в марката. Все повече производители се придържат към печелившата стратегия на пълно разкриването на съставките на продуктите, например, с ясното съзнание, че по този начин подпомагат потребителите при вземането на информирано решение за покупка на продукт.
- Изграждане на доверие посредством добре планирани стратегически комуникации с помощта на отдадени специалисти по връзки с обществеността в ролята им на „организационната съвест“ и „независимия глас“ на организацията.
- Навременен оповестяване на съответната фирмена информация към вътрешната публика е предпоставка за създаване на доверие чрез прозрачност вътре в организацията. За целта е необходимо внедряване на съответна и подходяща, с оглед

спецификите на организацията, вътрешнокомуникационна платформа за предоставяне на информация по важни теми за служителите.

- Своевременно признаване на грешките в дейността на организацията и/или нейната политика чрез незабавно информирание на обществеността за мащабите на конкретен проблем. Подобна стратегия по време на криза най-малкото демонстрира почтеност и ангажираност към клиенти и партньори, възможно е да минимизира щетите върху репутацията на организацията.
- Демонстриране на прозрачност като аспект на проявление на фирмената култура чрез насърчаване на участие в бизнес комуникацията и активна обратна връзка.

Значение на прозрачността в PR

Бихме могли да откروим няколко основни направления на полезност и значение на спазването на линията на прозрачност в комуникационната дейност на организацията като предпоставка за повишаване на доверието в организацията и ангажираността на общността към нея.

Практиците по връзки с обществеността трябва да се стремят към имплементиране и осъществяване на политика на прозрачност в своите организации. Крайната цел на усилията по PR следва да бъде постигането на доверие, което е възможно само чрез постигане на истинност и достоверност. Прозрачността в PR-дейностите е условие и предпоставка за повишаване на доверието в организацията, а оттам и увеличаване на ангажираността на общността към нея. Това може да бъде постигнато посредством целенасоченото прилагане на етичните принципи за комуникация с множеството заинтересовани страни и обществото като цяло.

Правейки препратка към триъгълника на процеса на етично вземане на решение (Cutlip et al., 2010, p. 138), където намерението, достойнството, уважението и дългът следва да бъдат съобразени с всички засегнати от конкретно решение групи, като в основата на пирамидата е обществото, а на върха е специалистът по комуникации, етичното ядро на организацията, твърдим, че носителят и лакмусът на проявление на етиката в комуникацията е самият PR специалист. „Като обобщение на целта, инструментариума, обхвата, преимуществата и базата в PR се явяват управлението, доверието, етиката, диалогичната комуникация, отношението, системата от елементи за взаимоползени отношения между социалните субекти“ (Angelova & Stefanova, 2022, p. 20). В дългосрочен план прозрачността на действията засилва и умножава доверието в компанията, в нейните служители, продукти и услуги. Можем да направим заключението, че прозрачността в комуникацията създава предпоставки за формирането на комуникационна среда, позволяваща по-добри взаимоотношения между участниците в комуникационния процес, подобрява доверието и повишава лоялността при комуникацията с различни заинтересовани страни.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Angelova, S., Stefanova, D. (2022). Algoritam na PR kampania [PR campaign algorithm]. MULTIPRINT LTD.
- Balgarsko druzhestvo za vrazki s obshtestvenostta (BDVO) (2020). Etichen kodeks i profesionalni normi [Ethical code and professional standards]. Retrieved from https://bdvo.org/wp-content/uploads/2020/08/Sofia_Chart_Ethic_Communications_07072020.pdf.
- Cutlip, S. M., Center, A. H., & Broom, G. M. (2010). Efektiven PR [Effective public relations]. ROI Communication.
- European Communication Monitor. (2023). Retrieved from <https://www.communicationmonitor.eu/2023/09/07/ecm-european-communication-monitor-2023/#:~:text=The%20European%20Communication%20Monitor%202023,of%20action%20for%20communication%20leaders>.
- Snedegar, J. (n.d.). Ethics and contrastivism. In Internet Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from <http://www.iep.utm.edu/ethics/>.
- Scott, D. (2017). The New Rules of Marketing and PR. How to Use Social Media, Online Video, Mobile Applications, Blogs, News Releases & Viral Marketing to Reach Buyers Directly, Sixth Edition, Wiley.
- The International Public Relations Association (IPRA). (n.d.). Code of Conduct. Retrieved from <https://www.ipra.org/member-services/code-of-conduct/>.
- The International Public Relations Association (IPRA). (n.d.). Charter for Media Transparency. Retrieved from <https://www.ipra.org/news/charter-for-media-transparency/>.
- Tsetsura, K., Kruckeberg, D. (2017). Transparency, public relations, and the mass media: combating the hidden influences in news coverage worldwide, New York, NY: Routledge.
- Van Dijk, J. (2006). The network society. Second edition. London, Thousand, Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Verčič, D., & Sriramesh, K. (2020). The media, international, transnational and global public relations. The global public relations handbook. 3rd Edition, 39-50.
- Yankova, M. (2018). Media Transparency and Its Impact on PR Activity. In: Social Changes in the Global World: Proceedings/ Fifth International Scientific Conference, Shtip, Goce Delcev University, Faculty of law, 2(5), 999-1017. Retrieved from <https://js.ugd.edu.mk/index.php/scgw/article/view/2979>.

КОМУНИКАЦИЯ ЗА КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ – ПОЛЗИ И ВЪЗМОЖНОСТИ

Любомира Христова^a, Виолина Петрова^b

Резюме: В настоящата статия се представя значението на корпоративната социална отговорност (КСО) като съвременна политика на бизнес организацията. Авторите поставят акцент върху комуникирането за КСО дейностите с външните публики на организацията като проактивен подход с двустранни ползи. Специално внимание се отделя на модели за комуникационна КСО стратегия с цел да се очертаят възможностите на бизнес организациите не само да осигурят информационно насищане в публичното пространство относно дейностите си, но най-вече с идеята да стимулират заинтересованите страни към КСО ангажираност.

Ключови думи: корпоративна социална отговорност, комуникация, модели на КСО комуникация.

COMMUNICATION ABOUT THE CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY – BENEFITS AND OPPORTUNITIES

Lyubomira Hristova^c, Violina Petrova^d

Abstract: This article presents the importance of corporate social responsibility (CSR) as a contemporary policy of a business organization. The authors emphasize on the communication about CSR activities with organization's external audiences as a proactive two-way beneficial approach. Special attention is paid to CSR communication models, in order to outline the possibilities of business organizations not only to provide information saturation of the public sphere, but especially with the idea of stimulating stakeholders to CSR engagement.

Keywords: corporate social responsibility, communication, models of CSR communication.

Въведение

Пулсът на обществото и социалната промяна влияят върху живота на отделния индивид, както и върху развитието на бизнес организациите. Те осъществяват дейност в изключително динамична среда и за да функционират ефективно, трябва да поддържат балансирано взаимоотношения с околната им среда и обществото.

За модерното организационно управление, корпоративната социална отговорност (КСО) се очертава като начин на мислене, съобразен с обществените интереси (Dramalieva,

^a Главен асистент, доктор, катедра „Връзки с обществеността“, Правно-исторически факултет Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: dineva@swu.bg.

^b Доктор по Връзки с обществеността; E-mail: v_petrova95@abv.bg.

^c Chief Assistant, PhD, Department of Public Relations, Faculty of Law and History, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: dineva@swu.bg.

^d Doctor of Public Relations; E-mail: v_petrova95@abv.bg.

2014). Ние дефинираме КСО като политика, която утвърждава чувствителността на бизнес организацията към обществените очаквания и ценности. Поради това е от съществено значение да се общува по КСО теми вътре и навън от организацията със заинтересованите страни.

Могат да се открият няколко групи комуникационни средства и начини, чрез които компаниите биха могли да споделят с обществеността корпоративната си социална отговорност, като:

- интернет канали (уебсайт, корпоративен блог, присъствие в социалните мрежи и медии);
- контролирани средства за комуникация – брошури, филми, видеа, годишни отчети, съобщения за медиите, конференции и др.;
- специални събития за граждани, представители на медии, партньори;
- етикетиране на опаковки/продукти с обозначения: „био“ и „еко“;
- информационни линии за споделяне на неетични практики, свързани с безопасността, условията на труд и т.н. (Jurišova et al., 2012, p. 147).

Осведомеността на заинтересованите страни може да се повиши чрез комуникационни усилия на бизнес организацията, насочени към споделяне на дейности по КСО, като конкретни ангажименти, социални въздействия и мотиви на организационните КСО активности. Участието и ангажираността на заинтересованите страни също може да бъдат резултат от ефективна комуникация, базирана на прозрачност и личностен подход. Kim емпирично доказва чрез резултати от национално проучване сред американски потребители твърдението, че ефективността на общуването с външните публики зависи от това дали комуникацията по КСО на една компания се възприема като информативна, прозрачна, последователна и личностно релевантна, с повече фактологичен тон (Kim, 2018, p. 58).

Съчетаването на комуникационните канали в оптимален вариант означава те да се изберат според две различни, но допълващи се перспективи: 1) необходимостта на организацията да достигне до заинтересованите от нейната КСО дейност страни; 2) необходимостта на заинтересованите страни да получават актуална информация чрез достъпни и надеждни източници. Следователно комуникирането на организационните КСО политики се обуславя от потребности както на организационно, така и на обществено ниво и носи ползи и за двете страни. Това е основата на нашето базово твърдение в настоящата статия, а именно че политиката по КСО е съвременна концепция на взаимодействие между бизнес единицата и обществеността. Целта на това двустранно влияние е да се осъществява непрекъснат обмен на стойности, които имат нематериален израз, но същевременно са незаменима инвестиция в бъдещето. Сред тези стойности изпъкват новаторският подход, ангажиментът към околната среда и обединените човешки усилия в името на едно общо благосъстояние.

Ползи от комуникиране на организационните КСО политики

Bakardzhieva обобщава доброволните норми и стандарти, които са фундамент на КСО (Bakardzhieva, 2015). Сред тях може да открием *Глобалния договор на ООН* като първата и най-голяма международна инициатива, насочена към популяризиране и

утвърждаване на корпоративната социална отговорност. Глобалният договор се инициира от Кофи Анан (генерален секретар на ООН в периода от 1 януари 1997 г. до 31 декември 2006 г.) с идеята да обединява бизнес и неправителствени организации, академични институции, градове и агенции на ООН във форум за подкрепа на устойчивия растеж и гражданската отговорност. Десетте принципа на инициативата *Глобален договор* са насочени към прилагане на отговорни бизнес практики в четири сфери: права на човека; трудови норми; опазване на околната среда и борба с корупцията. Целите са обвързани с насърчаване и подкрепа за бизнес организациите за осъществяване на отговорни практики чрез интегриране в организационните стратегии на конкретни принципи за защита на човешките права и правата на трудещите се, опазването на околната среда и противодействието на корупцията, както и реализиране на стратегически действия за възприемане на по-широки социални цели. Глобалният договор е водеща КСО инициатива, включваща съвкупност от принципи и инструменти, които подпомагат и насърчават социалната отговорност от страна на бизнес организациите (*Balgarska mreza na Globalnia dogovor*).

На национално ниво е приета *Стратегията за корпоративна социална отговорност* в изпълнение на Програмата за управление на правителството на Република България за периода 2017-2021 г. Стратегията обхваща периода 2019-2023 г. и е разработена от Министерството на труда и социалната политика (*Ministerski savet*, 2019). В контекста на настоящата статия ще открийм няколко акцента от този документ:

- 1) Диалогът и дискусиите като дейности на Правителството се осъзнават като фактор за очертаване на стратегическите цели и приоритетни области за развитие на социално отговорно поведение от страна на компаниите;
- 2) Комуникацията между структурите в екосистемата на КСО е сред ключовите области, които поставят фокус върху развитието и прилагането на КСО;
- 3) Подобряване на КСО прозрачността и разпространението на добри практики е свързано със стратегически цели.

Подкрепата и насърчаването на политики по КСО на национално ниво са основа за подхранване на отговорното бизнес поведение. А поддържането на комуникация относно дейностите по КСО от бизнес организацията е свързано с един от най-важните аспекти от прилагането на концепцията за социална отговорност – самата организация да позволи външен контрол на отговорното си поведение от заинтересованата общественост. Това ни дава основание да подчертаем решаващата роля на ясна, двупосочна и активна комуникация за КСО като актив на бизнес организациите. Актив, който те следва да създават, поддържат и развиват.

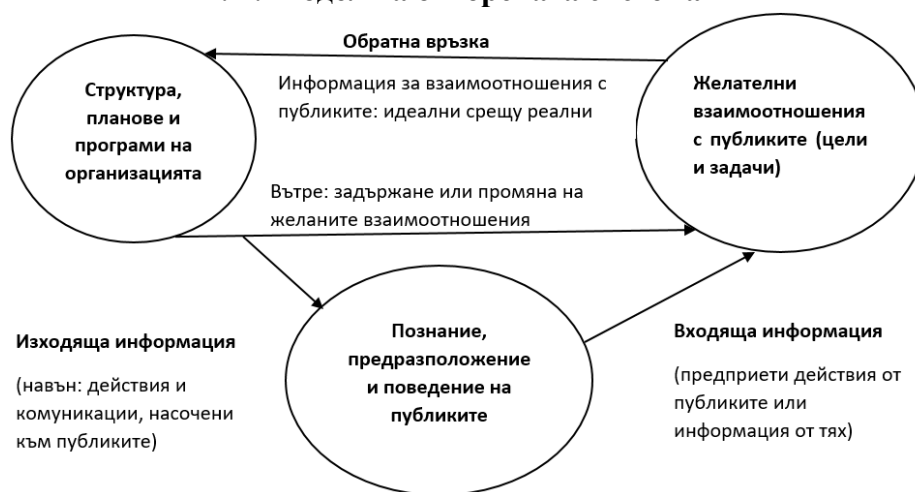
Според Jurišova и Durkova външната КСО комуникация на компанията трябва да информира общността и средата, в рамките на които работи и се развива организацията. Ефективната комуникация на дейностите по КСО има за задача да осигури разбиране и признаване относно стойността на компанията. Това от своя страна оказва влияние върху корпоративната идентичност и върху корпоративния образ (Jurišova et al., 2012, p. 147).

Комуникационната КСО дейност следва да бъде постоянна, стратегическа и да стимулира двупосочното взаимодействие с публиките. Следователно много е важно да се

възприема от мениджърите и като инструмент за въвличане на заинтересованите страни, тъй като политиката по КСО, разглеждана в настоящата статия като външна за организацията дейност, търси своите съмишленици и посланици, за да се реализира пълноценно. От една страна, тя е социално отговорно поведение, което има своя естествен ход с насока към общността. Това поведение демонстрира ангажимента на организацията към хората не просто в качеството им на потребители. От друга страна, общността е тази, която със своите проблеми, начин на живот и публично заявени интереси, взаимодейства с организацията и дава индикации за темите, които да намерят отражение в КСО политиката на бизнеса. Поради това ползите са двустранни – всички участници в процеса на комуникационно взаимодействие са активни с действената си позиция; имат роли на комуникатор и получател в процеса на взаимно споделяне на информация и са ангажирани със социално отговорна позиция и дейност.

Подобно взаимодействие може да се намери на базово теоретично и практическо ниво в предложения от Cutlip, Center и Broom модел на отворената система в публичен рилейшънс (Cutlip, Center, & Broom, 2010, p. 211). Според изследователите този подход отрежда на публичен рилейшънс (ПР) роля, която трябва да предизвика промени и в околната среда, и в организациите. Отправен пункт за инициране на промените е входящата информация от околната среда.

Фиг. 1: Модел на отворената система в ПР

Източник: Cutlip, S. M., et al. Effective Public Relations

Подходът се определя като функционален и поставя взаимоотношенията между организацията и публиките на основата на реципрочна информация, обратна връзка и приспособяване. Ако ръководството на една бизнес единица постави в центъра на своята политика по КСО именно този подход на отворената система, това означава, че управлението на КСО комуникацията е насочено към постигане на цели, в които се пресичат споделените интереси на организацията и нейните публики. „Проактивните

коригиращи действия могат да бъдат основният и най-полезен аспект на модела на отворената система в публичен релейшънс“ (Cutlip et al., 2010, p. 214).

Този модел може да се обвърже със социалната реакция като аспект на корпоративната социална отговорност. Коментирана от Hristov социална реакция се изразява в поведение на организацията, насочено към съобразяване със социалните норми, ценности и очаквания. Това я прави подходящ отговор на обществени вълнения (Hristov, 2020). Двигател на подобна доброволна активност може да е комуникацията на организацията с обществените групи и представителите на държавните институции, като в центъра стои идеята организацията да има ценна информация при вземане на решения. Обратната връзка към организацията в контекста на КСО дейностите може да бъде решаващ фактор за планиране и реализиране на ефективни политики.

По-задълбочено разсъждение относно призиването на ПР специалиста в комуникационните взаимоотношения между организацията и нейните публики би ни отvelo до принципи, формулирани още от Bernays. Той очертава образа на ПР съветника като специален застъпник. В труда си „Формиране на обществено мнение“ Bernays подчертава, че съветникът приема каузата, за която се застъпва, без да съди достойнствата ѝ. Необходимо е обаче да оценява етично резултатите от своята дейност и да осъществява контрол с цел да се избягва разпространение на антисоциални идеи и тенденции (Bernays, 2020, p. 173). Тук изпъква задачата на комуникационния специалист – да представя полезни за социума факти и идеи. Тези постановки имат отзвук и днес, тъй като съвременната бизнес организация се влияе от мнението и същевременно се опитва да моделира позицията на различни групи или обществото като цяло.

Възможности за комуникиране на КСО

В настоящия параграф ще представим теорията за създаване на смисъл, формулирана от Morsing и Schultz. Според тях социалната отговорност се свързва с положителни корпоративни дейности и отразява статута на компанията като добродетел. От друга страна, корпоративните съобщения за КСО привличат и критично внимание от страна на заинтересованите страни. Обменът на идеи в организационната комуникация спомага за осмисляне на процесите в нея. Тук важно е умението на мениджърите да развият усет за вътрешната и външната среда и да дефинират организационната концепция. Този процес се описва с термина *sensemaking*: тълкувателна дейност, насочена към разбиране на това какво искат другите и придаването на значение. Gioia и Chittipeddi, разширяват понятието за създаване на смисъл и въвеждат концепцията за *даване на смисъл* или *sensegiving* – с акцент върху процесите по генериране на смисъл вътре в организациите. Morsing и Schultz предлагат включване на външни заинтересовани страни в КСО дейностите на организациите и обосновават подкрепата им за КСО политиката чрез участие в процесите на *sensemaking* (създаване на смисъл) и *sensegiving* (даване на смисъл) (Morsing et al., 2006, p. 324).

Подобно ангажиране на заинтересованите страни е свързано със създаване на дългосрочна стойност. Това изисква мениджърските усилия да се насочат към взаимодействието на организацията с външните публики. Специалистите на различни

равнища следва да обединят усилията си в един стратегически подход за популяризиране на КСО практиките.

Morsing и Schultz обосновават три комуникационни КСО стратегии на основата на ПР модели, изведени от Груниг и Хънт (Morsing et al., 2006, p. 325):

- 1) Информационна стратегия към заинтересованите страни – КСО фокусът е резултат от решение на висшето ръководство на бизнес организацията. Комуникационен идеал е даването на смисъл, а стратегическа задача е да се информират заинтересованите страни за благоприятни КСО решения и действия;
- 2) Стратегия за реагиране на заинтересованите страни – КСО решението на висшето ръководство отчита обратната връзка от проучвания на общественото мнение. Комуникационният идеал включва вече и създаването на смисъл, а комуникационната задача е да се демонстрира на заинтересованите страни как бизнес организацията интегрира опасенията им;
- 3) Стратегия на участие на заинтересованите страни – създаването и даването на смисъл е комуникационен идеал, който се реализира чрез двупосочна симетрична комуникация. Фокусът на КСО е в следствие от взаимодействие със заинтересованите страни, а комуникационната задача на бизнес организацията е да приканва към проактивен диалог.

Следва да отбележим и теоретичното надграждане чрез термина *t(w)alking*, предложен от Schoeneborn, Morsing и Crane, който се отнася до практиката по КСО и комуникирането ѝ (Schoeneborn et al, p. 2020). В неговата концепция се надхвърля разграничението между КСО комуникация и КСО практики. Изследователите предлагат те да се случват паралелно, заедно в едно времево измерение.

Заклучение

Може да обобщим няколко важни пункта, в които изпъкват ползите и възможностите от КСО комуникацията на бизнес организацията. Първо, очертава се едно изключително полезно поле за взаимодействие между организацията и публиките ѝ, което може непрекъснато да се възобновява и разширява. Второ, организацията е в ефективен процес на общуване с външните публики и това утвърждава образа ѝ на бизнес единица, на корпоративен гражданин с особена роля в местната общественост и дори на национално ниво. Трето, разгърнатата комуникацията с предмет КСО е способна да мултиплицира положителния си ефект, тъй като печели постоянни привърженици и тази жива КСО общност на организацията да се превърне в естествен двигател на ежегодно повтарящи се, успешни и широко полезни инициативи.

Комуникационната стратегия, насочена към въвличане на заинтересованите страни, предполага промени и за организацията, и за публиките и би могла да има съществен принос в реализацията на политиките по КСО. Двете страни са равноправни участници в диалог и това е свързано с генералната идея усилията им да бъдат насочени към търсене и постигане на съгласие. Възможността за компромис е право на всяка от страните, но и морално задължение е компромисът да е в интерес на обществото и неговото благосъстояние. В това се състои смисълът, ядрото на организационната комуникация, посветена на корпоративната социална отговорност.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Bakardzhieva, R. (2015). Korporativna sotsialna otgovornost na balgarskite kompanii [Corporate social responsibility of Bulgarian companies]. Proceedings of the IVth International Scientific Conference Climate Change, Economic Development, Environment and People (CCEDEP) Regional Development of Central and Eastern European Countries, Vol. 1, Academic Publishing House “Talent”, Editors: Ivanova, M., Stoichkova, O., Petrova, M. et. al., 137-153. Retrieved from http://uad.bg/files/custom_files/files/documents/conference_proceedings_Volume_1.pdf#page=137.
- Balgarska mrezha na Globalnia dogovor, Globalen dogovor na OON [Bulgarian Global Compact Network, UN Global Compact] Retrieved from https://www.unglobalcompact.bg/?page_id=143.
- Bernays, E. (2020). Formirane na obshtestveno mnenie [The Formation of Public Opinion] Iztok-Zapad.
- Cutlip, S. M., Center, A. H., & Broom, G. M. (2010). Efektiven PR [Effective public relations]. ROI Communication.
- Dramalieva, V. (2014). Biznes etika i korporativna sotsialna otgovornost v savremennoto upravlenie na biznesa [Business ethics and corporate social responsibility in contemporary business management]. UNSS.
- Hristov, S. (2020, November 10). Korporativna sotsialna otgovornost [Corporate social responsibility]. *NovaVizia*. <https://www.novavizia.com/korporativna-socialna-otgovornost/>.
- Jurišova, V., Durkova, K. (2012). CSR communication and its impact on corporate image, Review of Applied Socio-Economic Research, Vol. 4, 145-149. Retrieved from http://reaser.eu/RePec/rse/wpaper/18_Jurisova_Durkova_Reaser4_145-149.pdf.
- Kim, S. (2018). The Process of CSR Communication-CultureSpecific or Universal? Focusing on Mainland China and Hong Kong Consumers. International Journal of Business Communication, 59 (1), 56-82, Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2329488418805523>.
- Ministerski savet na Republika Bulgaria. (2019). Strategia za korporativna sotsialna otgovornost 2019-2023 [Council of Ministers of the Republic of Bulgaria, Corporate Social Responsibility Strategy 2019-2023]. Retrieved from <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1292>.
- Morsing, M., Schultz, M. (2006). Corporate social responsibility communication: stakeholder information, response and involvement strategies. Business Ethics: A European Review, Volume 15, Number 4, 323-338. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/313090994_Corporate_social_responsibility_communication_stakeholder_information_response_and_involvement_strategies.
- Schoeneborn, D., Morsing, M., Crane, A. (2020). Formative Perspectives on the Relation Between CSR Communication and CSR Practices: Pathways for Walking, Talking, and T(w)alking. Business & Society, 59(1), 5–33. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0007650319845091>.

ХАЙДУКЛУКЪТ – ОСНОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ ЕЛИТ. ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ

Георги Найденов^а

Резюме: *Формулира се проблемът - че сегашните български политици са хайдуци. Такова е масовото мнение на българите за тях. Такова е и мнението на самите тях – всяка партия обвинява другите партии, че са хайдуци. Търсят се историческите причини за хайдуклука на българския политически елит. Показва се как сформираният се в края на 18-ти и началото на 19-ти векове български контраелит „попиват“ хайдуклука от разлагащият се елит на османлиите. А духовенство - от гръцкото духовенство. Разкрива се какви обстоятелства след Освобождението способстват за запазване на хайдуклука като нагласа на политическия елит. А също и защо след 9.09.1944 г. индивидуалният хайдуклук не се толерира. Анализира се защо след 10.11.1989 г. отново се „възражда“ индивидуалният хайдуклук.*

Ключови думи: хайдуклук, разложение на Османската империя, политически контраелит, „бащи“ и „синове“.

HAJDUK ACTIVITY – A DEFINING CHARACTERISTIC OF THE BULGARIAN POLITICAL ELITE. HISTORICAL ROOTS

Georgi Naydenov^b

Abstract: *This article formulates the issue that contemporary Bulgarian politicians are perceived as hajduks¹. This is the widespread opinion among Bulgarians. Moreover, politicians themselves share this view - each party accuses the others of being hajduks. The study explores the historical reasons for the hajduk activity within the Bulgarian political elite. It demonstrates the emerging Bulgarian counter-elite, of the late 18th and the early 19th centuries “absorbed” the hajduk practices from the decaying Ottoman elite, just as the clergy absorbed influences from the Greek clergy. The article examines the circumstances after Bulgaria’s Liberation that contributed to the persistence of hajduk mentality within the political elite. It also explains why, after September 9, 1944, individual hajduk practices were no longer tolerated and analyzes the reasons for their resurgence after November 10, 1989.*

Key words: Hajdukluk, decay of the Ottoman Empire, political counter-elite, “fathers” and “sons”.

^а Професор, доктор на социологическите науки, Университетът за национално и световно стопанство; E-mail: profnaidenov@gmail.com.

^б Professor of Social Sciences, DSc, University of National and World Economy (UNWE); E-mail: profnaidenov@gmail.com.

¹ В настоящата статия авторът използва формата *hajduk* като английски еквивалент на понятието „хайдук“.

Въведение: Какъв е проблемът?

Проблемът е, че сегашните български политици са **хайдучи**. Такова е масовото мнение на българите за тях¹. Такова е и мнението на самите тях – всяка партия обвинява другите партии, че са хайдучи. Такова е мнението и на политиките от другите държави. В момента не се използва термина „хайдучи“. Използват се термините – мафия, мутри и прочие за означаване на **грабители**. Историческият термин за означаване на хора, които се занимават с грабеж е – хайдучи. Ето защо използваме именно този термин. В най-общ смисъл този термин означава *хора, които организирано се занимават с грабеж*.

Хайдуклукът на българските политици се отличава с **безнаказаност**. В хода на политическата борба те постоянно взаимно се обвиняват в хайдуклук. Но никой от тях, когато е на власт, не задейства правосъдната система на предходните властващи и те не получават никакво наказание. Нещо повече – правят коалиции. Най-скорошният случай е „сглобката“ между ГЕРБ и ПП-ДБ. Дори при явни, публични, визуални и звукови факти, не посягат един на друг. Такива са например снимките с кюлчетата злато и евро в спалнята на Бойко Борисов, записът на разговора му с Ваньо Танов, шеф на агенция „Митници“ за проблемите на Мишо „Бирата“ и други. Кирил Петков и Бойко Рашков арестуват Бойко Борисов, но без обвинения и го пускат. Само за да му демонстрират „сила“. А след това правят правителство с него.

Хайдуклук има и в другите държави. Но в другите държави мащабът му е значително по-малък. И подлежи на наказание. В България хайдуклукът е уникален по своите мащаби и ненаказуемост.

Защо е така?

Прието е всички негативни явления в България да се обясняват с тежкото наследство от 500-годишното „турско робство“².

Ние няма да направим изключение. Също ще търсим корените на сегашния хайдуклук на българския елит в 500-годишното владичество на Османската династия.

Веднага обаче ще направим две уговорки:

- Османското владичество се отразява положително на развитието на нашата народност. Вече сме казвали – ние, българите ставаме най-голямата народност на Балканите. През 19-ти век сме били около 4 милиона. Колкото нас са били само румънците. Сърбите и гърците са били по 2 милиона. Двойно по-малко от нас. Албанците и тюрките са били по 1 милион.
- Отнасяме се с дълбоко уважение към българските тюрки и към тюркската народност на всички държави с такъв произход. Тюрките са държавнотворчески народ. За Азия, Африка и Източна Европа те са това, което са немците за Средна и Западна

¹ Коего се изразява в това, че хората не гласуват на изборите.

² „Турско робство“ в нашите земи не е имало. Тюрките в нашите земи, също като нас – етническите българи, са били **рая**. Имали са някои права, които ние не сме имали – например да служат във войските, да плащат по-малко данъци, да носят оръжие, да не полагат ангария и пр. Но социалният им статус е бил много по-нисък от този, на привилегированото съсловие на османлиите. В което съсловие несъмнено ние, българите сме били представени в много по-голяма степен, отколкото другите народности на Османската империя. Робство е имало, но в ограничена степен. Основната част от производителното население е било в зависимост, подобна на крепостничество в Западна Европа.

Европа. През цялата история на българската държавност до края на 19-ти век, ние сме били под властта на тюркски династии.

Освен положителни страни, османската власт, обаче има и отрицателни страни за развитието на българската народност. Кои са те?

1. Българският духовен и политически елит по време на османското господство.

В продължение на пет века ние нямаме политически и духовен елит. Защо?

- Политически елит нямаме до средата на 19-ти век, защото българските боляри при завладяване на териториите ни приемат васалитет към Османската династия. Тези, които не приемат, са физически унищожени или забягват в чужбина. Много, още от първото поколение васали, приемат за семейна религия исляма. Които не приемат, впоследствие наследниците им приемат. Това води до духовно откъсване на политическия елит от народната маса, която запазва християнската си религия. Постепенно земите на българския политически елит се превръщат от наследствена безусловна, в условна собственост. А той се превръща в служебна администрация. И изцяло възприема менталитета, езика, културата на привилегированото съсловие на османлиите. Негов майчин език става османският език. Набираните най-кадърни и физически развити деца от българската народност, чрез данъка „девширме“ за елитните войски и служебната администрация, чрез една много добре обмислена възпитателна система, са откъсвани от своята народност и са добивали ново самосъзнание и идентичност – на османлии. Чак през средата на 19-ти век Османската династия започва да включва в служебната администрация българи с християнско вероизповедание. Като например княз Стефан Богориди и княз Алеко Богориди – внук и правнук на врачанския владика Софроний Врачански; Гаврил Кръстевич, Иванчо Хаджипенчович, и др. Възниква и политически **контраелит**. За родоначалник на българския политически контраелит с основание се счита Георги Сава Раковски.

- Положението с духовния елит е малко по-добро. Но не е съществено по-добро. След завземането на Търново от османците през 1393 г., българската патриаршия губи своя самостоятелен статут. Патриарх Евтимий Търновски е заточен в Бачковския манастир. А българската църква минава под управлението на Константинополската патриаршия. Много манастири и църкви са унищожени. Унищожена е и голяма част от църковната книжнина. Избити са много духовници. Българското висше духовенство е заменено от гръцко. Все пак, запазва се някакъв духовен елит, основно в големите манастири – Рилския, Троянския, Бачковския, Зографския и пр. Там българските монаси поддържат в известна степен българските форми на духовен живот. Но на нашите територии е забранено църковното служение да се извършва на български език. Свещениците имат право да служат единствено на гръцки език. Владичите са гърци. Те използват своята църковна власт за натиск върху българското население към неговото елинизиране. По време на Възраждането ни, което започва с разпространението на Паисиевата „История славянобългарска“, нещата започват да се променят. Българското духовенство получава свещени книги от Русия и внимателно, и постепенно започва да служи на църковно-славянски език. Замогването на чорбаджийското съсловие, появата на търговски капитал, развитието на занаятчийството и пр. водят до появата на българска **интелигенция**. В

българският народ се заражда неустоим порив за просвета. Създават се и се разпространяват български вестници. Възникват многобройни училища и читалища. Започва борба за самостоятелна българска църква.

Корените на хайдукука на сегашния политически елит се крият още във възникването на българския политически контраелит в средата на 19-ти век. Защото това е време да упадък на Османската империя. Този упадък започва още от поражението на османските войски от втората битка при Виена – 1683 г. В средата на 19-ти век съсловното общество на Османската империя е изцяло **прогнило**³. В земите на Османската империя проникват стоките, отношенията, натискът на чуждестранния капитализъм. Типичната система на земевладеене – „тимар“ тотално се руши. Руши се както на равнище местни власти, така и от самата османска династия. Много от членовете на династията превръщат условната си поземлена собственост – тимар, в безусловна собственост – основно вакъфи. Османският феодализъм е в разпад. Цялата система на служебната администрация е просмукана от корупция, насилие и хайдуклук. Българският политически и духовен елит възниква и се развива в тази **атмосфера** на хайдуклук. Хайдуклукът в по-малка степен се просмуква в духовенството, въпреки че и на него е присъщ. Но той става **органична** характеристика на възникналия политически контраелит. Той става органична характеристика на българския политически контраелит под влияние на редица фактори. Ще отбележим само четири. Първият е, че българският политически контраелит се нуждае от пари!!! За прехрана, дрехи, обувки, подслон и пр. на професионалните революционери. А също и за закупуване на оръжие, необходимо за бъдещото въстание. В един момент Левски, който е бил високоморална личност, също е принуден да се занимава с хайдуклук. Впрочем той формално е осъден на смърт от османския съд не за революционната си дейност, а за хайдуклук – убийството на чирак, при опитът им с негов сподвижник да оберат парите на един чорбаджия. Вторият фактор е, че цариградската патриаршия, под властта на която се е намирало българското духовенство, също като османската служебна аристокрация, е била напълно **корумпирана**. Въздигането в духовен сан е зависело не от това колко е подготвен кандидата, а от това, ще осигури ли необходимия подкуп на съответното оторизирано духовно лице. Тази устойчива гръцка практика на корупция се възприема и от българското духовенство. Третият фактор е, че за българите властта и етнически, и верски, е **чужда**. Съответно враждебна. И всякакви средства – включително хайдуклукът, за противодействие на тази власт, са приемливи. Четвърто, че хайдуклукът често се заражда **спонтанно** във всяка голяма социална общност, дори да няма други никакви предпоставки.

Основната причина за превръщането на хайдукука в органична черта на българския политически контраелит, обаче е несъмнено влиянието на хайдукука на османската служебна администрация.

Ще разгледаме един конкретен пример илюстриращ влиянието на османския хайдуклук за вкореняването на хайдукука като органична характеристика на зараждащия се български контраелит.

³ Учудващо е Впрочем, колко дълго продължава периодът на разпад на Османската империя. От 1683 г. до 1922 г. Цели 339 години. Периодът на разпад е почти равен на периода на успехите на Османската империя. Несъмнено османската династия е имала **необикновена жизненост**.

2. „Просмукване“ на хайдуклука в новия български елит под влияние на османския хайдуклук – една история.

Историята е от живота на Софроний Врачански.

Неговата малка книжка – „Житие и страдание на грешния Софроний“ е написана още през 1804-1805 г. Но е издадена чак през 1861 г. от Г.С. Раковски. Въпреки късното си публикуване, книжката оказва колосално влияние, сравнимо с това на Паисиевата „История“, за възраждането на българската народност (Vrachanski, 1979).

Софроний Врачански е роден в будното и заможено балканско село Котел. Остава сирак още на 11 години. За него се грижи семейството на чичо му. Бил е много кадърен ученик и усвоява освен българската грамотност, още и гръцката. Но когато е на 17 години умират и чичо му, и стринка му. Съдружниците на чичо му го пращат в Цариград да събере дълговете към чичо му. Когато се връща, правят сметката и го натоварват със задължения към тях на сума 400 гроша. А той по това време вече е бил женен. И покрай сватбата е останал съвсем без пари. Котленските чорбаджии, за да си получат парите, го склоняват да стане техен местен свещеник. Още тогава той се сблъсква с хайдуклука на гръцкото духовенство. Вечерта преди хиротонисването му за свещеник от дошлият в Котел владика, „... дойде икономът (на владиката – бел. наша) и ми върна парите и рече: „Да знаеш, че владиката няма да те направи свещеник, защото друг подаде 150 гроша и него ще хиротониса.“ ... Притекох до ония човеци, дето се бяха молили и дето бяха дали парите⁴ и те отидоха и дадоха още 30 гроша и той ме ръкоположи: в лето 1762, на първи септември.“ (Vrachanski, 1979, p. 22).

По-късно, когато вече се замогнал от свещеническата си длъжност, Софроний е въввлечен в хайдуклука от гръцките духовници. Правят го епитроп на иконома⁵. Под натиска на гръцките духовници той започва да издевателства над съселяните си. „И си покварих благочестивия живот – започнах за негова сметка (на иконома – бел. наша) да ходя по гръцки обичай да глобявам хората – заради родство, заради други неща. Съдия им станах, и то най-вече за пари, но не за мене, ами за да угодя на владиката. Ала светия бог ме наказва справедливо за делата ми ...“ (Vrachanski, 1979, p. 25)⁶.

Намразен от съселяните заради хайдуклука си, Софроний са разболява от тежко нервно разстройство. „И мина малко време, разболях се аз, ама не е болест да лежа на постеля, ами ме хвана една сърдечна теснота и не можех да остана на едно място... ами ходех като луд покрай водите и плачех. Чинеше ми се, че сърцето ми през устата иска да изскочи, в такова притеснение бях. Прати ми бог наказание, заради безумната ми лудост, що се бях възгордял за това епитропство да глобявам невинни хора.“⁷ (Vrachanski, 1979, p. 26).

Дааааа! Не е лесно да си хайдук! Впрочем, в цялата си книжка, Софроний през цялото време говори за пари. Колко взел, колко дал, колко дължи и пр. Негов син – Иван, също става хайдук. Под влияние на хайдуклука на османците⁸.

⁴ Софроний е бил „подал“ 70 гроша – толкова са му искали в началото.

⁵ Епитроп – събира църковните пари.

⁶ Явно и той лично доста „намазва“ от хайдуклука, защото си купува две къщи до църквата и ги ремонтира.

⁷ Касапбаши е висша длъжност към османската войска. Той е длъжен да осигурява с месо армията.

⁸ Този му син преуспява в службата си на османците. Негов син е известният Стефан Богориди, който става княз.

„Когато везирската войска беше в Мачин, касапбаши изпрати моя син с един свой човек да събират овце във Филипополско и ги събраха. И този ага изпрати сина ми при войската с 20000 овце, а остави в село до 700 отбрани овни, та кога мине агата оттам – да ги продаде. И като мина – продаде ги.“ (Vrachanski, 1979, p. 27).

Там е работата, обаче, че 700-те овни са купени със султански пари. А са гледани от Софроний Врачански и след това продадени от агата, сина му и него в тяхната къща и парите са присвоени от тях. А купилите ги котленски чорбаджии – хаджи Влася и Матей ги изпращат със свои овчари в Одрин, за да се продадат скъпо и прескъпо на курбан-байрама. Този хайдуклук на турския ага и българските му помощници може би е щял да остане скрит, ако овчарите преди да продадат овните не се сбили и един от тях паднал убит. Местният велможа затваря овчарите, а овните конфискува. Османските власти започват разследване на този хайдуклук. Започват бедите за Софроний Врачански. Впрочем, хайдуклукът не попречва на синът му Иван по-късно да продължи успешната си кариера в османската власт. А внукът му от този син да стане княз.

Това, което искам да подчертая е, че както Софроний, така и синът му Иван започват да се занимават с хайдуклук под влияние на османската администрация. А при Софроний и под влияние на хайдуклука на гръцкото духовенство. Хайдуклукът причинява на Софроний тежки душевни терзания. За синът му няма сведения да е изпитвал терзания.

Хайдуклукът има редица основни форми. Първата е хайдуклукът сред българското духовенство. Българското духовенство е основният компонент на зараждащия се нов български елит. Втората е *буквалният грабеж от хайдуци*. Български чети от хайдуци, занимаващи се с грабеж е имало винаги. Но в края на 18-ти и началото на 19-ти векове настъпва нов етап на тяхната дейност. Това е „епохата“ на кърджалийското време⁹. Започва период от няколко десетилетия на децентрализация в Османската империя. На много места местната служебна администрация се опитва, чрез въоръжените сили, с които разполага да се откъсне от властта на османската династия. Възникват многобройни банди от демобилизирани след неуспешни войни на Османската империя с Русия и Австрия еничари, спахии и пр., които вместо да се завърнат в гарнизоните или тимарите си, започват да се занимават с грабежи. Най-силният „отцепник“ е видинският еничар Осман Пазвантоглу. В началото много българи са участвали в бандите на кърджалиите. Но постепенно се отчуждават от тях. Османската династия, за да защити своите данъкоплатци разрешава на българската рая да носи и използва оръжие в своя защита. Това е качествено нов момент. Българската рая се научава по принуда да борава с оръжие и да защитава своите селища. Най-известна е успешната защита на Котел. След отмирането на кърджалийското време много българи запазват оръжието си. А имат и вече изградени военни навици. Така че в хайдуклука се появява нов момент. В някои хайдушки войводи освен мотивите за грабеж, се появяват и мотиви за защита на народността. Тези мотиви не трябва да се преувеличават. *Хайдуците са си хайдуци*. За тях основното е грабежът. Но все пак факт е, че има хайдуци, които след като възниква новия български контраелит имат участие в национално-освободителната борба. Става своеобразно взаимно просмукване между нагласите и

⁹ За този период Виж: Мутафчиева, В. Кърджалийско време. София: Издателство на Българската академия на науките, Второ издание, 1993.

мотивите на новия български политически контраелит и нагласите за грабеж на хайдуците. Първите революционери – Раковски, Каравелов, Левски, Ботев не са имали склонност към хайдуклука. Но Левски се сблъсква при работата си „на терен“ с твърде силна склонност към хайдуклук на много от местните революционери. Притиснат от нуждата за пари – както за издръжка на организацията, така и за оръжие, той се съгласява да се започне рекет спрямо богати българи. А също и ограбване на такива, които откажат да откликнат на рекета. Самият той също взема пряко участие в такива „мероприятия“. Но не е ентусиазиран от тази нова форма на революционна борба. За това показва опитът му да спре обира на Димитър Общи на Арабаконашкия проход.

След гибелта на Левски, обаче, професионалните революционери са обзети от силен афинитетът към рекет и грабеж. Шокиращо за нас е с какъв ентусиазъм заместникът на Левски – Атанас Узунов, безспорно високоморална личност, откликва на предложенията на местните революционери за широко практикуване на рекет и грабеж. И убийства! Горещо препоръчваме да се прочете краткия раздел – „Боричани заседават“, в книгата на Stoyan Zaimov – „Миналото“, от който се вижда уникалният ентусиазъм, с който в присъствието на Атанас Узунов местният революционен комитет решава, кои боричани да бъдат ограбени и убити (Zaimov, 1986, pp. 305-308).

Самото Априлско въстание е организирано, като срещу населението се прилагат систематични лъжи. Например, че Цариград напролет готви клане на християните, че Сърбия и Русия веднага ще навлязат в нашите земи щом „пукне“ първата пушка и пр. Целта е населението да бъде измамено и подложено на „резня“.

3. Хайдуклукът след Освобождението

След Освобождението новият български политически елит попада в незавидна ситуация. Той трябва да реши една основна задача, свързана с утвърждаване на капиталистическия начин на производство в нашите земи. А именно – да разкъса връзката на непосредствените производители с техните средства за производство, да експроприира дребната частна собственост и да превърне масата от населението в наемни работници. Там е работата, обаче, че след Освобождението стават две събития, които извънредно много затрудняват решаването на тази основна задача. Едното събитие е, че руските власти не се противопоставят на спонтанното разпарчетосване на едрата поземлена собственост, предприето от българското селячество. Впоследствие първите български правителства и парламент узаконяват заграбването на земите, предоставяйки евтини кредити на селяните, и по-късно опрощавайки дълговете им. Резултатът е, че трудоспособното население е **оземлено**, вкопчава се в земята и става извънредно трудно да бъде превърнато в наемен работник. Второто събитие е приемането на Търновската конституция. Под влияние на доминиращите във Великото народно събрание либерални нагласи е приета **либерална** конституция. Тази конституция е сериозна пречка пред установяването на силен, продължителен авторитарен режим, необходим, за да се решат задачите по утвърждаване на капиталистическия начин на производство. Правят се няколко опита. Но те са неуспешни. Управляващата класа ревностно воюва срещу българския народ. Тя го подлага на изстребление, чрез вкарването му в три последователни войни – от 1912 до 1918 г. Глад, мор, изстребление! Въпреки това селякът се е вкопчил в земята и не иска да става наемен

работник. Нещо повече – създава своя партия – Български земеделски съюз. Управляващата класа използва срещу народната маса така наречената от Иван Хаджийски „политическа люшкалка“.

Ivan Hadzhiyski отбелязва, че в следосвобожденска България, тръгнала ускорено по пътя на капитализма, се появява едно противоречие. Развитието на капиталистическия начин на производство, което е свързано с концентрацията на паричен, търговски и индустриален капитал, при нашите условия не може да не бъде върху гърба и за сметка на обедняването и пропадането на дребния собственик. В същото време в България е приета и действа демократична конституция, която поставя законодателната власт в зависимост от изборните настроения и предпочитания на дребния собственик - най-многобройната тогава класа в българското общество. Това противоречие, от една страна, между общата насока на социалното развитие, която е свързана с осъществяване интересите на дребния собственик, осъществяване, извършвано и подпомагано от държавната власт, и, от друга страна, зависимостта на тази власт от изборните настроения на същия този дребен собственик, се разрешава според Ivan Hadzhiyski чрез парламентарния обход на дребния собственик, чрез маневрирането с него, посредством политическата люшкалка: „изпълнителен орган - политически резерв“. Изпълнителен орган - това е управляващата в момента политическа партия или коалиция от партии (Naydenov, 2015, pp. 154-155). Политически резерв са опозиционните партии, „... които, критикувайки ожесточено политиката на управляващата партия, със своите самохвалства, със своите обещания създават надежди и илюзии у избирателя, че щом избере тях и смъкне управляващата партия, работите ще се уредят така, както той иска, благодарение на ума, честността, опита на политическия резерв, каквито качества управляващата партия няма и не може да има поради личните качества на шефове и апарат... по силата на нещата изпълнителният орган трябва да провежда мерки, които будят разочарование и недоволство в избиралата го изборна маса. Това е процесът на изхвърляне на този орган, което налага неговата смяна за успокояване на недоволните и създаване на нови надежди и илюзии. Отивайки си, управляващата партия отнася греховете от действията при разрешаване на основната задача на държавната политика, приемайки тези грехове като лични свои грехове, като грехове на неопитността на своите политици, на тяхната държавническа непредвидливост, на тяхната нечестност, а не като на една историческа необходимост, кореняща се в самото обществено устройство“ (Hadzhiyski, 1986, pp. 94-95).

Подчертаваме! Насилията, лъжите, манипулациите, изстреблението и пр. на политическия елит спрямо народната маса не са нещо характерно само за България. Те са нещо естествено във всички страни, в които се утвърждава капиталистическия начин на производство. Проблемът е, че в България, хайдуклукът, просмукал се в новия български политически елит, още от периода на разложение на Османската империя, никога не е изчезвал. Той е останал и е характерна черта на нашия елит и понастоящем. С изключение на един, в исторически план **кратък** период – от 9.09.1944 до 10.11.1989 г., държавата не се управлява от дисциплиниран, самоотвержен, с високо чувство за дълг и отговорност елит. *Защо? Защото както Освобождението, така и преходът от съветски държавен капитализъм към корпоративен държавен капитализъм не са резултат от*

продължителна борба, в която се създава контраелит с високи личностни морално-волеви качества. За разлика от Гърция и Сърбия, в които възстановяването на държавността е резултат от продължителна национално-освободителна борба¹⁰. А и след това при прехода от един към друг етап в утвърждаването и развитието на капиталистическия начин на производство има остра борба между различните фракции на политическия елит. И значително участие на народните маси в социалните трансформации.

При нас единственият подобен период е след Войнишкото въстание 1918 г. След Войнишкото въстание започва гражданска война. Тя продължава до 1948 г., когато Българската комунистическа партия успява да изгради стабилна авторитарна политическа система. И да реши успешно основните задачи по утвърждаване на капиталистическия начин на производство в България. Разкъсана е връзката на непосредствения производител с неговите средства за производство, експроприирани са средствата за производство на масата от населението и то е превърнато в наемна работна сила¹¹; Извършена е индустриализация; Развити са системите на здравеопазване и образование, на пенсионното дело и пр. България влиза в групата на средно-развитите индустриални държави. По индекс на човешкото развитие стигаме до 27 място в света.

Тези успехи в утвърждаването и развитието на капиталистическия начин на производство се дължат на много фактори. Един от тях е навлизането на съветските войски на наша територия. Друг, много важен фактор е, че за тридесет години гражданска война в България възниква контраелит с високи морално-волеви качества. Борбата е като сито с едри дупки. Ситото се тръска и в него остават само едрите камъчета. Тоест, в борбата остават личности със завидни интелектуални, морални и волеви качества. Тези личности са заредени с огромна енергия и предприемачески хъс. С огромна воля да извършат необходимите социални трансформации в България. Освен това те разполагат и с една високоефективна идеология – **болшевизма**. Чрез която се **самосугестират**. И чрез която успешно **манипулират** народните маси, с помощта на двата архетипа – изкупителна жертва и „черно минало-светло бъдеще“. Разполагат и с политическия, военния, финансовия и индустриалния „гръб“ на СССР.

И още нещо, което е важно!

На индивидуално равнище хайдуклукът става неприемлив. Завземайки окончателно властта през 1948 г. управляващата класа – номенклатурата на БКП, извършва грандиозен грабеж. Национализацията на средствата за производство, на банките и пр. е **хайдуклук** от най-голям мащаб. Номенклатурата става съвкупен капиталист на много голяма, за

¹⁰ Друг е въпросът, че и при тях възстановяването на държавността е и резултат на влиянието на външни фактори.

¹¹ Несъмнено това е брутален грабеж. Това е държавно-организиран хайдуклук. Живко Стефанов през 2001 г. издава книга – „Пладнешки хайдуци“, изд. ЛИК. Но! Първо, национализацията е била неизбежна. Второ, масовото насилие при национализацията и по късно при кооперирането също е било неизбежно. Трето, това насилие е в много по-малки мащаби, отколкото насилието, с което протичат тези процеси в страните от първия и втория ешелони на капитализма. Четвърто, държавно-организираният хайдуклук сравнително рядко е съпътстван от личен хайдуклук. Не че е липсвал. Ще дам пример с моето семейство. Моят чичо – проф. Калчо Калчев е един от значимите борци против фашизма. Безкрайно морален и доблестен мъж. Като заслужил комунистически деятел, той е настанен в един огромен апартамент на прекрасно място на булевард „Руски“, очевидно собственост на забягнали много заможни буржоа. Той взема при него да живеят моя баща и техен приятел. Впоследствие разделят апартамента и във втората част остава да живее техният приятел. А баща ми се връща в родното ни село Торос, да утвърждава новата власт. В Торос баща ми притежаваше великолепна колекция от марки. Винаги съм се чудил, откъде има тази колекция. Защото не беше колекционер на марки. В сравнително късната си възраст се досетих, че ги е присвоил от тази част на апартамента, който са обитавали с приятеля му. Е, това е дребен хайдуклук. Но го е имало, макар и в ограничени размери.

размерите на България, собственост. Но тя, в качеството си на съвкупен капиталист е заинтересована в **индивидуален** план нейните членове да работят съвестно и отговорно. Да не се занимават с хайдуклук! И създава силни идейни и правови механизми за предотвратяване на индивидуалния хайдуклук. Asen Ignatov с учудване отбелязва: „На комунистическите функционери са свойствени скъперничеството и спестовността, които по учудващ начин напомнят на ранните поколения европейска буржоазия, на героите от „първоначалното натрупване на капитала“, на буржоазията от калвинистка Швейцария или викторианска Англия.“ (Ignatov, 1991, p. 51).

Всъщност място за учудване няма. Естествено е, че за общества в идентични периоди са характерни идентични характеристики. Периодът след 9.09.1944 г. решава идентични задачи на задачите, които се решават в калвинистка Швейцария и викторианска Англия. Но!

4. Периодът на първоначалното натрупване на капитала отминава. Индивидуалният хайдуклук се завърща.

Този важен и успешен период в утвърждаването и развитието на капиталистическия начин на производство отминава. Както всеки етап в развитието на капиталистическия начин на производство и съветския държавен капитализъм, е с продължителност колкото една дълга вълна на Кондратиев. Всъщност, всеки етап в развитието на капитализма е една дълга вълна на икономическата конюнктура. Прието е етапите на историческото развитие да се отчитат по промените в политическата система. Там е работата, обаче, че политическите промени в най-голяма степен са под влияние на икономическата динамика. Така е и в България. През 1976 г. започва неизходящата фаза на икономическата конюнктура на съветския държавен капитализъм. На 10.11.1989 г. се извършва вътрешнопартиен преврат в Българската комунистическа партия и започва качествена трансформация на политическата система. Тази трансформация по същество е вторична буржоазна революция. Тя е иницирана от **синовете** на революционерите, извършили Деветосептемврийската революция 1944 г. Най-важна роля в нея в началото играе Андрей Луканов – син на Карло Луканов, който е министър на външните работи и заместник-председател на министерския съвет в периода 1956-1962 г. Внук е на Тодор Луканов – член на ЦК на БКП (тесни социалисти) и организационен секретар на ЦК на БКП. По-късно важна роля започва да играе Иван Костов – дядото на който е активен борец против фашизма и капитализма и първи кмет на родното си село след 9.09.1944 г. Идеолозите на социалната трансформация – Иван Кръстев, Деян Кюранов, Евгени Дайнов, Красен Станчев и пр. са синове на членове на ЦК на БКП.

Извършената от „синовете“ след 10.11.1989 г. вторична буржоазна революция, за разлика от революцията, извършена от „бащите“, е **неуспешна**. Неуспешно е икономическото ни развитие, трансформациите в пенсионното и здравното дело, трансформациите в образованието и пр. По всички показатели България трайно остава в дъното на преобразуващите се бивши „социалистически“ страни. Защо?

Защото новата вторична буржоазна революция е извършена от „синовете“, които нямат морално-волевите качества на своите „бащи“. Те са расли в стерилна, привилегирована среда. Не са участвали, с малки изключения в дисидентски движения. А

и по начало дисидентските движения в България преди 10.11.1989 г. са твърде оскъдни. За разлика от такива в другите бивши страни от съветския лагер – като например в Полша, Чехословакия, Унгария и пр.

Отново, както и при Освобождението, и при Деветосептемврийската революция, решаващият фактор за преврата на 10.11.1989 г. е външен – натискът на руснаците. За разлика от Деветосептемврийската революция, обаче, при новата вторична буржоазна революция практически липсва подготвен и с необходимите морално-волеви качества **субективен фактор** за социалните трансформации. И затова социалната трансформация е извършена по възможно най-лошия начин – чрез брутален грабеж, чрез арогантен **хайдуклук**. Трите ценови шока през 90-те години – през зимите на 1990-91-ва, 1993-94-та и 1996-97-ма години, разсипват българската икономика, поставят българите на границата на оцеляването. Вместо да се направи бърза приватизация и от постъпленията да се изплати външния дълг, да се възстановят пенсионните и здравно-осигурителните фондове, да се изплати рента на селяните за 40 години владение на поземления фонд и пр., номенклатурата на БКП предпочете да обяви фалит на своя кредитор – българското гражданство. Тази стратегия на социална трансформация – чрез ценови шокове, е приложена единствено в България, Румъния и Русия. Частично и в Полша. Не е случайно, че по резултати на социалната трансформация, трите държави бяхме на „опашката“ на реформиращите се „социалистически“ страни. „Синовете“, извършващи трансформацията, се оказаха безумно некадърни. Политиката на хайдуклук на двата основни отряда на управляващата класа – „синия“ и „червения“, освен като **държавна политика**, се превръща и в **индивидуално** поведение на много от бившите членове на комунистическата номенклатура. Андрей Луканов, Любен Гоцев и др. изиграват възлова роля за масовото уволнение на партийни кадри и служещите в органите на държавна сигурност. Разбира се, редуцирането на състава на органите за държавна сигурност и на кадрите на БКП е неизбежно. Но не в такъв мащаб и не по този унизителен начин. Те са превърнати в **изкупителна жертва**. Обвинявани са в какви ли не „грехове“. А повечето от тях са достойни хора. Изхвърлени, маргинализирани, обидени, те започват да изграждат **разпределителни коалиции**¹². Те не са изгубили своите умения да работят с хора и мрежите си за влияние. Започват да създават частни фирми, които поставят на входа и изхода на държавните предприятия и да ги „източват“; Започват усилено да се занимават с контрабанда на оръжие, нефт, цигари и пр., като всъщност продължават своята дейност, която преди 10.11.1989 г. е била в полза на държавния бюджет, а след преврата – в техен личен интерес; Започват да присвояват държавна собственост.

За периода на „преход“ в България има две основни, национално представени разпределителни коалиции – Мултигруп и СИК. Мултигруп е създадена още преди 10.11.1989 г. От началото на „прехода“, та до сега, важните неща в държавата се случват в резултат на борбата, но и договорките между тези две разпределителни коалиции. По

¹² Понятието „разпределителни коалиции“ е въведено в социологията от Мансър Олсън. Въведено е от него като теоретичен инструмент за обяснение на особеностите на социалните трансформации в бившите „социалистически“ страни. С него се означават организирани групи от хора, които успешно разграждат и присвояват държавна собственост и обществен ресурс. Всяка разпределителна коалиция има бизнес тяло – фирма или фирми, които се използват за източване на държавната собственост и обществен ресурс. Има „пипала“ магистрати, служители в силовите органи, медии или журналисти, банка, партия и свои силови структури.

настоящем те не присъстват в правния свят. Но продължават да съществуват реално. Има и още няколко национално представени разпределителни коалиции – ТИМ, коалициите на Алексей Петров, на Иво Прокопиев, на Цветелина Бориславова и други. Но те са значително по слаби от Мултигруп и СИК. На местно равнище също „действат“ множество разпределителни коалиции. Всяка разпределителна коалиция се занимава с хайдуклук. Разбира се, не само с хайдуклук. Занимава се и с бизнес. Но хайдуклукът е нейна доминираща характеристика.

Хайдуклукът стартирал през 90-те години като държавна политика, с течението на времето се превръща в норма на индивидуалното поведение на политиците. Става едва ли не неприлично да не си „хайдук“. По настоящем политическата класа обявява публично, че най-големите хайдуци в България са Бойко Борисов и Делян Пеевски¹³. Възможно е да е така. Факт е, че двамата са овладели правосъдната система. В голяма степен и силовите структури. Истината обаче е, че те са хайдуци, дотолкова, доколкото са шефове на двете най-големи разпределителни коалиции – Бойко Борисов на СИК, а Делян Пеевски на Мултигруп. Подложени на натиск от американското посолство и от други национално представени разпределителни коалиции – например на Иво Прокопиев, те са принудени да си сътрудничат. Интересно ще бъде до кога ще си сътрудничат. Не е изключено Бойко Борисов в един момент да се освободи от Делян Пеевски. По настоящем той е в изгодна позиция, защото успя да прехвърли върху Пеевски „образа“ на „най-лошото момче“. **Политически** Бойко Борисов е вечен. Защото Бойко Борисов, това сме ние – българският народ. Уви, грандоманщината, лъжливостта, крадливостта, хайдуклука, презрението към институциите и пр. черти на Бойко Борисов са присъщи в голяма степен на нашия народ! По времето на „социализма“, учениците изучавахме „Бай Ганю“ на Алеко Костадинов. Един от най-важните въпроси, който ни се задаваше беше – народопсихологически тип или класов е Бай Ганю? Правилният отговор беше – **класов**! Сега същият въпрос може да се зададе за Бойко Борисов. Какъв типаж е той – на българския народ или на управляващата класа. Дори да не е народен типаж, а класов, това ни най-малко не променя нашата драматична съдба! И перспективите пред нас!

Интересен е въпросът за **хайдуклука** на една нова институция в живота на нашата нация – така наречените неправителствени организации - НПО.

Този вид институции възникват в България след 10.11.1989 г. От формална гледна точка това са организации, които не са свързани с политиката. Те не са стопански организации и дейността им няма за цел постигането на печалба. Целите им са „възвишени“. Би трябвало да са израз на активността на „гражданското общество“. Чрез тях „гражданското общество“ би трябвало да контролира дейността на управляващите. Поради това те нямат право да се финансират от източници свързани с властта.

На практика, обаче, НПО възникват **за** политика и **от** политика. Те не възникват от несъществуващото в България „гражданско общество“. Възникват в резултат на дейността на американския англосаксонски и американския еврейски елити¹⁴. И от дейността на

¹³ И си „измива ръцете“ с тях. Те са лошите, а ние сме чиста вода, ненапита!

¹⁴ Възшност за мен е отворен въпросът, дали ролята на британския англосаксонски и британския еврейски елити не е по-голяма, от тази на американските елити. Възлова роля във формирането на НПО-тата изиграва мултимилиардерът Джордж Сорос. Формално той е

подконтролните на тях европейски елити. Възникват за правене на политика и за източване на ресурсите на България. Възникват за **хайдуклук**. В тях се включват основно „синовете“ и „дъщерите“ на номенклатурата на БКП. Тъй като идеологическите звена на БКП, например Академията за обществени науки и социално управление на ЦК на БКП, Института по история на БКП и др. са закрити, „синовете“ и „дъщерите“, работещи в институциите на БКП, преминават на служба в създадените от американския англосаксонски и американския еврейски елити, и от подконтролните на тях европейски елити, **институции**. Синовете на членове на ЦК на БКП като например Евгени Дайнов, Иван Кръстев, Деян Кюранов, Красен Станчев и пр. си създават собствени НПО-та, занимаващи се с идеологическа дейност¹⁵. Само че те, за разлика от бащите си, са антикомунисти и русофоби. Стават „сини шамани“. И хайдуци!

Хайдуклукът им не е видим с просто око. Но не е труден за откриване. След 10.11.1989 г. българските „сини шамани“ осигуряват идеологически достъпа и заграбването от страна на американския енергиен бизнес, наркобизнеса и други американски бизнеси на парите на българските данъкоплатци. Съответно американският елит осигурява на българските „сини шамани“ достъпа и заграбването на парите на американските данъкоплатци. Даваме един пример.

От 2001 до 2021 г., САЩ и другите държави на НАТО водят война срещу Афганистан. Причината за агресията е, че над 90% от производството на опиум в света е в Афганистан. А завладелите през 1996 г. властта талибани, монополизират и силно ограничават производството на опиум, основна суровина на американския наркобизнес за производство на хероин. Цените на опиума се вдигат многократно. За няколко години американският наркобизнес търпи огромни щети. Ето защо през 2001 г. Афганистан е нападнат от САЩ. Целта е да се **диверсифицира** и **възстанови** производството на опиум, основна суровина за американския наркобизнес. САЩ завладяват около половината от територията на Афганистан. Талибаните губят монопола си над производството на опиум. Много бързо производството достига и надминава довоенните си количества. През 2002 г. са засети с опиумен мак 74 000 хектара. През 2007 г. се засети 193 000 хектара. През 2002 г. са произведени 3400 тона суровина. През 2007 г. са произведени 8200 тона. Увеличаването на производството е в завладения от САЩ югоизток на страната (Trud).

Американският наркобизнес е тясно обвързан с американските банки. Всяка година той генерира около 700 милиарда долара необлагаеми долара. След като се „изперат“ тези негови доходи, те стават „горещи пари“ и се вливат в американската банкова система. За нея те са много важен източник за текущи плащания.

Но за да се поддържа този цикъл на функциониране на американския наркобизнес и финанси, е необходимо да се осигури защита на местните афганистански производители на опиум. Американският национален наркобизнес не иска да увеличава „производствените

американски гражданин. Но е „послушник“ на британския англосаксонски и британския еврейски елити. В частност на ротшилдите. Така че напълно е възможно НПО-тата да са под контрола на британските елити. Съвсем не е случайна враждебността им към Тръмп, който е американски президент, предизвикващ силна омраза сред британските елити.

¹⁵ Чудесна е книгата на Достена Лаверн – „Експертите на прехода. Българските think-tanks и глобалните мрежи за влияние“, изд. Изток/Запад, София, 2010 г. В книгата подробно се анализира възникването на НПО-тата; Разглежда се произходът, „историята“ и възгледите на техните създатели, като това е направено и въз основа на интервюта с тях; Изследва се тяхното финансиране и съответно – техните функции.

си разходи“, като наема въоръжена охрана на местните племенни наркобосове срещу нападенията на талибаните. Ето защо той разчита на Евгени Дайнов, Иван Кръстев, Красен Станчев, Деян Кюранов и други американски, германски, италиански и пр. идеолози. Те най-активно убеждават собственото си „гражданско общество“, че американските, българските, германските и пр. данкоплатци трябва да осигуряват със своите пари „свободата“ в Афганистан. Тоест, да издържат американски и европейски въоръжени контингенти в Афганистан, които да защитават местните племенни наркобосове.

Съответно българското правителство, подложено на натиска на „сините шамани“, изпраща военен контингент в Афганистан – 460 военни, които да охраняват местните племенни наркобосове. Разходите за военния контингент са десетки милиони лева¹⁶. Вместо тези милиони да се плащат от американския национален наркобизнес, те се плащат от българския данкоплатец¹⁷.

Американският национален наркобизнес заплаща услугите на българските „сини шамани“. Но не със свои пари. А с парите на американските данкоплатци. „Сините шамани“ чрез своите НПО-та присвояват немалко пари от американските данкоплатци. Има приказка – „Пито-платено“. От юридическа гледна точка в присвояването на парите на американските и българските данкоплатци няма нищо криминално. Но реално това присвояване си е чист **хайдуклук**. Така че хайдуци са „сините шамани“.

Последният въпрос, който ще разгледаме е, за **идеализацията** на „хайдуците“ и „хайдуклука“ в българското народно творчество.

Вместо заключение: Идеализацията на „хайдуците“ и „хайдуклука“ в българското народно творчество.

Характерна черта на българското народно творчество е, че в него се разказват истории, в които **желаното** се представя за **действително**.

Например песента за цар Иван Шишман – „Откак се е зора зазорила“. Песента разказва за героичната българска войска, която начело с цар Иван Шишман е в поход към Софийското поле, за да се бият с османските нашественици за „българското име и Христовата вяра“.

Уви, нищо подобно не е имало! Цар Иван Шишман не е оказал никаква военна съпротива на османците. Бил е техен васал. Българската територия е била раздробена. В Мизия е имало две княжества – Търновското и Видинското и едно деспотство – Добруджанското. В Тракия и Македония не е имало нито една княжество, а множество местни феодали. Българските владетели и феодали не са дали нито една сериозна битка на османците в защита на „българското име“ и „Христовата вяра“. За разлика от сръбските феодали. Сръбската народност също е била раздробена, но техните владетели се бият героично срещу османците на Косово поле. И това остава в народната памет и в сръбската история. Още в края на 14-ти век има колосална разлика между поведението на българския елит и сръбския елит. Не в наша полза.

¹⁶ Най-големият разход на военното министерство за чуждестранни „мисии“ годишно е 90 млн. лв.

¹⁷ В Кербала загиват пет български войни. Така че „сините шамани“ не само спестяват пари на американския национален наркобизнес, но и проливат кръвта на българските войници в интерес на чуждестранния наркобизнес.

Лошото е, че българският народ възприема унизителното поведение на българският елит като нещо естествено. Нещо повече – измисля си митове за „геройствата“ на българския елит.

Казаното за цар Иван Шишман се отнася и за Крали Марко. Той е герой на много народни песни, приказки и легенди. В които се описват негови подвизи и победи над османците. Истината е съвсем различна. Първо, той не е българин по произход, а е сърбин. Син е на сръбския владетел Вълкашин Мърнявчевич. Второ, за разлика от баща си, който загива в бой с османците, Марко бързо им се предлага за васал. В качеството си на васал той участва в много боеве на османците с християнски владетели. Загива в бой срещу християнския воевода, владетел на Влашко, Мирчо Стари. Как от османски васал, воювал заедно с османците срещу християните, Марко се превръща в защитник на християните, е съвършено непонятно. Ясно е, че българският народ е имал потребност, подобно на другите народи да има герои, които са се биели за него срещу османските нашественици. Но да превърнеш в такъв герой този, който се е бил, и то неведнъж, срещу християнски войски, е **мазохизъм**.

Могат да се посочат още множество примери. Но ние ще преминем към темата на заключението - **идеализацията** на „хайдучите“ и „хайдуклука“.

В основата на тази идеализация лежи разгледаната по-горе нагласа на народностното съзнание да представя **желаното** за **действително**.

Ярък пример за тази идеализация на хайдучите и хайдуклука са легендите и песните за Индже войвода. Според тези легенди и песни Индже е бил еничар от български произход, който става разбойник по кърджалийското време. След време преживява катарзис и става „закрилник“ на българите. Изстребва кърджалиите и другите хайдуци в голяма част от Източна Тракия.

Най-популярната народна песен за Индже е „Заплакала е гората“. Прави впечатление, че в нея „юнаците“ на Индже са с „агнешки калпаци“. Тоест, те са българи. Това е напълно възможно. По принцип, в началото на кърджалийското време много българи се включват в отрядите на кърджалиите и стават хайдуци. Но песента разказва история след катарзиса на Индже. Напълно възможно е в този период той да е набирал в отрядите си предимно българи. Първо, защото самият той е българин. Второ, защото в този период вече има достатъчно българи с военен опит. Трето, защото българите са силно мотивирани да участват във военни действия против кърджалиите, тъй като българската народност е страдала извънредно много в кърджалийското време.

Легендите и народните песни за Индже стимулират много писатели и изследователи да пишат и изследват живота на Индже. Най-силният и популярен разказ за Индже е на Йордан Йовков – 1926 г.¹⁸. Издадени са два сборника от народни песни за Индже. Единният е „Песни за Индже войвода“, съставен от Тодор Моллов. Другият е „Народни песни за Индже войвода“, съставен от Милю Петров. Има дори роман за Индже. От Константин Петканов, със заглавие „Индже Войвода“, издаден 1935 г.

¹⁸ Стихотворение за Индже войвода е написала и Петя Дубарова.

Разказите, стиховете и романът за Индже се придържат към традицията на народните легенди и песни и силно го идеализират. Реалният му живот е далеч по-различен от „литературния“ и легендарния му образ.

Родното име на Индже е Стоян. Най-вероятно е роден в ямболско или сливенско между 1755-1760 г. Със сигурност се знае, че е свързан със Сливен, тъй като баща му умира, а майка му се жени повторно и семейството се мести в Сливен. Според легендите вторият му баща го дава на еничарите. От тях получава прозвището Индже, означаващо „тънък“, „строен“. Пратен с отряд за преследване на хайдуци, самият той става хайдук. Извършва грабежи и убийства в района на Сливенския Балкан, на Странджа и Сакар. След 1792 г., с дружината си се присъединява към видния кърджалийски лидер Кара Феиз, който е българин мюсюлманин. Народните предания за кърджалийския му период са противоречиви. От една страна го описват като милостив. От друга страна – като извънредно жесток. Истината вероятно е по средата. Имало е моменти, в които е проявявал милосърдие, но и други – на брутална жестокост. Типично поведение на кърджалия – мятане от една в друга крайност. Според историкът Plamen Pavlov не е редно бурният живот на Индже да се оценява само от една гледна точка. „Предвид самата епоха българският поборник със сигурност е имал своите грехове и лутания, които предопределят неговата еволюция от кърджалия до борец за справедлива кауза.“ (Pavlov, 2014).

Тук е големият въпрос! Според преданията, народните песни и цялото следващо литературно творчество, в един момент Индже е изживял **катарзис**. От убиец и разбойник, от брутален насилник – кърджалия, се превръща в народен закрилник. Дали е така?

Не! Не е съвсем така.

Най-вероятно в началото на 19-ти век, Индже става самостоятелен кърджалийски лидер, контролиращ значителна територия. Това е период, в който настъпва своеобразна „феодализация“ на кърджалийските бандити. Големите командири се превръщат в своеобразни „феодали“ на големи територии. От „скитащи бандити“, те се превръщат в „уседнали бандити“¹⁹. За известен период от време те се превръщат в местни феодали. Това не продължава много време. Защото централната власт успява да се договори с някои от тях за сътрудничество. В крайна сметка размирицата е прекратена. Най-продължителна е съпротивата на Осман Пазвантоглу от Видин – 1795-1807 г. Именно в периода, когато Индже е местен феодал, изглежда се зараждат преданията за него. Защото като местен феодал, той несъмнено е защитава своите крепостни от набезите на другите кърджалии и всякакъв вид хайдуци. На фона на жестокото кърджалийско време, тази защита за местните селяни и граждани е изглеждала като **специално, благородно** отношение към тях. А тя по същество е характерна черта на всеки феодал. Всеки феодал защитава своите крепостни от насилията и грабежите на други феодали и разбойници. Така че никакъв „катарзис“ не изживява Индже. А има нормалното поведение на всеки „скитащ бандит“, който се превръща в „уседнал бандит“. По нататъшната съдба на Индже е сравнително добре известна. Подложен на натиска на другите кърджалийски главатари и на натиска на централната власт, след 1806 г. той забягва отвъд Дунав и става военен командир при княза

¹⁹ Термини въведени в социологията от Макс Вебер.

на Молдова. Има семейство. Загива в битка с османски войски край река Прут, близо до град Яш през 1821 г.

Идеализацията на Индже е типичен пример за това как масовото съзнание си „въобразява“ желаното като действително. Как превръща един хайдук в народен герой. Могат да се приведат още безброй примери. Показателно е, че народното съзнание, а впоследствие след Освобождението и публицистиката, историческата наука, литературата и пр. премахват думата хайдук, и хайдуклук. Въвеждат на нейно място нова дума – хайдутин. Съдържанието на думата „хайдутин“ е коренно различно от това на думата „хайдук“. По някакъв **мистериозен начин** една не малка прослойка – на хайдуците, на разбойниците и насилниците, изчезва и на нейно място се появява друга прослойка – на народните закрилници. Тази подмяна се утвърждава след Освобождението. Може би като компенсаторен механизъм на новата управляваща класа за туширане на комплекса ѝ за малоценност, доколкото тя получава власт и богатства не в резултат на участие в освободителна борба, а в резултат на войната между Русия и Османската империя. Факт е, обаче, че тази подмяна има почва и в масовото съзнание. И по настоящем в обществените нагласи има извънредно голяма търпимост към хайдуците и хайдуклука. Вече отбелязахме – има премного публични свидетелства, че Бойко Борисов е хайдук (YouTube). Въпреки това вече второ десетилетия неговата партия ГЕРБ печели всички избори (Tsentralna izbiratelna komisija). Подкрепата ѝ намалява като бройка. Но е предостатъчно, за да „бие“ другите партии. Защото и другите партии са същите хайдуци, като гербаджиите. Хайдуклукът е несъмнено органична черта на българския политически елит. С него върви и родоотстъпничеството, и предателството на националните интереси, и какво ли още не. Не виждаме никакъв проблясък в дъното на тунела!

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Hadzhiyski, I. (1986). „Bit i dushevnost na esnafa i drebniа ni sobstvenik“, chast 111. „Sled Osvobozhdenieto“ (nezavarshen rakopis - II). Sotsiologicheski problemi, № 4, 94-95. [The Way of Life and Mentality of the Guildsman and the Petty Proprietor,” Part III: “After the Liberation” (unfinished manuscript)].
- Ignatov, A. (1991). Psihologia na komunizma [Psychology of communism]. Arges.
- Lavern, D. (2010). Ekspertite na prehoda. Balgarskite think-tanks i globalnite mrezhi za vliyanie. [The experts of the transition. Bulgarian think-tanks and global networks of influence] Iztok-Zapad.
- Mutafchieva, V. (1993). Kardzhaliysko vreme. [Kardzhali time]. Izdatelstvo na Balgarskata akademiа na naukite, Vtoro izdanie.
- Naydenov, G. Stogodishnata paradigma. [The Centennial Paradigm]. Izdatelski kompleks – UNSS, 154-155.
- Pavlov, P. (2014). Poznatiyat i nepoznat Indzhe voyvoda [The known and unknown Indje Voivode]: <https://old.fakel.bg/index.php?t=4100>
- Trud. (2009, May 8). V Afganistan zhanat smart, ohranyava NATO. Segа „zree“ heroinat za sledvashtata godina [In Afghanistan, they reap death, NATO protects].

Tsentralna izbiratelna komisija (TsIK) [Central Election Commission]. Rezultati ot izbori [Election Results]: <https://results.cik.bg/>

Vrachanski, S. (1979). Zhitie i stradanie na greshnia Sofroniy [Life and suffering of the sinner Sophronius]. Biblioteka za uchenika.

Zaimov: Zaimov, S. (1986). Minaloto. [The past]. Izd. na BZNS, 305-308.

YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=f1tTzuzMKno&ab_channel=NEK

Текстът е част от университетски проект на УНСС – „Апостолството като пример на политическо лидерство“ НИД НИИ - 7/2024/А“

ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ И ИЗКУСТВО

ЗА СВОБОДАТА НА ИЗРАЗЯВАНЕ НА АВТОРА, ФОРМАТА НА ИЗКУСТВОТО И НЕПОНОСИМАТА ВИДИМОСТ – СЪВРЕМЕННИ КУЛТУРНИ ПРОБЛЕМИ В ПОЛЕТО НА ФИЛМОВОТО ИЗКУСТВО

Ирина Китова^a

Резюме: Цел на статията е да се намерят валидни изходни позиции за разбиране на процесите на промяната на статуса на изкуството, на творците и на произведенията на изкуството в контекста на глобалните технологични процеси и проекти за свързаност на съвременната информационна епоха. Теоретичният подход ще позволи да се установят тенденции при промяната на структурата на социалното и на културното поле по отношение на съвременните изкуства и културните индустрии под влиянието на информационния обмен и информационните потоци. Киното и филмовия бизнес естествено попадат в епицентъра на тези процеси, които изправят самото киноизкуство, творците като автори и филмите като творби срещу един глобален бизнес на блясъка, зрелищността и забравата, подчинен на маркетингови стратегии, алгоритми за бърз успех, но и на постоянно репродуциране на еднаквост. Ще се направи опит да се установят симптоми за предстоящо по-сериозно противопоставяне между филмовото изкуство и киноиндустрията в полето на културата.

Ключови думи: изкуство, публичност, видимост, кино, филм.

ON THE AUTHOR'S FREEDOM OF EXPRESSION, THE FORM OF ART AND UNBEARABLE VISIBILITY – CONTEMPORARY CULTURAL ISSUES IN THE FIELD OF FILM ART

Irina Kitova^b

Abstract: This article explores the points of reference for understanding the processes of changing the status of art, artists and works of art in the context of global technological processes of the modern information age. The theoretical approach will allow to identify trends in the change of the structure of the social and cultural field in relation to contemporary arts and cultural industries under the influence of information flows. Cinema and the film business naturally fall into the epicenter of these processes and the new contexts that elevate cinema as art, filmmakers as authors, and films as products of the creative arts against a global business of glamor, spectacle, and oblivion, subject to marketing strategies, algorithms for rapid success, but also to constant reproduction of uniformity. An attempt will be made to identify

^a Доцент, доктор, катедра „Телевизионно, театрално и киноизкуство“, Факултет по изкуства, Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: kitova.irina@gmail.com.

^b Associate Professor, PhD, Department of Television, Theatre, and Cinema Art, Faculty of Arts, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: kitova.irina@gmail.com.

symptoms of impending more serious confrontation between film art and the film industry in the field of culture.

Keywords: art, publicity, visibility, cinema, film.

Новият свят – виртуалният, в който все повече хора пребивават по-дълго отколкото в действителността е изграден на основата на свръхдинамична технологична свързаност, която вече произвежда и развива собствени измерения чрез мрежи от други мрежи и персонализирани дигитални зони. Хората, обектите, събитията изглеждат едновременно близки и далечни, конкретни и неопределени, събрани и разпръснати сред безброй други подобни фрагменти. За съвременния човек става все по-трудно да отстоява своята автономност или да балансира собствените си избори между действителност и фрагментирана метареалност, в които пребивава ежедневно. Това поражда необходимост от компенсиране на постоянно създаващите се напрежения – вътрешни и външни, действителни и виртуални.

Едно от популярните за съвременността решения, свързани със създадените напрежения е постепенното приемане на заместващата „роля“. Zygmunt Bauman предлага „ролята“ на потребител, за който е препоръчително „да не прегръща силно никаква идея, нищо не налага той да участва в нещо чак до смъртта си, никакви нужди не могат да се разглеждат като напълно удовлетворими, никакви желания не може да се смятат за върховни“ (Bauman, 2013, p. 141). Bauman развива и концепцията за „течната модерност“, приемайки „флуидността“ и „течното състояние“ като подходящи метафори, когато искаме да разберем естеството на настоящето, в много отношения нова фаза в историята на модерността“ (Bauman, 2000, p. 2). Umberto Eco също споделя опитите да се разбере мястото на човека в новата социална и културна ситуация, като за него консуматорството е съвременна форма преди всичко на социално поведение и „няма за цел задоволяване на желанията чрез придобиване на предмети, а цели тези предмети веднага да изглеждат излезли от мода; така индивидът консумира наред в плен на един вид безцелна булимия“ (Еко, 2020, p. 8). И така, чрез сближаването на два възгледа за действителността започват да се виждат очертанията на зараждащия се нов вид човек – потребителят, консуматорът, който конституира своята легитимност в съвременността и я проектира активно в различните ѝ пластове.

В опитите си да открием какви сили влияят при формирането на качествено новата структура на битието в условията на глобален хиперобмен на съдържание, мощно ускорение, инфлация на информацията и на видимостта, но и потъване на граници, ценности и стойности бихме могли отново да се опрем на анализите на Umberto Eco. Според него модерността става „крехка и уязвима и оттук се стигна до ситуация, в която при липса на опорни точки всичко се размива и един вид „втечнява“ (Еко, 2020, p. 8). В такава ситуация „единствените решения за човека, лишен от ориентир, са показността на всяка цена, показността като ценност [...], и консуматорството“ (Еко, 2020, p. 8). Но съществуват предпоставки, които улесняват утвърждаването на новите „роли“ на човека, състояния и позиции в социалните и културните взаимодействия. Още през 2002 г. Eco пише „Да бъдеш на показ“ като отбелязва, че да бъдеш разпознаван е естествено желание и нагласа на човека

от времената преди нас, защото „човекът, за да знае кой е има нужда от взора на Другия и колкото повече Другият го обича и му се възхищава, толкова повече се разпознава (или си мисли, че се разпознава), а пък ако вместо само един Друг те са сто или хиляда, или десет хиляди – още по-добре, тогава се чувства напълно реализиран“ (Еко, 2020, р. 25). Може би първият, роден от технологиите автентичен носител на тази идея (желание) е киното, но благодарение на телевизията започва истинската промяна, когато взорът на огромен брой хора се насочва едновременно в една посока, в точно определен момент и към точно определен човек – водещ, журналист, гост или участник в предаване и т.н.

Телевизията отдавна се е превърнала в необходим канал за комуникация за творците и във важен културен посредник, който обаче започва да отстъпва пред възможностите на дигиталните комуникации и социалните мрежи. Писатели, художници, музиканти, актьори, режисьори и т.н. се стремят да попаднат в осветените зони, във фокуса на новините пред разсеяните погледи на разнородната телевизионна аудитория, да коментират или да презентират своите постижения през колкото се може повече телевизионни канали и до всеки потенциален зрител. Интернет и социалните мрежи създадоха нови и далеч по-ефективни възможности за репрезентация. „Бог бил призоваван винаги като окото, на което нищо не убягва и чийто поглед придава смисъл и на най-сивия и безсмислен живот. Когато този всевиждащ Свидетел изчезне, когато бъде премахнат, какво остава? Окото на обществото, окото на другите, пред които трябва да се покажем, за да не пропаднем в черната дупка на анонимността“ (Еко, 2020, р. 29). Така показността и стремежът за по-дълго присъствие на екран се превръщат в „единствения сурогат на трансцендентното, и то, общо взето, добре отплащащ се сурогат: виждаме се (и ни виждат) в отвъдното, но в едно отвъдно, което се забелязва оттук, при това, докато и самите ние сме още тук“ (Еко, 2020, р. 29). Това е нещо съвършено ново в менюто на консуматора и му поднася специални привилегии в ново качество, например на активен наблюдател и последовател, на верифициращ коментатор, на репрезентатор на модели на поведение, на стилове на живот.

Важно е да се отбележи, че и Bauman, и Eсо фокусират основната част от своите анализи за информационната и комуникационна промяна върху развитието на масмедията и главно на телевизията, но съвременната ситуация предлага далеч по-големи предизвикателства, което не прави техните наблюдения и изводи неприложими за процесите във виртуална среда. Самата динамика на обмена на съдържание във виртуалното пространство може да се приеме за предпоставка за бърза загуба на *опорни точки*, както и за *втечняване* при създаването на качествено нови потоци от информационно и неинформационно съдържание или нови канали за връзка. Тази глобална система за свързаност и взаимодействия има потенциал за превръщането на виртуалното пространство в хиперреалност или метареалност, т.е. ситуацията, в която реалността може да създава халюцинация, симулация или копие на самата себе си (Baudrillard, 1993). Днес почти сме направили крачката, след която виртуалните светове вече няма да могат да бъдат определени като проектирани, симулативни, въобразени или фантазни, а активно ще навлизат на нивото на ежедневието и „всяка визуализация, която слага топоса на истински реалното в новия, в следващия свят“ на практика ще може да създаде нови комуникативни потенци в „структурата на много и различни реалности, които влизат в сложни отношения

помежду си“ (Kristeva, 2013, p. 118) и тогава „спрямо реалното се разгръща един друг континуум, който има вече своята реалност“ (Kristeva, 2013, p. 117). Съвременната ситуация е много по-различна от познатите до момента алтернативни светове на действителността – религии, изкуства, медии. Плътността, материята на новата *метареалност*/и се изгражда чрез двоичния код на технологично ниво, а видимостта преди всичко чрез образи.

Така идеята за *непоносимата видимост* може да бъде изведена най-убедително именно по линия на промяната, която носи установяването на нов, вече претендиращ за доминация паралелен свят (континуум със собствена реалност). Този свят придобива плътност не чрез обективно съществуващото, а чрез трансформации на функционално ниво, комуникационна свързаност и експанзия на образите, създаващи симулация от качествено нов порядък, която няма начало и край. Тя е в реално време и в постоянна свързаност (real-time, on-line) и е в състояние да преформатира познатите обществени, социални и културни структури и полетата на взаимодействие.

Ако се опитаме да мислим за обхвата на промяната можем да потърсим проекции на установените процеси и препозиционирания по отношение на първото специфично културно поле, носещо базовите характеристики на съвременната обществена, социална и културна ситуация още от самото си зараждане (например алтернативност, технология, показ, репродуциране, свързаност и т.н.), полето на киното.

В края на XIX век възможността за възпроизвеждане на движещи се картини и ефектът, който предизвиква върху зрителите става мощен магнит и вдъхновение за всякакви хора – ентузиасты, авантюристи, творци, инвеститори и т.н. С увеличаването на популярността на филмите естествено започва да се развива и професионалната индустрия, която да осигурява производство на филми, отговарящо на постоянно повишаващия се интерес. С развитието на новото изкуство и новото културно поле придобива легитимност и започва да разширява своето влияние. В ерата на комуникациите нарастват възможностите за показ, което се превръща в силен стимул за развитие на киноиндустрията чрез нови специализирани телевизионни и интернет канали, произвеждащи и разпространяващи филми.

Новото време създава и нов вид творец – професионалният. Постепенно се издига невидима стена пред хора, които нямат специализирано професионално образование или дългогодишен професионален опит, съчетан с големи дози късмет. Все по-рядко се говори за идеи и все повече за статуси, измерени предимно с количествени критерии. В съвременния киносвят и авторството, и творчеството биват оценявани и етикетирани първо от онзи „Друг“, който осигурява или се разпорежда със средствата за реализацията на един филм и чак след това (ако филмът изобщо се случи) следват маркетинговите стратегии, фокусирани върху привличането на максимален брой зрители с цел възвръщане на инвестициите, реализиране на печалба, максимална популярност, което би осигурило и по-добри възможности за следващи филми. Това доста променя и отношението към зрителя, който е подложен на различни стимули, въздействия или улеснения, за да избере един или друг филм, свързани по-скоро с видимостта на филма като продукт, отколкото с естетически ценности, културен вкус и стойност.

Често прилаганият комерсиален подход при реализацията на филмови проекти, чрез който продуцентите си гарантират максимални печалби реално подхранва консуматорските инстинкти на аудиторията, но също и на индустрията. Филмите стават все по-скъпи производствено, а техният живот все по-кратък. В професионалната сфера, въпреки блясъка и мечтите, „производственият механизъм изисква подчинение и еднаквост“ (Mamet, 2008, р. 69). За т.нар. професионален творец ситуацията стои по същия начин, защото той е обучен на правилата на бизнеса от официални представители на тези, които са ги въвели и имат интерес да ги експлоатират максимално. Творческата свобода се превръща в невъзможно битие за професионалния творец в сферата на филмовата индустрия и на аудиовизуалните (екранни) изкуства. Но количествените критерии за оценка на филми и творци (например за филмите брой зрители, за творците – брой филми с високи проходи, награди на фестивали и т.н.), както и тези за легитимиране на професионален статус и рейтинг (например видимост в професионални бази данни като IMDb, AllMovie и др.) не винаги са критерии по същество или по-точно казано в съответствие с логиката на съществуването на тази творческа индустрия¹. Тези количествени или формални критерии дори и да са статистически валидни, могат да предизвикват противоречия, когато става въпрос за естеството на киноизкуство, филмови произведения и ценностно ориентиран творчески процес.

В случая с киноиндустрията процесите на измерване и оценка често се прилагат към хора и филми още преди самите творци да получат възможност да се изявят или филмите да бъдат реализирани. Това е парадокс, който производствените стандарти и механизми във филмовата индустрия сами създават като вид застраховка за успеха на проекта или инвестицията. Разбира се, не всеки който иска да прави филми има качествата и способностите за това. Не от всеки написан сценарий би станал филмов шедьовър. Не всяка поредица от кадри е филм. Но също е вярно, че докато „печалбата от блокбъстърите се увеличава, качеството им постоянно намалява“ (Mamet, 2008, р. 69), въпреки че зрителите реално знаят какво ще гледат, информирани чрез натрапчивата видимост на богато финансираната автореклама. Това може би е индикатор за промяна на зрителските нагласи в посоката на възприемането на киното и филмите като обикновено средство за развлечение, а не толкова за естетическо преживяване. Така забавлението може да измести изкуството, а видимостта – ценността.

Една от най-тежките последици от въвеждането на формални професионални стандарти като изкуствени опорни точки, ориентирани към бързо производство и високи печалби, както и на количествени критерии, моделиращи професионални статуси в полето на което и да е изкуство, в частност на киното е унифицирането на хора (творци, професионалисти и специалисти) и филми. Един популярен случай от професионалното поле на киното е прилагането на драматургични схеми при сценарното писане, което силно се поддържа от продуцентите и филмовите компании отново като гаранция за качество и се следва (много често сляпо) от творците по същите убеждения.

¹ Например в Internet Movie Database (IMDb), създадена през 1990 година персонални профили и професионален рейтинг (измерван в кредити) имат Сократ, Данте Алигиери, Уилям Шекспир и много други живяли далеч преди киното да бъде изобретено или създадена тази онлайн база от данни.

През 1979 г. излиза първото издание на „Киносценарият: Основи на киносценаристиката“ на Syd Field. Тази книга бързо се превръща в „Библия“ на филмовите проекти за поколения сценаристи и режисьори по целия свят. За да създаде своята „парадигмата на драматичната структура“ (Field, 2005, p. 21) авторът проучва множество велики филмови произведения, както и значителен обем от киносценарии от различни жанрове, търсейки отговор на въпроса какво наистина прави един сценарий добър. Като отправна точка Field приема, че „принципите на киносценаристиката не се променят; те са едни и същи без значение в какво време и място или епоха живеем“ (Field, 2005, p. 8) и формира своя „ефективен и всеобхватен подход към писането на сценарий и изкуството на визуалното разказване на истории“ (Field, 2005, p. 12). Неговата парадигма съдържа три основни действия (Set-Up, Confrontation, Resolution), разделени от сюжетни точки (Plot Points), като основните две винаги са функция на главния герой и представляват инцидент, епизод или събитие, които предизвикат обрат в действието и по този начин го придвижат напред от единия акт към следващия (Field, 2005, pp. 21-7).

Още в интродукцията към представянето на триактната схема Field отбелязва, че основното му намерение е всеки, който знае какво иска да напише да може да го направи убедително във вид на професионален сценарий. „Талантът е Божи дар; или го имаш, или не. Но писането е лична отговорност; или го правиш, или не го правиш“ (Field, 2005, pp. 13-4). Също така прави едно много важно уточнение, че тази „парадигма е форма на сценарий“ (Field, 2005, p. 27), а не формула, която е различно нещо, защото „формулата никога не варира; определени елементи са събрани заедно и се изявяват точно по един и същи начин всеки път“ (Field, 2005, p. 28). Докато формата на сценария е това, което „държи историята събрана“, тя е „скелета“, но „историята определя структурата; структурата не определя историята“ (Field, 2005, p. 29). В случая най-интересното е, че самият автор е създал не само работещия модел за изграждане на визуален разказ, но предоставя и ключа за неговата най-ефективна и преди всичко творческа употреба. Това е модел, който улеснява творческия процес, а не го замества. Филмовата теория познава и други успешни подобни модели или драматургически схеми като тези на Дейвид Бордуел, Кристин Томсън, Джон Труби и т.н. И тъй като, киноиндустрията е максимално отворена към всяка потенциално ефективна формула за успех, всеки модел, схема, концепция моментално биват усвоени и започват широко да се прилагат. Това обаче създава сериозни предпоставки за репродуциране на „еднаквост“, тенденция установена и от критическия анализ на филмовия бизнес на David Mamet (Mamet, 2008).

Безспорно професионални стандарти и ефективни модели за работа са необходими, но доколко те могат да бъдат съотнесени към творческите аспекти при създаването на един филм (или на каквото и да е художествено произведение). Самият Field дава отговора макар и недостатъчно настоятелно, подчертавайки, че форма и формула са различни неща. Но филмовата индустрия обича повече формулите, което Фийлд също отбелязва по повод на собствената си парадигма коментирайки, че въпреки изключенията започва да се налага практиката „водещите филмови студия и продуцентски компании чрез договорни отношения да си осигуряват сценарий с конкретната три-актна структура, който да не бъде по-дълъг от 2 часа и 8 минути или 128 страници дължина“ (Field, 2005, p. 12).

В крайна сметка, за да се прецени доколко съвременният културен контекст в епохата на информацията и комуникациите предпоставя процеси на унифициране на творци и творби, залагайки едни или други формули и количествени критерии за оценка е необходима известна времева дистанция, но специфичните признаци за такива процеси вече са налице. Въпреки това, все още има достатъчно гласове, които да ни напомнят, че филмите създават полета не само за повърхностни емоционални преживявания, но и за дълбока любов към човека, за размисъл и тревога за състоянието на общия ни свят. А всеки филм предлага на всеки отделен зрител „уникална възможност не само да интерпретира чуждия свят, но и да пренареди собствените си културни ценности“ (Martonova, 2021, p. 27). Това е особено важен културен процес, който филмовата индустрия задъшвава, предлагайки безкрайно репродуциране на готови схеми и еднаквост зад маската на професионални стандарти. Именно това формално отношение принизява не само авторите, творците, артистите, но и зрителите.

По отношение на творческия процес в киното все повече натежава необходимостта от преосмисляне на собственото разбиране за културна ценност и стойност в новите контексти и по отношение на авторството, оригиналността на творбата, взаимодействието между изкуство и технологии, комерсиалното кино и филмите, които не са създадени за забавление, на живота на филмите, на политиките на фестивалите като културни форуми, на разпространителите или на защитата на интелектуална собственост, но не само като резултат, а и като творчески процес, което би следвало да осигури гаранции за оригиналността на филмите, творческа свобода и уважение за техните водещи създатели като сценаристи, режисьори, оператори, дизайнери (на продукцията), композитори на филмова музика, които изграждат специфичната „музикална картина“ и автентичен „звук образ“ (Pastarmadzhiev, 2019, pp. 67-68) като допълнителен пласт към един филм. Стачката на холивудските сценаристи, подкрепена от актьорите от лятото на 2023 е безспорен знак за съществуващо напрежение, което не се отнася само до заплащане и условия на работа, но и до назрялата необходимост от създаване на гаранции, че авторството и творчеството няма да бъдат обезличени и заменени от новите технологии.

И въпреки суетата и финансовите интереси в огромната световна филмова индустрия, киното е изкуство, сфера на духа и именно чрез свободния творчески акт на независимия творец филмите са способни да провокират онази особена чувствителност към света и човека или към настъпващата промяна, която да ни подтиква да се стремим към по-добро бъдеще. Няколко реплики от един филм от 1994 г. очертават хоризонта на промяната, която преживяваме днес с пълна сила – „Лисабонска история“² на Вим Вендерс, който излиза едва година след смъртта на Федерико Фелини и е своеобразно сбогуване с великия режисьор. Фридрих Мънро (Патрик Баухау), в ролята на режисьор на филм води своя колега-звукорежисьор Филип Уинтър (Рюдигер Фоглер) в изоставеното кино „Париж“, за да му покаже своята „cinémathèque“ – „библиотека от невидяни образи... готови да бъдат видяни от някое бъдещо поколение с очи, различни от нашите“³. Фридрих разкрива мотивите си за създаването на „cinémathèque“: „Образите вече на са каквото бяха. Повече

² „Лисабонска история“, 1994, режисьор Вим Вендерс.

³ Преводът на избраните реплики от филма „Лисабонска история“ е на Ирина Китова.

не може да им се вярва. [...] Променили са се пред очите ни. [...] Образите разпродават света, Уинтър и то с голяма отстъпка. [...] Да насочваш камера е като да насочваш пушка [...] с всяко завъртане на ръчката градът се разпиляваше, избледняваше все повече и повече. [...] Това ставаше непоносимо“.

Днес, близо 30 години по-късно всичко може да бъде заснето, публикувано, репродуцирано, репрезентирано до безкрай, а образите са напълно подчинени на маркетингови стратегии, корпоративни интереси и егоцентрични страсти, бързо подменяни от нови и нови. Същата съдба вече бе предначертана и за филмите от компаниите, предлагащи стриминг услуги чрез заявки за експлоатиране на модели от миналото и бързата им подмяна с други подобни. Потопено в тези условия самото естество на творческия процес не само в киното отстъпва под натиска на готовите формули за успех и на формалните критерии за културна стойност, изплували на повърхността на видимото в един или друг момент и наложени като правила на професията или дори като формули на изкуство чрез безкрайното им репродуциране. Формули, но не форми на изкуство и това неизменно ни води към безкрайното еднообразие, което пък е „избледняване“ на света от качествено нов порядък, каквото до този момент не се е случвало и не е ясно как ще преживеем.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Baudrillard, J. (1993). *Symbolic Exchange and Death*. Sage Publications.
- Bauman, Z. (2013). *Globalizatsiyata* [Globalization]. Trud.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press.
- Bordwell, D. (1985). *Narration in the Fiction Film*. University of Wisconsin Press.
- Eko, U. (2020). *Pape Satàn aleppe. Hroniki na edno techno obshtestvo* [Pape Satàn aleppe. Chronicles of a Liquid Society]. Kolibri.
- Field, S. (2005). *Screenplay: The Foundations of Screenwriting (revised edition)*. Bantam Dell, A Division of Random House, Inc.
- Kristeva, S. (2013). Chudatoto. *Filosofia na fantastichnoto: Vizualizatsii v izkustvoto*. Sast. S. Kristeva & A. Cholakova [The Strange. Philosophy of the Fantastic: Visualizations in Art]. Neofit Rilski, pp. 111-130.
- Mamet, D. (2008). *Bambi sreshtu Godzilla za prirodata, tselite i praktikite na filmovia biznes* [Bambi vs. Godzilla on the nature, goals and practices of the movie business]. Riva.
- Martonova, A. (2021). *Mezhdur migratsia i usednalost: ekzotichniyat drug i novoto balgarsko kino: kam kulturologichnite poleta na identichnostta, razlichieto i diskursa Svoy/Chuzhd* [Between migration and settlement: the exotic other and the new Bulgarian cinema: towards the cultural fields of identity, difference and the Home/Foreign discourse]. BAN-IIIz.
- Pastarmadzhiev, V. (2019). Za muzikalnata sreda v dokumentalnia film. *Balgarsko muzikoznanie*. HLIII / 2019 / № 3, s. 60-73 [About the musical environment in the documentary film. Bulgarian musicology. XLIII / 2019 / No. 3, p. 60-73].
- Thompson, K. (1999). *Storytelling in the New Hollywood: Understanding Classical Narrative Technique*. Harvard University Press.
- Truby, J. (2007). *The Anatomy of Story: 22 Steps to Becoming a Master Storyteller*. Faber & Faber.

ФИЛОСОФСКИ РЕФЛЕКСИИ ВЪРХУ ОТЧУЖДЕНИЕТО

Иво Минков^a

Резюме: Текстът представя интерпретативен възглед за формиране на категорията отчуждение, в рамките на класическото философстване. Трактовката е откъм Хегеловото своеобразно диалектическо осмисляне на проблемите. Тематизирани са въпросите на религиозното отчуждение през призмата на негативната и позитивната му страна. Концептуалното предложение на статията се заключава в необходимостта от изграждане и развиване на диалектическо и систематично мислене, което става ефективно методологическо средство за схващане и удържане на феномена отчуждение.

Ключови думи: отчуждение, диалектика, систематично мислене, класическо философстване.

PHILOSOPHICAL REFLECTIONS ON ALIENATION

Ivo Minkov^b

Abstract: The text presents an interpretative view of the formation of the category of alienation, within the framework of classical philosophizing. The interpretation is based on Hegel's specific dialectical interpretation of the problems. The issues of religious alienation are thematized through the prism of its negative and positive side. The conceptual proposal of the article is shaped in the need to build and develop dialectical and systematic thinking, which becomes an effective methodological tool for grasping and retaining the phenomenon of alienation.

Keywords: alienation, dialectics, systematical thinking, classical philosophizing.

Темата за отчуждението е актуална поне от Жан-Жак Русо и Георг В. Фр. Хегел насам. В едно от своите ранни съчинения на теологическа тематика – „Духът на християнството и неговата съдба“ (1798) – Хегел описва противоречието между писания Божии закон даден на юдеите и учението на Иисус Христос. Това, което е възприето за външна заповед, води до пряко робство, до подчинение без радост и любов. Учението на Христос поставя противоположността на това – а именно човешкият подтик, човешката нужда. В тези начални години на своето истински философско съзряване Хегел разглежда религиозната практика като „най-святото“, „най-красивото“ от всички неща. Той представя възгледа за единство на идеалното, което трябва да въплъщава обединението на разногласията, да ги интегрира. По такъв начин това обединение в идеала, като негова интегралност се показва като напълно съществуващо, което вече не се противопоставя на реалността, а, напротив, то се изразява и потвърждава на практика. Хегел се застъпва за този дух на красота, който трябва да присъства в религиозните действия, защото, в противен

^a Главен асистент, доктор, катедра „Философски и политически науки“, Философски факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: iminkov@swu.bg.

^b Chief Assistant Professor, PhD, Department “Philosophical and Political Sciences”, Faculty of Philosophy, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: iminkov@swu.bg.

случай те стават най-празните и безсмислени действия, най-безсмисленото робство, в което е експлицирана нищожността и пасивността на човешкото същество. Обратно, задоволяването на обикновената човешка нужда крие усещането или запазването на човешкото същество, без значение колко празно би било това същество¹.

Всъщност през тази трактовка на Хегел може да се открие много по-далечната история на отчуждението, още в зората на автентичното християнство. Какво имам предвид? – Ами, идеята, че учението, животът и делото на Христос са имали тази видна и значима цел да се осъществи новото (истинско) раждане на човека, неговата еволюция, по начин, по който той да бъде устремен към върховно познание и щастие, отвъд, но и посредством отчуждението. Тази идея представя, от една страна отчуждената форма на религиозно съзнание (т.е. отчуждението в негативен план), пряко изразена в пасивната страна на човека и външното подчинение. От друга страна, обаче, се посочва и активното религиозно съзнание, формата, която преодолява отчуждението и удържа свободата (т.е. зародишната форма на позитивното осмисляне на отчуждението). Тук изкрystalизира една много същностна опозиция: опозицията *отчуждение* – *свобода*. Според тълкуването на Хегел отчуждената форма на религиозно съзнание е била поддържана *от* и удобна *за* властимащите по това време; обратно, свободната форма на религиозно съзнание е отстоявана посредством Христовото учение, което не просто проповядва новия морал, а оставя на свобода човек сам да го приеме, осмисли и приложи.

И все пак не бива да мислим твърде едностранчиво и сковано (тоест не-диалектично) въпросната опозиция между *отчуждение* и *свобода*. Сам Hegel търси и намира положителната функция на отчуждението, която операционализира духовната динамика между чисто и действително съзнание. По-късно, във „Феноменология на духа“ (1807) той говори за отчуждение на личността и предметността, изцяло в перспективата на същностната (онтологическа) страна на отчуждението. Hegel посочва категорично: „Нищо няма един обоснован в самото него и вътрешно присъщ на самото него дух, а всичко е вън от себе си, в нещо чуждо – равновесието на цялото не е оставащото при себе си единство и неговото върнало се в себе си успокояване, а почива върху отчуждението на противоположното“ (Hegel, 1969, p. 432). Изглежда, че отрицателното, критично отношение на Хегел към категорията *отчуждение* в неговите ранни работи (която, впрочем, според някои изследователи и преводачи на Хегел у нас е категорията *положителност* (Donchev, 1968, pp. 744-745), преминава, или се развива, превръща се и се задълбочава, във „Феноменология на духа“. В това велико произведение на немския философ се прокарва идеята за онтологическите измерения на отчуждението през призмата на реализираното самосъзнателно единство на субстанция и дух. Hegel изказва много силна теза за *мисленото битие*: „Присъствието има противоположността непосредствено в своето отвъдно, което е негово мислене и мислено битие (*Gedachtsein*), тъй както последното има противоположността непосредствено в отсамното, което е негова отчуждена от него действителност“ (Hegel, 1969, pp. 431-432).

Задълбочаването на категорията *отчуждение* има специфична функция да снемee желанието на самосъзнанието, като го обработва и преобразува. Накрая реализацията става

¹ Вж. G.W.F. Hegel. Theologische Jugendschriften. Hrsg. von H. Nohl, Tübingen, 1907.

съществен етап в духовната еволюция на човека. По такъв начин обикновената човешка нужда се обогатява и извисява, реформира се в посока на все по-изчистена духовност. Hegel методологизира онтологическото измерение на отчуждението през идеята за неговата необходимост и снемане едновременно. Самоотричането поражда наличното битие на другостта, а отчуждението на личността е функция на самото ставане на другостта. Личността и другостта са взаимоотноствени и валидирани едва през отчуждението. Самото преплитане на опосредстване и отчуждение стои в основата на прехода от субстанция към субект и конституцията на понятието *дух* в онтологичен план. Духът като понятие и онтология има своя логика и се характеризира с всеобщност; духът като воля и практическа дейност има своя етика и се характеризира с особеност. Свободният дух има знанието, че е *съзнателен за себе си*: „То съзнава своята чиста личност, а в нея и всяка духовна реалност, и всяка реалност е само нещо духовно; за него светът е чисто и просто негова воля, а последната е обща воля“ (Hegel, 1969, pp. 520-521).

Ето защо, философирането и онтологизирането на отчуждението способства за осъществяване на самостоятелното самосъзнание, което извоюва и постига своята свобода диалектически, т.е., освен като само единична воля, то също така и непосредствено като обща воля. Общата воля е прокарана през единичността, а последната е станала обща същевременно съхранявайки и култивирайки себе си. Оттук нататък започва да се проявява моралната страна, етическото измерение на самосъзнателната духовност.

В етически, религиозен и изобщо антропологически план, отчуждението е разглеждано от друг представител на немското философстване, с който обикновено се набелязва край на класическата немска философия – това е Лудвиг Фойербах. Фойербах е известен като критик на немските класици идеалисти, а най-вече на Хегел, на когото е бил студент и първоначално последовател. Пише и защитава дисертационен труд през 1828 г., на тема „За единния, безкраен и универсален разум“, очевидно посветена на неговия учител Хегел.

Макар и разглеждан като философ-материалист, всъщност един от първите, които са дръзнали да се оттласнат от идеализма на своето време, Фойербах има изключително ценни, критични и аналитични възгледи по проблема за отчуждението, главно свързани с неговите идеи за превръщане и разтваряне на теологията в антропология, както и евристичните му идеи за същността на човека и религията въобще. Той си поставя за своя цел да реформира философията, да изгради една нова философия на бъдещето като истинска наука за действителността. На пръв поглед Хегел и Фойербах стоят на съвсем различни позиции в общофилософските си възгледи, но има и нещо общо между тях. Това е, че и двамата мислители не са едностранчиви (т.е. догматични) в своите твърдения, а напротив, те са критични и диалектични, а по отношение на отчуждението (и то в неговото етическо измерение) този момент е от съществено значение. Малко по-късно Карл Маркс критикува Фойербах за това, че не вмъква и не използва най-ценното от Хегеловата философия – диалектическият метод. Ако, обаче, анализът се задълбочи, може да се открие собствен елемент на иманентна диалектика, на особен тип диалектика, която имплицитно се съдържа и работи в най-същностните пластове на Фойербаховата философия – там, където той полемизира със същността на религията и човека.

Feuerbach започва своя анализ на същността на човека със специфично отличие на последния спрямо животното. Това е *съзнанието* в строгия смисъл, т.е. като своеобразна способност на субекта да има понятие за своя род, за своята същност (Feuerbach, 1955, p. 30)². Същността на човека съставлява не само основата, но и предмета на религията. В религията човек има възможност да осъзнае своята безкрайност. Религията е духовен продукт на човека, който допринася за по-нататъшната му еволюция; тя е полето, на което се разгръщат собствените, субстанциални сили на човешкото същество към постигане на съвършенство. В анализа на религията през призмата на антропологията, като изцяло човешки и културен феномен, е вплетена и темата за отчуждението. В този дух Feuerbach написва и едно от основните си произведения – „Същност на християнството“ (1841). Фундаменталният антропологичен принцип, който немския философ поставя в основата на своето разбиране за религията, е отношението между субект и обект: „Човек – е нищо без обекта. Велики, изключителни хора, разкриващи ни същността на човека, са потвърдили това с живота си. Те познаваха само една преобладаваща страст: желанието за постигане на целта, която беше основният обект на тяхната дейност. Но обектът, с който субектът е свързан по същество, по силата на необходимостта, не е нищо друго освен собствената, обаче обективна същност на този субект“ (Feuerbach, 1955, p. 33).

На това основание Feuerbach третира и представя взаимовръзката между човек и Бог. Бог (по Фойербах) няма действително съществуване, а е по-скоро „проекция, отчуждение на същността на човека“ (Bogomilova, 2010, p. 137). Feuerbach разглежда съзнанието за бога като самосъзнание на човека; познанието на бога е всъщност самопознание на човека (Feuerbach, 1955). Бог и неговата същност е проекция на човешката същност. Такова отчуждение от антропологичен порядък, според философа, представлява обективация на същността на човешкия род, и то има положителен, много ясен критичен смисъл, който на свой ред прераства в иманентно диалектическо снемане на противоположността между божествено и човешко.

Отчуждението като проектиране на човешката същност в идеята за Бог има своето позитивно етическо измерение³. Това е представено като своеобразен поход на личността, на субективния дух към самия себе си. Фойербах цитира три сериозни източника в подкрепа на своята теза (Готфрид Лайбниц, Григорий Нисийски и Климент Александрийски) за идентичността на съвършенството на бога и на човешката душа, за това, че разликата между „отвъдно“ и „отсамно“, между трансцендентно и реално, е единствено в степента на съвършенство. Отнасянето на човека към своята същност, постигането на съзнание за

² „Животното се осъзнава като индивид, – поради което има усещане за себе си, – а не като род, тъй като му липсва съзнанието, което идва от думата „знание“. Съзнанието е неразделно от способността за наука. Науката е съзнание за рода“ (Feuerbach, 1955, p. 30). И само това същество, което е способно да познае своя род, да има съзнание за него, е, също така, способно да познае рода – същността и природата и на други предмети и същества. Животното живее, така да се каже, единично, просто; обратно, човек живее двустранно, т.е. той има особен вътрешен живот: „Вътрешният живот на човека е тясно свързан с неговия род, с неговата същност. Човек мисли, значи, беседва, говори със самия себе си. Едно животно не може да изпълнява функциите на рода без друг индивид, но човек изпълнява функциите на мислене и говорене – защото мисленето и езика са реални функции на рода – без помощта на друг. Човекът е едновременно „Аз“ и „ти“; той може да заеме мястото на друг именно защото обектът на неговото съзнание е не само неговата индивидуалност, но и неговия род, неговата същност“ (Feuerbach, 1955, p. 31).

³ „Причините за това обективизиране на човешката същност в Бог, за това отчуждение на човешката същност в религията, в Бог Фойербах открива в човешката природа, в която освен разум и сърце има и воля, т.е. желания, искания, копнежи, отправени към света, очакващи своето задоволяване от него“ (Bogomilova, 2010, p. 140).

любов към самия себе си е резултат от любовта на бога към човека. И крайната цел фактически е възвръщане на отчуждената същност на човека, постигайки новото, истинско раждане на човека, след което той действително успява да осмисли собствените си субстанциални и генеративни сили, могъществото на своята воля, разум и емоционален живот.

По идентичен и аналогичен начин може да се третира психоаналитичния възглед за религията, респективно проблема за отчуждението, през перспективата на несъзнаваното, от една страна, и Свръх-аза, от друга страна. Собствен интерес представлява тълкуването на отчуждението от гледна точка на психоанализата, където отново човекът, „Азът“ е център, около който се фокусират полемиките. Разбира се, с тази разлика, че този „Аз“ е разцепен, неговото единство е разбито, структурата на личността става троична. Основната теза на Зигмунд Фройд се завърта около това, че по-голямата част от човешката психика е сфера на несъзнаваното. Той отива по-далеч като стъпва върху принципа, че човек се ражда зло и агресивно същество, което постепенно се преобразува чрез възпитание, образование, доброта. Всичко това са усилия на семейството и обществото, обективирани в закони, правила, забрани (отчуждени форми) и т.н. Фройд твърди, че всяка култура е създадена по принуда, с цел да подтиска първичните инстинкти и потребности на човека, че същността на човека е разрушителна и антикултурна (Bogomilova, 2010, р. 236). По такъв начин, подтискайки своята същност и природа, човек засилва собственото отчуждаване (в психоаналитичния вариант – като неврози) и процесите свързани с възпрепятстването му стават трудно преодолими. Все пак Фройд търси решение на проблема и го открива, първо, през индивидуално вглъбяване като „...практическа психоаналитична работа – да накара човека да осъзнае изтласканото съдържание в несъзнаваното, и така да го освободи от неговия ирационален гнет; и второ, „...в социокултурен план: чрез разкриване на социалнопсихологическите корени на илюзиите и заблудите в културата да освободи човешкия разум от тях, за да погледне той трезво и рационално на своите проблеми и раздвоения и да ги преодолее не във фантазията, а в действителността“ (Bogomilova, 2010, р. 238).

Карл Маркс също засяга широко проблема за отчуждението, но в нова, различна перспектива. В духа на своите идеи за социална революция, през изменението на човека (като само-пре-образование), той разкрива обективните основания на отчуждението като посочва практическите начини за неговото преодоляване. Той използва този термин във връзка с превръщането на човешката дейност (труд) и нейните резултати и продукти в нещо самостоятелно и независимо, което в крайна сметка става доминиращо над човека, то започва да работи срещу него.

Марх посочва: „Сега ние трябва да схванем същностната връзка между частна собственост, лакомия, разделение на труда, капитал и поземлено имущество, обмен и конкуренция, стойността и обезценяването [*Entwertung*] на човека, монопол и конкуренция и т.н. – връзката между тази цялостна система на отчуждение [*Entfremdung*] и системата на парите“ (Marx, 1975, р. 323); също и: „Обезценяването на човешкия свят нараства пропорционално с увеличаване стойността на предметния свят“ (Marx, 1975). Така се промъква идеята за антихуманната функция на отчуждението намираща почва в

марксистката политическа икономия. Маркс говори и за „религиозно отчуждение“, но го разбира преди всичко в неговия идеологически аспект, докато т.нар. „икономическо отчуждение“ е схванато онтологически. Той отхвърля схващането на Хегел, че отчуждението е вече преодоляно в тогавашното общество, и го прехвърля, като основна характеристика именно на капитализма, чието унищожаване ще ликвидира окончателно и самото отчуждение: „Отчуждението по този начин е критическо и е насочено към материалната трансформация на съществуващия порядък“ (Sayers, 2011, p. 5).

В това разбиране на Маркс отчуждението представлява трансформация на резултатът и продуктите от човешката дейност в нещо независимо и властващо над човека, изменяйки съдържанието на човешката дейност, така че тя да бъде лишена от творческо съдържание, а самият човек да бъде обезличен, доколкото социалните отношения на хората приемат формата на връзките между обектите. Така концепцията за отчуждението характеризира антихуманната природа на обществото, в което постиженията на социалния прогрес и култура се обръщат срещу самия човек⁴. За Маркс отчуждението е резултат от общественото разделение на труда и се изразява в господство на частната собственост над средствата за производство и експлоатация на човека от човека. Хората установяват отношения помежду си спонтанно и не могат да ги контролират; съвместната социална дейност, резултатите от нея и социалните отношения между хората изглеждат външни и чужди за всеки човек и за различни социални групи. Създаденият от човека социален свят му става враждебен и доминиращ, а самият той се явява като „извънсоциално“ същество. Така етическото измерение на отчуждението (в негативен план) се проявява във факта, че „...нормите и принципите на поведение се появяват като противоположност на собствената жизнена дейност (на виталността) на хората, наложени им отвън, потискайки естествените стремежи на самия човек“. Решението, според Маркс, е в преодоляване на отчуждението, посредством революционна трансформация на обществото – премахване на частната собственост, социализацията на труда и планова организация на обществените отношения. При такава структура на обществото външните нравствени изисквания се превръщат във вътрешно убеждение за човека, външната принуда става вътрешна свобода.

Като съвременни хора, обаче, ние знаем за неуспеха на подобен модел, без значение дали той по същество е погрешен, или защото не е проведен по правилния начин. Историята ни показва, че негативното отношение към отчуждението, като специфично състояние на съзнанието, като чувство на безсмисленост и огорчение, като социален процес и своеобразен феномен на обществените отношения и т.н., постоянната ни борба с него и насочеността ни винаги към неговото преодоляване, респективно премахване (заличаване), не ни разрешава проблемите, а напротив, дори ги задълбочава. В съвременен постглобален контекст, с мащабното и мощно навлизане на модерните технологии базирани на изкуствен интелект, може да обърнем внимание на отношението *човек – машина* (душа – софтуер) именно през призмата на концепта за отчуждение. Отчуждена форма на нашия труд ли е машината, и ако е така, обръща ли се тя срещу нас самите (по смисъла на Маркс)? Образува

⁴ Подобни възгледи могат да бъдат открити и в концепцията на Хосè Ортèга и Гасèt за бунтът на масите, появата на новия субект в историята – „човекът-маса“ и съпътстващата го дехуманизация. Испанският философ вижда трагедията на двадесетото столетие в деперсонализацията на личността, загубата на нейните творчески импулси и установяването на унификация и масовост, което убива особеността, новаторството, самостоятелното мислене. Той говори за ценностите, които се обръщат срещу своите създатели.

ли машината предполагаема форма на съзнание, самосъзнание и вероятно разум, посредством нас, или вече започва сама да си го създава, оформя и развива? Ако е така, ние подготвени ли сме, или ако не сме подготвени, то как можем да се подготвим за нещо подобно? Аналогични ли са отношенията между Бог и човек (по Фойербах), и човек и машина? Тоест, ако машината е достигнала определена форма на съзнание, може ли тя да проектира идеята за нас самите (за човека), с цел собствено израстване и софтуерна (виртуална) еволюция? Или, ако Фойербах изобщо антропологизира, значи в този случай би могло машината да роботизира. И какво се случва ако съзнанието на машината реши, че човекът е илюзия?

Но, за да се върна назад към Hegel, ще акцентирам преди всичко на отчуждението като спекулативно отношение към духа. В постглобалната ера – да схващаме отчуждението като възплаващо и експлициращо своя смисъл през диалектиката на Бог и човек, както и през диалектиката на човек и машина. Изграждането на подобна диалектика може да се базира на Хегеловия конструкт *Gedachtsein*, на мисленото битие, схващането, че собственото образование, интелектуално и духовно израстване, собствената му действителност е осъществяване на самата субстанция (Hegel, 1969, p. 438). Евристиката на отчуждението се състои в разкриване на спекулативно-диалектичния ход на понятието, така, както Хегел го показва и провежда в „Науката логика“. Освен онтологическите му аспекти се проявява и неговия гносеологически и методологически потенциал, като път на разгръщане на абсолютната субективност. А, на свой ред теоретико-познавателната генеративност и методологически заряд на абсолютната субективност, откриват теоретично пространство за нова спекулативна етика. Значи, за да схванем отчуждението в неговите етически измерения, ние може да изходим откъм неговата онтология, гносеология и методология. Кръгът се изпълва и при откриване на общите закономерности в тези три аспекта на отчуждението назрява възможността отново за онтологизиране на резултата, онтологизиране на ставащата и двойно опосредствана духовна еволюция.

Евристиката е и във възможностите на нашия разум. В историята на философията ние разглеждаме еволюцията на днешната постигната форма на съзнание, познаваме разгръщането на неговите възможности. Аристотел и Кант са помогнали извънредно много в това отношение. Но също така, след това Хегел извежда човека отвъд монорационалността в едно ново измерение, в един нов свят на неklasическа и „постнеklasическа рационалност“ (Stapov, 1995, p. 48). Хегел разбива противопоставянето между правилата на разсъдък и принципите на разума: „От тезис и антитезис, чиито канонични форми са строго контрадикторни, той започва да ги превръща в контрарни. Като търсеното трето – чрез неговия тезис *против универсалността* на закона за непротиворечието на Аристотел – изправя снагата на самогенеративен субект от истинни възможности в познанието“ (Stapov, 1995).

В сметото единство на разсъдък и разум Хегел отваря духовно пространство за нова форма на съзнание, която не се стъписва пред трансцендентното, не мисли за грешки и илюзии, а има разбиране за „особени антиномични истини“ (Stapov, 1995). В това собствено заляга истинската мощ и възможности на диалектиката, която виждам, като необходим способ и ефективно методологическо оръдие. Диалектиката допринася изключително за

изработване на систематично мислене, тя е метод, който се завръща към самия себе си, за да развива себе си. Разгръщането на систематичната мощ на човешкия разум е едно сериозно условие, за разбиране на феномена отчуждение, за неговото методологизиране в позитивна перспектива. Освен това в една своеобразна проява на систематичност на човешкия ум виждам и бъдещите отношения между човек и машина.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Bogomilova, N. (2010). *Religiyata i choveshkata sashtnost. Klasicheski idei* [Religion and Human Nature. Classical Ideas]. Prof. Marin Drinov.
- Donchev, G. (1968). Hegelovata "Fenomenologia na duha". V: Hegel, G. V. F. (1969). *Fenomenologia na duha*. [Hegel's "Phenomenology of Spirit". In: Hegel, G. W. F. (1969). *Phenomenology of Spirit*]. Nauka i izkustvo, pp. 718-769.
- Feyerbah, L. (1955). *Izbrannye filosofskie proizvedenia. T. II* [Selected philosophical works. T. II]. Politicheskoy literatury.
- Hegel, G. V. F. (1969). *Fenomenologia na duha* [Phenomenology of Spirit]. Nauka i izkustvo.
- Hegel, G.W.F. (1907). *Theologische Jugendschriften*. Hrsg. von H. Nohl, Tübingen.
- Marx, K. (1975). Economic and Philosophical Manuscripts of 1844. In: *Early Writings*. Harmondsworth: Penguin, pp. 279-400.
- Sayers, S. (2011). Marx and Alienation. *Essays on Hegelian Themes*. Palgrave Macmillan
- Stapov, R. (1995). *Patishhta kam nauchnite metamorfozi na filosofiyata*. [Paths to the scientific metamorphoses of philosophy]. Prof. Marin Drinov.

PHILOSOPHICAL COUNSELING AS A FRAMEWORK FOR MENTORING AND COACHING: PURPOSES, BENEFITS, AND APPLICATIONS

Konstantinos Zoupas^a

Abstract: *Philosophical coaching is an important aid to personal and professional development, as it contributes to the cultivation of critical thinking, ethical reflection and self-exploration. In contrast to traditional psychological coaching, which aims at emotional well-being, philosophical coaching approaches the deeper dimension of the values, beliefs and purpose of the individual's life. This article examines how philosophical practice can be integrated into coaching practice, while approaching the way in which the above practices promote self-awareness, ethical decision-making and deeper engagement with personal goals. Utilizing tools such as Socratic dialogue, value clarification and ethical reflection, philosophical coaching helps individuals respond to existential dilemmas and make sound and guided decisions. The role of philosophy in guidance and coaching is examined in detail, in order to document its advantages and applications in modern personal and professional development practices.*

Keywords: philosophical counseling, mentoring, coaching, ethical perception, critical analysis, professional development.

CHAPTER 1: PHILOSOPHICAL COUNSELING: AN OVERVIEW

Philosophical counseling helps the personal development of the person using valuable tools and techniques that come from philosophical thinking. Its purpose is to help individuals recognize and deal with their existential and ethical dilemmas (Dellis, 2005). At the same time, it cultivates critical thinking and the reflective process. In contrast, psychological counseling refers to emotional states and more to mental health. For this reason, it focuses on enhancing clarity of thought, personal development and recognition of the fundamental values and beliefs of the individual. In more detail, key characteristics of philosophical counseling include:

- **Socratic Dialogue:** Socratic Dialogue could be the beginning of philosophical counseling. Specifically, it concerns a method of dialogue, which begins with questioning and reflecting on the beliefs and values of the individual. Using open and meaningful questions, the counselor encourages the client to analyze and reexamine their beliefs, to uncover personal errors or inconsistencies in their thoughts, and to understand the most fundamental questions about life, morality, and existence. The dialogue is not based on prepared answers, but on promoting the thought process, strengthening the individual's ability to exercise critical thinking and make conscious decisions (IME GSEVEE, 2018).
- **Ethical Thinking:** Ethical thinking is fundamental to philosophical counseling, since it refers to both the moral principles and the values that guide the individual's actions. The counselor helps the client to redefine their beliefs and to realize the consequences of their choices, which concern him or her and others. The aim is to identify the main values that complete one's personal ethical stance and to strengthen one's moral capacity to make

^a PhD Student, Department of Philosophical and Political Sciences, Faculty of Philosophy, South-West University "Neofit Rilski"; E-mail: kostaszsps@gmail.com.

responsible and conscious decisions. Ethical thinking provides the theoretical and practical content for the individual to make choices guided by basic principles such as justice, well-being and respect for others (IME GSEVEE, 2018).

- **Conceptual Clarity:** Conceptual clarity is an additional important tool of philosophical counseling. The individual approaches in depth concepts and ideas related to the challenges and dilemmas they face. By approaching the concepts precisely, the counselor encourages the counselee to recognize the logical contradictions and ambiguities that may be found in their thoughts and encourages them to seek clarity in these contradictions. For example, when an individual is faced with ethical dilemmas or difficult decisions, analytical thinking and a precise understanding of the concepts of “good”, “justice”, “happiness” or “responsibility”, provide a solid basis for making sound decisions (IME GSEVEE, 2018). In conclusion, philosophical counseling forms a fundamental framework for the individual’s personal development, as it utilizes tools that focus on enhancing critical thinking, approaching ethical principles and conceptual clarity. In this way, individuals acquire a stronger and more conscious perception of their lives, manage challenges with confidence and make morally responsible decisions.

CHAPTER 2: MENTORING AND COACHING: DEFINITIONS AND PURPOSES

Mentoring and coaching are two different concepts that equally encourage the personal and professional development of the individual. In the following section, their main characteristics and their differences are approached. In addition, the importance of philosophical thinking in strengthening the above practices is examined.

In more detail, mentoring creates a mentoring relationship that evolves over time between an experienced person (mentor) and a less experienced person (mentee), with the aim of developing the latter, both personally and professionally (Lancer, 2016, pp. 89-102). The mentor, with appropriate guidance to the mentee, offers advice and support, while being by their side for their professional development. In addition, the exchange of knowledge and experiences between them contributes to the personal development of the mentee. The goal of mentoring is to cultivate the mentee’s skills while strengthening self-confidence and promoting their professional career (Chao, 2009).

Main Characteristics of Mentoring:

- **Trust and long-term relationship:** Mentoring is based on a continuous and close relationship of trust, where the mentor empowers the mentee, so that he can utilize his potential and overcome the challenges he encounters.
- **Experience transfer:** The mentor uses his experiences, knowledge and mistakes with the aim of educating the mentee.
- **Personal and professional development:** Mentoring focuses on the holistic development of the individual, combining the professional path with his personal development.

Coaching is a strategic process, in which the coach collaborates with the individual to achieve goals, utilize his skills or overcome issues that concern him. Coaching is not based on ready-made solutions, but the coach guides the individual to discover his potential as well as to

find solutions, using empowerment and exploration techniques. In conclusion, mentoring is based on a long-term relationship, while coaching is more short-term in nature, which focuses on specific issues or goals (Cox, 2013).

Main Characteristics of Coaching:

- Targeted approach: Coaching aims to strengthen specific skills and achieve goals. Through the collaboration of the coach and the coachee, goals are set and strategies for achieving them are defined.
- Discovery and empowerment: Instead of providing immediate solutions, the coach encourages the individual to discover their abilities and develop strategies for addressing issues or achieving goals.
- Collaborative process: Coaching is based on an interaction between the coach and the individual. The individual is responsible for the correctness of their decisions and the implementation of appropriate solutions, while the coach offers guidance and support.

In general, philosophical thinking involves the systematic search for the meaning of life, values and goals of the individual, while contributing to the practices of mentoring and coaching. With philosophy, the individual can overcome his internal insecurities and strengthen personal goals, approaching the perception of life and his choices differently.

The role of philosophical thinking is also identified in terms of the values and beliefs of the person, since it forms a basis for achieving goals that are in line with his personal beliefs. In addition, it helps the individual to understand the meaning of his actions and decisions, strengthening the coaching process for achieving goals. Finally, philosophical thinking promotes personal development and the proper management and handling of challenges, offering the individual valuable tools to deal with difficult situations.

In conclusion, both mentoring and coaching are two important tools for the personal and professional development of the individual. Although they have several differences, both benefit equally from the integration of philosophical thinking, which helps to set strong personal goals for the benefit of the individual's development path.

CHAPTER 3: THE ROLE OF PHILOSOPHICAL COUNSELING IN MENTORING AND COACHING

Philosophical counseling is crucial to mentoring and coaching, as it creates a fertile ground for deeper reflection and redefinition of individuals' values, beliefs and goals. Philosophical counseling aims to encourage individuals to recognize and understand their internal conflicts, to highlight the main values that guide their actions and to examine how they are connected to their professional and personal aspirations.

The philosophical approach to both mentoring and coaching activates ethical thinking and reflection in dealing with crucially difficult situations and decisions. Through reflection, individuals need to reexamine their choices and ensure that their actions reflect their values and beliefs, thus facilitating conscious and responsible decision-making (Starr, 2016).

In mentoring, this philosophical approach helps mentors and mentees to give importance to the cultivation of the mentee's personality and moral values. At the same time, they understand the importance of personal and professional well-being. In coaching, philosophical thinking helps

the individual to identify core values that contribute to the achievement of their goals. At the same time, the use of philosophical thinking helps to recognize internal motivations and the importance of aspirations (Dellis, 2005).

Ethical thinking, which is included in philosophical counseling, is crucial in addressing ethical dilemmas and challenges that arise in the context of mentoring and coaching. When individuals understand and can discuss ethical issues that concern them, they use philosophical thinking to connect their actions to their values, thus ensuring that their choices are based on their personal code of ethics. By incorporating philosophical thinking, mentoring and coaching become important tools for the development and guidance of individuals, as they allow them to recognize a deeper understanding of themselves, set specific goals, and make more responsible and value-based decisions (Starr, 2017, pp. 56-72). Furthermore, through philosophical counseling, individuals gain resilience and face life's difficulties with greater ease in changes, utilizing thinking and the reflective process as a coping mechanism.

CHAPTER 4: PRACTICAL APPLICATIONS

Various philosophical practices that encourage reflection, self-awareness, and ethical thinking help to integrate philosophical counseling into mentoring and coaching. These practices allow individuals to more meaningfully explore their values, adopt responsible decision-making strategies, and cultivate a more conscious approach to their personal and professional lives. In particular, the use of Socratic questions plays an important role in philosophical counseling, as they encourage individuals to delve into their self-knowledge. Socratic questions are structured in a way that stimulates thought and questioning of existing beliefs (Garvey, Stokes & Megginson, 2021, pp. 45-60). In this way, the individual ends up reconsidering the true meaning of their values and goals. Examples of such questions include: “What does success mean to you?” or “What are your true desires?” These are questions based on which the mentees reexamine their deepest inner needs through a process of reflection.

Then, the process of clarifying values is crucial for strengthening mentoring and coaching. In this case, the recognition and prioritization of the individual's values is considered important. In the context of mentoring and coaching, this practice helps individuals understand the fundamental elements that underlie their decisions, and the way in which these values are connected to their professional and personal aspirations (Kram, 1985). The individual, with the prioritization of these values, can proceed with greater clarity and purpose in their decisions.

Another area of philosophical counseling is the discussion of ethical dilemmas. This practice helps individuals overcome ethical challenges they encounter in professional and personal fields. These discussions aim to both solve problems and develop ethical thinking that will contribute to the individual's future decisions. Cultivating this ethical dimension helps the individual make decisions that are aligned with their personal values and moral code (Dent & Brent, 2006, pp. 58-74).

Finally, the reference to philosophical works and concepts, such as Aristotle's “bliss”, is a source of inspiration for the individual who guides thinking in the context of mentoring and coaching. Bliss, according to Aristotle, refers to the achievement of full humanity through the development of virtues and the harmonization of personal life with deeper values. When such

philosophical ideas complement mentoring and coaching, a vast source of knowledge is created that helps individuals recognize the deeper philosophical values that guide their lives and connect with the greater purpose and meaning of their existence.

CHAPTER 5: BENEFITS

Philosophical counseling notes a number of important benefits in mentoring and coaching, as it helps the individual to utilize their abilities and development both personally and professionally. The use of philosophical methods, such as the Socratic Method and the enhancement of critical thinking, offers means to address challenges with empowerment and self-awareness (Whitmore, 2017). The main benefits identified from philosophical counseling in the context of mentoring and coaching include the following:

1. Development of Self-Awareness

With the philosophical approach, the individual cultivates his consciousness and personal values. The Socratic Method, like other philosophical tools, encourages the individual to search for his deepest beliefs and desires. One of the most fundamental values is self-awareness, since the individual can better understand himself and his needs, so that he can make more informed and conscious decisions.

2. Improving Ethical Decision Making

Philosophical counseling with valuable strategies reduces the individual's moral dilemmas, as it enables him to examine situations based on his values and moral criteria. Through discussions on ethical issues, the individual can identify the consequences of his choices and choose a stable moral framework for decision-making. This strengthening of moral thinking serves to shape responsible choices.

3. Adaptation Strategies

Philosophical thinking develops adaptation strategies, offering the individual the ability to cope with new situations or personal developments. Philosophical inquiry helps the individual develop resilience and the ability to respond to changes in their life with calmness and responsibility. Philosophical discussions promote adaptation to uncertainty and the management of change as opportunities for personal growth.

CONCLUSION

Philosophical counseling approaches mentoring and coaching processes in an alternative way, resulting in their reinforcement. Through the integration of philosophical concepts and tools, such as critical thinking, ethical reflection and the exploration of personal values, philosophical counseling helps individuals strengthen their skills that are inextricably linked to their personal identity and goals.

Based on this approach, appropriate strategies are created and any decisions made are fully aligned with the individual's core values, prioritizing true self-knowledge and inner balance. Furthermore, through philosophical counseling, the individual adapts better and innovates on a professional and personal level, while creating strong strategies that are realistic and ethically consistent.

Overall, by strengthening these skills and developing their personal and professional strategy, the individual can face challenges with greater confidence, make decisions that respond to their real desires and needs, and achieve significant results in the course of their life.

REFERENCES:

- Dellis, I. G. (2005). *Philosophical Counseling: Philosophy as “therapy”*. Athens: Typothito.
- IME GSEVEE. (2018). *Guide to the implementation of educational counseling - Mentoring*. Retrieved from https://imegsevee.gr/wp-content/uploads/2018/09/odhgos_mentoringtelikos.pdf.
- AIHR. (2023). *Coaching vs. Mentoring: 11 Key Differences & Skills Needed*. Available at: <https://www.aihr.com/blog/coaching-vs-mentoring/> [Accessed 15 January 2025].
- Cox, E. (2013). *Coaching under the microscope: The personal and professional development of a coach*. Routledge.
- Dent, F., & Brent, M. (2006). *The Leader's Guide to Coaching and Mentoring: How to Use Soft Skills to Get Hard Results*. Pearson Education, pp. 58-74.
- Eby, L. T., Allen, T. D., Evans, S. C., Ng, T. W. H., & DuBois, D. L. (2008). Does mentoring matter? A multidisciplinary meta-analysis of the antecedents, processes, and outcomes of mentoring. *Journal of Vocational Behavior*, 72(2), pp. 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2007.04.004>.
- Garvey, B., Stokes, P., & Megginson, D. (2021). *Coaching and Mentoring: Theory and Practice*. Sage Publications, pp. 45-60.
- Guider AI. 2023. *Coaching vs Mentoring - The Complete Guide*. Available at: <https://guider-ai.com/blog/the-difference-between-coaching-and-mentoring/> [Accessed 15 January 2025].
- Kram, K. E. (1985). *Mentoring at work: Developmental relationships in organizational life*. Glenview, IL: Scott, Foresman.
- Lancer, N. (2016). *Techniques for Coaching and Mentoring*. Routledge, pp. 89-102.
- Psychology.gr, 2024. *Philosophical Counseling: A Different Perspective of Therapy*. [accessed 15 January 2025]. Available at: <https://www.psychology.gr/philosofiki-psychologia/4950-filosofiki-symvouleftiki.html>
- Radical Candor. 2023. *Coaching Vs. Mentoring: 3 Key Differences & Examples*. Available at: <https://www.radicalcandor.com/blog/coaching-vs-mentoring/> [Accessed 15 January 2025].
- Starr, J. (2016). *The coaching manual: The definitive guide to the process, principles, and skills of personal coaching (3rd ed.)*. Pearson Education.
- Starr, J. (2017). *The Mentoring Manual*. Pearson Education, pp. 56-72
- To Vima, 2024. *When Philosophers Become Therapists: What is Philosophical Counseling*. [accessed 15 January 2025]. Available at: <https://www.tovima.gr/2024/02/25/ygeia-evexia/otan-oi-filosofoi-ginontai-therapeytes-ti-einai-filosofiki-symvouleytiki/>
- Whitmore, J. (2017). *Coaching for performance: GROWing human potential and purpose: The principles and practice of coaching and leadership (5th ed.)*. Nicholas Brealey Publishing.

TEACHERS IN TRANSFORMATION: A SOCIOLOGICAL LOOK AT THE NEW ERA EDUCATOR

Lubov Slutsky^a

Abstract: *Drawing on the work of scholars like Meighan (1981) and Apple (1982), this paper explores the social dynamics within schools, including the tension between teacher autonomy and standardized testing pressures. It further discusses the changing role of educators, transitioning from a "sage on the stage" to a facilitator in student-centred learning environments. This paper also explores the multifaceted role of educators in the contemporary social context. It argues that a sociological perspective is crucial for understanding the complexities of teaching and learning. This paper highlights the growing responsibilities of teachers, encompassing fostering critical thinking, promoting collaboration, and instilling social responsibility in students, and examines the societal view of teachers, emphasizing their role as agents of socialization and the expectations placed upon them to uphold ethical standards. The emphasis is also put upon the importance of considering sociological perspectives in teacher education and policymaking. By understanding the intricate relationship between education and society, we can work towards creating more supportive and empowering environments for both teachers and students.*

Keywords: teacher autonomy, sociological perspective, student-centred learning, educational policy, teacher roles.

THE INTERCONNECTED NATURE OF EDUCATION AND SOCIETY

Educators play a crucial role in shaping society by transmitting cultural norms and values to future generations, as noted by Emile Durkheim (1898) in his foundational work, "Education and Society". From a functionalist perspective, education acts as a stabilizer, preparing individuals for their future jobs and upholding societal values (Durkheim, 1898). Sociology helps us understand the intricate relationship between education and society.

In other words, education and society are interconnected. Teaching practices can reflect existing social norms, and can also influence or even perpetuate social inequalities. Understanding these sociological perspectives allows educators to be more critical about their role. By reflecting on how their teaching shapes student experiences, educators can work towards creating fairer and more inclusive learning environments for all.

The relevance of sociology to teaching is also highlighted by Michael Apple (Apple, 2004). In his work, he emphasizes that education is not neutral, but reflects and potentially reproduces existing social inequalities. Sociology helps teachers understand these power dynamics within the education system, such as tracking, standardized testing, and implicit biases, and work towards creating a more equitable learning environment (Apple, 2004).

While traditionally viewed as transmitters of cultural norms (Durkheim, 1898), the 21st century demands a more nuanced role from educators. Sociology deepens this understanding by highlighting the interconnectedness of education and society. While teaching has historically reflected existing social structures, it can also perpetuate inequalities. This awareness, fostered by sociology, empowers educators to critically examine their practices. By understanding power

^a PhD Student, Department of Philosophical and Political Sciences, Faculty of Philosophy, South-West University "Neofit Rilski"; E-mail: luba_Slutskiy@hotmail.com.

dynamics like tracking and implicit biases (Apple, 2004), teachers moved beyond simply transmitting knowledge. They became agents of social change, fostering inclusive learning environments and equipping students with the skills to navigate a complex and evolving world. In this way, sociology equips teachers to not only shape society, but also to prepare students to actively participate in its transformation.

THE SOCIETAL VIEW OF TEACHERS

In earlier times, teachers were predominantly seen as the primary source of knowledge delivery, occupying a position akin to a sage on stage, leading and educating students' lives. Within this paradigm, the teacher held exclusive authority to impart new information to students, who were passive recipients lacking agency in the learning process. Teaching predominantly relied on textbooks, with information not found within these texts often disregarded.

Moreover, teachers functioned as coordinators of group activities, facilitating collaborative learning experiences where students engaged in collective tasks while the teacher provided guidance. Additionally, the traditional classroom dynamic often positioned the teacher as a benevolent dictator, with unquestioned authority over students and limited consultation with colleagues or learners in matters of uncertainty. Consequently, students had minimal opportunity to challenge or question the teacher's knowledge, resulting in a restricted learning environment confined to the teacher's expertise.

However, with the advent of educational reforms emphasizing the democratization of schools and the adoption of innovative teaching methods, a notable shift has occurred. Students are now granted greater rights and autonomy in the classroom, leading to more practical, flexible, and pupil-centred learning experiences. This evolution offers optimism for the next generation of learners, who stand to benefit from a more inclusive and empowering educational environment.

While the democratization of schools has undoubtedly complicated teachers' roles, it has also opened avenues for students to explore and engage with their learning environment more actively. This transformation marks a positive step towards equipping students with the necessary skills and support for success in life.

In considering the societal view of teachers, it is essential to examine how teachers are perceived within the broader social context and the expectations placed upon them by society. From a sociological perspective, teachers are often seen as key agents of socialization, responsible for transmitting cultural values, norms, and ideologies to the next generation (Meighan, 1981). They play a crucial role in shaping students' identities, beliefs, and behaviors, contributing to the reproduction or transformation of social structures and inequalities (Apple, 1982).

Furthermore, society expects teachers to uphold certain standards of conduct and professionalism, reflecting broader societal values and norms (Lortie, 1975). Moreover, teachers are often regarded as authority figures entrusted with the moral and intellectual development of young individuals, and as such, they are held to high ethical standards (Goodlad, 1979).

In the study of education from a sociological perspective, teachers' roles and functions are examined within the broader societal context, considering various social theories and philosophies that influence educational practices and outcomes (Smith, 2015). This approach involves analyzing the social structures, norms, and ideologies that shape the experiences of teachers and students within educational institutions.

It also explores questions of social justice, equity, and the role of education in fostering democratic ideals within society (Freire, 1970).

However, teachers also face various challenges and tensions stemming from conflicting societal expectations and institutional pressures. For instance, they may grapple with issues of autonomy, accountability, and the demands of standardized testing and curriculum requirements (Ball, 2003). Additionally, teachers may encounter challenges related to cultural diversity, socioeconomic disparities, and the changing needs of students and communities (Hargreaves, 2000). Teachers may find themselves caught in a tug-of-war between autonomy and accountability. Standardized testing and mandated curriculum requirements can limit their ability to tailor lessons to their students' specific needs. This pressure for standardized outcomes clashes with the desire for pedagogical freedom, creating a source of frustration. Furthermore, the ever-growing diversity in classrooms, coupled with socioeconomic disparities, presents a unique set of challenges. Teachers grapple with effectively engaging students from various backgrounds and ensuring equal access to learning despite varying circumstances. These conflicting expectations and external pressures highlight the demanding nature of the teaching profession and the need for support systems that empower teachers to navigate these complexities effectively.

NAVIGATING THE SOCIAL DYNAMICS OF EDUCATION

The duties of educators in the contemporary era are undoubtedly more complex and challenging compared to previous periods (Fredericks & Kaplan, 2012). Teachers are tasked with managing various tasks. The multifaceted responsibilities of 21st-century teachers often include: fostering critical thinking, placing formal schooling within a broader educational context encompassing home and community influences, promoting collaborative learning, guiding individual and group learning experiences, adhering to professional ethics, instilling respect for human life and well-being, nurturing responsibility and cooperation, fostering appreciation for national heritage, advocating for individual dignity and freedoms, and promoting ecological awareness and conservation efforts (Fredericks & Kaplan, 2012).

These diverse obligations highlight the growing intricacy of the teaching profession, a trend that is expected to continue into the future. Therefore, when discussing specific roles and values, it is essential to consider the cultural and societal context in which they operate. Doing so will allow us to gain a deeper understanding of the challenges and dynamics that shape the role of teachers in various 21st-century communities and societies.

From a societal standpoint, teachers are viewed as essential figures in instilling socially responsible behavior in young individuals. Consequently, society imposes standards of conduct upon teachers that surpass those expected from other professions. Often, teachers effectively communicate with students not only through their instructional methods but also through their personal interaction, serving as representatives of the community in shaping the next generation of adults.

Furthermore, Goble (1997) highlights several emerging trends in the role of educators, which include a shift towards more diverse instructional functions, a greater emphasis on organizing student learning, customization of learning experiences, utilization of modern educational technology, promotion of collaboration among educators and with parents and

communities, involvement in school services and extracurricular activities, and a reduction in traditional authority dynamics.

These trends correspond with the ongoing transformations in the global education landscape often described as the “democratization” of schools, where the authoritative role of educators is undergoing evolution. In summary, understanding the societal view of teachers and how they navigate the social dynamics of education requires a nuanced examination of their roles, responsibilities, and experiences within the broader social context. By considering the perspectives of sociology, social philosophy, and society itself, we can gain insights into the complex dynamics that shape the professional identities and practices of educators.

HANDLING SOCIAL DYNAMICS IN EDUCATION

Sociology studies the ways in which people’s organizations, cultures, and social structures shape their behavior. Meighan (1981) lists the three main sociological vantage points. Macro views provide us with a comprehensive picture of communities, cultures, and institutions. They imply that these things function according to pre-established norms and behaviors. People’s agency is limited because they are perceived as being forced, coerced, controlled, or socialized to fit into certain patterns (Meighan, 1981). According to micro views, people actively influence society through their regular social contacts. Through these exchanges, meaning is negotiated rather than imposed by society (Meighan, 1981). Society is a dynamic web of interrelated parts that is always changing, with moments of harmony, flexibility, and openness mixed with conflicts and tensions (Meighan, 1981).

The sociology of education, which studies the interaction between society and education, is centered on these viewpoints. People view education as a formal, structured process that involves teaching people skills, knowledge, attitudes, values, and standards. In this discipline, academics emphasize the socializing role that schools, colleges, and universities have in forming people’s identities, values, and actions. They examine the relationship between educational institutions and adult success, social stratification, and mobility.

Certain scholars adopt a macro-level approach to education and society, concentrating on the ways in which curricula support and legitimize the modern nation-state. Schools develop relationships that have an impact on social change because of their complex ties to other social institutions, including the family, the economy, politics, and religion. Schools are frequently more influenced by other institutions, which might result in disputes due to different expectations and objectives (Meighan, 1981).

Émile Durkheim (1898), in his work, “Education as a Moral and Political Task”, emphasized the societal importance of education beyond mere transmission of knowledge. He viewed education as a fundamental institution for fostering moral and social cohesion within a society. According to Durkheim, education plays a crucial role in instilling shared values, norms, and social solidarity among individuals. He argued that through education, societies can cultivate citizens who uphold moral principles and contribute positively to the collective welfare. Thus, Durkheim highlighted the broader societal implications of education and its significance in shaping the moral fabric of communities.

While there are various aspects to consider, the primary significance of sociology in teaching revolves around its capacity to illuminate the power dynamics inherent in the educational

system, thereby empowering educators to comprehend their potential impact on student experiences (Apple, 2012).

Beyond the stated curriculum, a deeper understanding of sociology equips teachers to navigate the power dynamics that influence student experiences within the education system. Standardized testing, for instance, becomes more than just an assessment tool. Teachers can recognize how the pressure for high scores can morph into a relentless focus on test-prep drills, potentially hindering a student's intrinsic love of learning and exploration. Furthermore, these tests often disadvantage students from under-resourced communities who lack access to enrichment programs or test-specific preparation resources, perpetuating educational inequalities. Sociology also sheds light on implicit biases within classrooms. Teachers may unconsciously enforce discipline policies differently based on race or background, leading to situations where students of color face harsher penalties. By critically examining these dynamics, teachers can become agents of change. They can advocate for a more well-rounded curriculum, challenge biases in discipline practices, and create inclusive learning environments that empower all students, regardless of background, to reach their full potential.

In conclusion, the sociology of education plays a crucial role in shaping the education of students, the induction of teachers, and the performance of their roles within the educational system. This relationship between education and society underscores the importance of considering societal expectations and community dynamics in the teaching and learning process. Teachers cannot operate in isolation from the societies and communities in which they teach, as students come from these same social contexts.

In essence, understanding and addressing the complexities of teachers' roles and the dynamics of the educational system are essential for promoting effective teaching and learning outcomes. By continuing to explore these issues and develop strategies for addressing them, we can work towards creating more supportive and empowering educational environments for both teachers and students alike.

REFERENCES:

- Apple, M. W. (1982). *Education and Power*. Routledge.
Apple, M. W. (1993). *Education and power*. Routledge.
Apple, M. W. (2004). *Ideology and curriculum*. Routledge.
Ball, S. J. (2003). The teacher's soul and the terrors of performativity. *Journal of Education Policy*, 18(2), pp. 215-228.
Dewey, J. (1916). *Democracy and Education*. Macmillan.
Durkheim, É. (1898). *Education and society* (A. W. Gould, Trans.). The Free Press.
Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. Continuum.
Fredericks, A. K., & Kaplan, J. M. (2012). Student engagement in the 21st century classroom. *Educational Researcher*, 41(7), pp. 485-492.
Goodlad, J. I. (1979). *Curriculum Inquiry: The Study of Curriculum Practice*. McGraw-Hill.
Hargreaves, A. (2000). Four ages of professionalism and professional learning. *Teachers and Teaching: History and Practice*, 6(2), pp. 151-182.
Lortie, D. (1975). *Schoolteacher: A Sociological Study*. University of Chicago Press.
Meighan, R. A. (1981). *A Sociology of Educating*. Holt, Rinehart And Winston.
Smith, A. (2015). *Sociology of Education: A Critical Reader*. Routledge.

КОНЦЕПЦИЯ И КРИМИНАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА ВЪЗМОЖНОСТТА ЗА СЪЗДАВАНЕ НА НАЦИОНАЛЕН РЕГИСТЪР НА ИЗВЪРШИТЕЛИ НА ДОМАШНО НАСИЛИЕ В БЪЛГАРИЯ: ПРАВНИ, ЕТИЧНИ И СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ ЧАСТ I – КОНЦЕПЦИЯ

Миглена Кралева^a

Резюме: Настоящата теоретична разработка изследва концепцията за създаване на национален регистър на извършителите на домашно насилие в България, поставяйки фокус върху правните, етичните и социално-психологическите измерения на подобна инициатива. Домашното насилие се разглежда като сериозен и нарастващ обществен проблем, изискващ иновативни и устойчиви решения. Анализирани са основните аргументи „за“ и „против“ регистъра, чрез критичен поглед, подкрепен от международни практики – предимно от САЩ и Великобритания, където подобни механизми вече съществуват. Методологията включва теоретичен обзор на литературата, качествени и количествени изследователски методи, включително анкети сред заинтересовани страни (юристи, социални работници, пострадали лица) и анализ на съществуващи правни норми. Данните показват висока степен на обществена и професионална подкрепа за създаване на регистър. Основните предимства, очертани в изследването, включват: засилена защита на жертвите; по-лесен достъп до информация за извършителите; подобрена междуинституционална координация.

Наред с това са обсъдени и рисковете, като нарушаване на лични данни, стигматизация и потенциални противоречия с националното и европейското законодателство.

Ключови думи: домашно насилие, жертва, защита на жертвите, насилник, обществена безопасност, права на човека, правосъдие, превенция на насилието, престъпления, регистър, ресурси и подкрепа.

CONCEPT AND CRIMINOLOGICAL-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE FEASIBILITY OF ESTABLISHING A NATIONAL REGISTRY OF DOMESTIC VIOLENCE PERPETRATORS IN BULGARIA: LEGAL, ETHICAL, AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS

PART I – CONCEPT

Miglena Krалева^b

^a Докторант, катедра „Психология“, Философски факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“; E-mail: megy_70@abv.bg.

^b PhD Student, Department of Psychology, Faculty of Philosophy, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: megy_70@abv.bg.

Abstract: *This theoretical paper explores the concept of creating a National Registry of Domestic Violence Perpetrators in Bulgaria, focusing on its legal, ethical, and socio-psychological dimensions. Domestic violence is identified as a critical and escalating issue requiring sustainable and innovative responses. The article provides a critical analysis of arguments for and against such a registry, drawing on international models, primarily from the USA and the UK, where similar systems are already in place. The methodology includes a theoretical literature review, quantitative and qualitative methods, such as stakeholder surveys (including legal professionals, social workers, and victims) and legal document analysis. The findings reveal significant support for the creation of a registry. The main advantages identified are: enhanced victim protection; improved access to offender information; better institutional coordination.*

However, risks are also acknowledged, such as personal data protection issues, stigmatization, and potential conflicts with national and EU legislation.

Keywords: domestic violence, victim, victim protection, abuser, public safety, human rights, justice, violence prevention, crimes, registry, resources and support.

Въведение

Домът представлява пространство, в което индивидът може да бъде истински себе си и да възпитава своите деца. Това е „гнездо“, в което децата се раждат, възпитават и усвояват основните човешки и родителски модели, към които по-късно те самите се стремят. В правен контекст домът е свързан с правото на лична собственост и жилище, като същевременно отразява времето и паметта на своите обитатели. Домът е също така микрокосмос на по-широката културна среда и играе важна роля в изграждането на социалната и културната идентичност.

Упражняването на насилие в рамките на семейството, независимо от неговата форма, представлява едно от най-сериозните нарушения на човешките права. Насилието в контекста на интимните и семейните партньорства се очертава като глобален проблем с належаща нужда от решаване. В този контекст, предложението за създаване на национален регистър на извършители на домашно насилие в България се явява потенциална мярка за подобряване на управлението и превенцията на този проблем.

Настоящата студия има за цел да анализира потенциалните ползи и предизвикателства, свързани с въвеждането на такъв регистър. Идеята ми се основава на персонално предложение за справяне с проблема „домашно насилие“, тип монография, която е подкрепена от съществуващи академични източници и примери от международната практика, а също и от проведено изследване за целта.

Методология на изследването

Към качествените методи ще изготвя анкети на фокус групи със специализирани професионалисти, както и анкети на жертви и извършители на домашно насилие, които да обсъдят потенциалните ползи и възможни рискове от създаването на национален регистър.

Ще направя Анализ на правни и политически документи. Ще прегледам съществуващата правна рамка и политическите документи на ЕС и тези на национално ниво. Това включва: Закони, свързани с домашното насилие, правата на жертвите, защита на личните данни. Доклади и препоръки от международни организации като СЗО, Съвета

на Европа и Европейския съд по правата на човека. Те доказват правната съвместимост на националния регистър и изследването на възможностите за неговото прилагане в рамките на съществуващата законова и регулаторна среда.

Към количествените методи отново ще участват анкети на заинтересованите страни. Целта е да се измери обществената нагласа, както и професионалната по отношение на създаването на национален регистър на насилниците. Въпросите ще са фокусирани върху подкрепа или възражение срещу създаването на регистър на насилниците, евентуални изисквания към структурата и функционирането на регистъра, както и върху перцепцията за ефективността на съществуващите мерки за защита на жертвите на домашно насилие.

Ще направя и анализ на статистически данни във въведението на настоящето изследване с цел доказване на необходимостта от централизирана база данни. Това ще включва сравнение с други държави /в отделна част в настоящето изследване/, които вече са създали подобни регистри. Ще добавя изследване на примери от други държави, които вече са внедрили национални регистри на насилници, за да се анализират резултатите и да се извлекат уроци, които могат да бъдат приложени в българския контекст. Целта на този анализ е обосноваване на възможните рискове и ползи, както и за успешните практики, които могат да бъдат адаптирани.

Към предварителното проучване ще направя анализ на съществуващите научни проучвания и данни по темата в отделна част от изследването ми.

Този подход ще предостави както теоретични, така и практически насоки, като ще съчетае в себе си гледните точки на различни експерти и обществено мнение.

Очаквани резултати

Основен очакван резултат е да приведа необходимите доказателства за нуждата от създаване на такъв регистър, като докажа тезата си. Да дам препоръки за структурата и функционирането на регистъра, като обора антитезите. Да идентифицирам потенциални правни, етични и социални проблеми, свързани със създаването на регистъра. Да разгледам политически и обществени препоръки за внедряването на инициативата на национално ниво.

ПЪРВА ГЛАВА – ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ И ЗНАЧИМОСТ НА ТЕМАТА.

Според данни на Националния статистически институт на България (НСИ), случаите на домашно насилие в страната са нараснали значително през последното десетилетие, като само през 2022 г. са регистрирани над 3 000 случая на насилие в семейството (National Statistical Institute of Bulgaria, n.d.).

COVID-19 пандемията също изигра роля в ескалирането на домашното насилие, което беше отбелязано както на международно, така и на национално ниво. Според Световната здравна организация (СЗО), в периода на пандемията случаите на домашно насилие са се увеличили с около 25%, което поставя нови предизвикателства пред правителствата и социалните служби (Световна здравна организация, Доклад относно насилието срещу жени по време на пандемията COVID-19).

В този контекст актуалността на темата за домашното насилие се засилва от необходимостта от реформи в правната система и въвеждане на нови политики, които да адресират проблема по-ефективно.

В доклад от 2022 г. на Комисаря по правата на човека на Съвета на Европа се подчертава, че България трябва да подобри законовата и институционалната защита на жертвите на домашно насилие. Липсата на адекватна статистика и поддръжка на жертвите е сериозен проблем, който пречи на ефективната борба с насилието у нас.

Международни организации, включително Съветът на Европа, Комитетът на министрите на Съвета на Европа и правозащитни групи, нееднократно са изразявали критики относно недостатъците в системата за защита и регистриране на случаи на домашно насилие в България. Те подчертават следните ключови проблеми в България:

- Недостатъчна защита на жертвите: В България, в някои случаи, жертвите на домашно насилие не получават адекватна защита и подкрепа. Проблемите са свързани с недостиг на сигурност и подходящи мерки за защита особено когато се касае за спешна защита и предотвратяване на повторно насилие (Council of Europe, n.d.-a).
- Неадекватно регистриране и отчетност: Регистрирането на случаи на домашно насилие често е неефективно и непоследователно. Това води до подценяване на мащаба на проблема и затруднява адекватната реакция на институциите (Council of Europe, n.d.-b).
- Липса на координация: Различните институции и органи, отговорни за справяне с домашното насилие, често не работят достатъчно координирано. Това може да забави реагирането и да намали ефективността на предприетите мерки (Amnesty International, n.d.).
- Ограничен достъп до услуги: Жертвите на домашно насилие могат да срещат затруднения при достъпа до нужните услуги и подкрепа като кризисни центрове, правна помощ и социални услуги (European Commission, n.d.-a).

Международните организации призовават за сериозни реформи, включително подобряване на законодателството, разширяване на защитата на жертвите и подобряване на системата за събиране и анализ на данни относно домашното насилие. Целта на тези реформи е да се създаде по-ефективна система за предотвратяване и справяне с този социален проблем.

При наличието на толкова критика от международни институции, можем ли да заключим, че България се връща назад в социалното и правното развитие по отношение на проблеми като домашното насилие? Може ли да се твърди метафорично, че у нас се наблюдава процес на „деволюция“, ако други държави оценяват националния ни подход към домашното насилие като несериозен и отбелязват регресивно развитие на социалните ни норми и практики (WHO, n.d.)? Недостатъчността на правното регулиране и липсата на адекватни закони и политики за ефективна защита срещу домашното насилие представляват ли стъпка назад в правната и социалната защита на българските жертви (European Commission, n.d.-b)?

Освен натиска от международните организации, други аргументи за създаване на национален регистър на извършители на домашно насилие в България са:

- Подобряване на обществената безопасност: Регистър на насилниците може да помогне за по-добро проследяване на лицата с история на насилие, което позволява на правоприлагащите органи да предприемат по-ефективни мерки за предотвратяване на бъдещи инциденти (National Institute of Justice, n.d.).

- По-добра защита на жертвите: Регистърът би позволил на жертвите и техните семейства да бъдат информирани за потенциални заплахи и да вземат необходимите предпазни мерки (WHO, n.d.).
- Предотвратяване на рецидивизъм: Наличието на регистър може да помогне за ранното идентифициране на рецидивисти и тяхното наблюдение, като по този начин се намалява рискът от повторни престъпления (European Commission, n.d.-c).
- Подобряване на координацията между институциите: Създаването на централен регистър може да подобри обмена на информация между различни институции, включително полицията, съдилищата и социалните служби, което ще направи системата по-ефективна (Council of Europe, n.d.-c).

1.1. Правни, етични и социално-психологически аспекти.

Основен аргумент за създаване на национален регистър на извършителите на домашно насилие в България може да бъде характеристиката на насилниците като асоциални и затворени личности. Насилниците често демонстрират тенденции към социална изолация. Именно тази характеристика ги прави по-малко склонни да приемат или да се съгласят с идеи, които биха довели до обществено осъждане и стигматизация, какъвто е случаят с регистрирането на имената им в публични регистри.

Изследвания в социалната психология показват, че насилниците могат да демонстрират асоциално поведение и ниска степен на социална адаптация. Те често проявяват недостатъчно съчувствие и морални ценности, което ги прави чувствителни към негативни социални последици като публично осъждане (APA, n.d.). Насилниците поради своето поведение и социално положение обикновено имат силен страх от стигматизация и социална изолация. Този страх може да действа като мотивация за по-добро поведение, за да избегнат публично осъждане и социално отхвърляне.

Според криминологични изследвания насилниците често се отклоняват от социалните норми и изграждат социални мрежи с ограничен достъп до подкрепящи социални взаимодействия. Това изолирано поведение увеличава чувството им за уязвимост към социални санкции, включително публикации в регистри (National Institute of Justice, n.d.).

Разбирането на асоциалните и затворени черти на насилниците предоставя допълнителен контекст за защита на идеята за създаване на регистър на извършителите на домашно насилие в България. Тъй като тези лица обикновено се стремят да избегнат обществено осъждане и социална изолация, наличието на публичен регистър може да служи като значителен стимул за поведение, което е в съответствие със социалните норми и законите. Чрез добавяне на тези данни се подчертава как регистърът на насилниците може да бъде ефективен инструмент в превенцията и контрола на насилието.

Друг аргумент за създаване на регистър на извършителите на домашно насилие в България може да бъде въздействието върху жертвите. Наличието на такъв регистър потенциално предоставя чувство за защита и сигурност, което е от съществено значение за възстановяването и благосъстоянието на жертвите на домашно насилие (Goodmark, 2007). Академичните изследвания подчертават, че публичната видимост на насилниците може да

повлияе положително на психичното здраве и чувството за безопасност на жертвите (Tjaden & Thoennes, 2003).

Публикуването на информация за насилниците в регистри може да помогне на жертвите да се чувстват по-сигурни, тъй като те знаят, че има официални механизми за наблюдение и санкциониране на насилниците. Това може да намали тревожността на жертвите и да повиши тяхното чувство за защита (Logan, et. al. 2014).

Също така създаването на регистър на извършителите на домашно насилие в България може да играе роля в психо-социалното възстановяване на жертвите, предоставяйки им чувство за правосъдие и възможност за по-добро адаптиране след травмата. Изследвания показват, че чувството за справедливост и увереност в правосъдната система е от съществено значение за психологическото благосъстояние на жертвите.

Когато насилниците са регистрирани, жертвите могат по-лесно да получат достъп до ресурси и подкрепа, защото социалните служби и правозащитните органи имат по-добър достъп до информация за рисковите лица. Това може да подобри координацията между институциите и да осигури по-ефективна помощ за жертвите (Goodman & Epstein, 2008).

Регистърът на насилниците може да играе роля в психо-социалното възстановяване на жертвите, предоставяйки им чувство за правосъдие и възможност за по-добро адаптиране след травмата. Изследвания показват, че чувството за справедливост и увереност в правосъдната система е от съществено значение за психологическото благосъстояние на жертвите (Herman, 2015).

Използването на регистри на насилниците предоставя на жертвите на домашно насилие допълнителен слой на защита и сигурност. Академичните изследвания подкрепят идеята, че подобни регистри могат да подобрят чувството за безопасност на жертвите, да улеснят достъпа до ресурси и да предоставят важна психологическа подкрепа. Включването на публични регистри като част от комплексния подход за справяне с домашното насилие може да бъде ефективен инструмент в усилията за защита на жертвите и насърчаване на тяхното възстановяване.

1.2. Критичен анализ на опонентни позиции и обосновка срещу контрааргументи.

Какви са възможните доводи против създаването на национален регистър на извършителите на домашно насилие?

Основен довод може да бъде, че създаването на регистър на насилниците ще доведе до социална стигматизация и дискриминация на лицата, включени в него. Публичният достъп до информация за насилниците може да доведе до тяхната изолация и допълнителна маргинализация, което може да влоши техните условия на живот и възможности за реинтеграция в обществото (Levenson & Cotter, 2005).

Този довод ще го обора веднага, защото правилното образование на обществото относно целите и ограниченията на регистъра може да помогне за намаляване на стигматизацията и дискриминацията. Прозрачността и яснота относно функционирането на регистъра могат да поддържат обществената подкрепа и да ограничат негативните социални ефекти (Harris, 2009).

Още повече, опасенията относно стигматизацията, изследванията показват, че регистрите могат да бъдат ефективни, ако са правилно управлявани и прилагани. Разработването на етични и правни стандарти може да минимизира негативните последици и да осигури баланс между обществената безопасност и правата на индивидите (Terry, 2010).

Следващ довод срещу създаването на национален регистър на извършителите на домашно насилие може да бъде, че е възможно регистъра да включва неточна или непълна информация, което може да доведе до неправомерни последици за включените лица. Също така, че неправилната информация може да засегне техните права и да доведе до неправомерно наказание (Zgoba & Jeglic, 2008).

Разбира се и този довод ще отпадне, защото в България е налична съществуваща практика и технологии за управление на данни, които могат да се използват за осигуряване на точност и пълнота на информацията в регистрите. Това може да включва установяване на строги процедури за проверка и актуализация на данните, както и механизми за корекция на грешки (Bureau of Justice Statistics, 2021). Също така правните системи включват механизми за защита на правата на индивидите, включително възможности за обжалване и корекция на грешки, свързани с информацията в регистъра.

Развитието на съвременни технологии и системи за управление на данни може да помогне за намаляване на грешките и осигуряване на надеждност на информацията в регистъра. Внедряване на нови технологии за управление на данни може да минимизира риска от неточности.

Друг довод срещу създаването на публичният регистър евентуално е, че той може да създаде фалшиво чувство за сигурност у обществеността, като намали вниманието и ресурсите, насочени към превенция на насилието и предоставяне на помощ на жертвите. Покрай този довод е възможно да възникне и опасението, че съществуването на регистър може да доведе до намаляване на усилията за комплексно справяне с проблема (Miller, 2009).

Тук отново ще защита идеята, защото публичният регистър може да бъде ефективно интегриран в по-широка стратегия за превенция и подкрепа, която включва образователни кампании, обучение на специалисти и ресурси за жертвите. Регистърът сам по себе си не заменя тези усилия, а може да ги допълни и укрепи (Edelson, 2006).

Публичният регистър може да бъде съпроводен с усилия за повишаване на обществената информираност относно реалните рискове и нуждата от превенция. Чрез осведомителни кампании и образователни програми обществото може да бъде насочено към активна роля в предотвратяването на насилието, вместо да разчита само на регистъра (Goodmark, 2012).

Изследванията показват, че регистрите могат да допринесат за намаляване на повторното насилие и да подобрят обществената безопасност, когато се използват в комбинация с адекватни ресурси и програми за подкрепа на жертвите. Инвестицията в тези допълнителни ресурси може да компенсира евентуалните негативни ефекти от регистъра (Terry, 2010).

Друг довод против създаването на регистър може да бъде становището, че е полезно да се инвестира в интегрирани и комплексни подходи за превенция и подкрепа, включително образователни програми, по-добро правно регулиране и социални услуги. Също така противници на идеята могат да кажат, че регистърът сам по себе си не адресира основните причини за домашното насилие (Edelson, 2006).

Този довод също е несъстоятелен, защото именно регистърът може да помогне за по-доброто насочване на ресурсите за социални услуги и правно регулиране, като осигури информация за извършителите на насилие и тяхното местоположение. Това позволява по-ефективно разпределение на ресурси за предотвратяване на повторни престъпления и предоставяне на помощ на жертвите (Cullen & Jonson, 2017).

И тук спонтанно възниква заключението, че съществуването на национален регистър с извършителите на домашно насилие е незаменимо. Регистърът ще играе ключова роля в осигуряване на обществена безопасност, като дава на обществото и правозащитните органи средства за предотвратяване на насилие. Това е особено важно в контекста на извършители, които могат да представляват висок риск и за които е трудно да се предвидят повторни престъпления без систематичен надзор (McGrath, 2009).

Така че е нелогично един подход да бъде оборван за сметка на друг, когато два или повече подхода биха могли да се използват едновременно. Вместо да се конкурират, регистрите и комплексните програми могат да работят в синергия, усилвайки въздействието си взаимно. Примерно, когато регистърът се използва за идентифициране на високорискови лица, тези данни могат да бъдат интегрирани в по-широки програми за превенция и подкрепа, подобрявайки цялостната ефективност (Smith & Lab, 2014).

Противници на създаването и поддържането на регистър на насилниците може да посочат, че са необходими значителните финансови и организационни ресурси за неговото създаване. Възможно е те да предложат средствата, необходими за създаване на регистъра, да се пренасочат към програми за превенция и услуги за жертви на насилие (Friedman & McDonald, 2006).

Тук мога да дам повече от няколко довода, че инвестицията в регистри на насилниците може да доведе до значителни дългосрочни икономически ползи чрез намаляване на повторното насилие и предотвратяване на нови случаи. Намаляването на повторното насилие и съпътстващите социални разходи (напр. здравни разходи, разходи за правосъдие и икономически последици) може да компенсира първоначалните разходи за създаване и поддържане на регистъра (Zimring & Hawkins, 1995).

По-важното е, че регистрите могат да имат превантивен ефект, като предоставят информация, която позволява на правоприлагащите органи и обществото да предприемат мерки, преди да настъпят нови случаи на насилие. Това може да спомогне за намаляване на необходимостта от по-късни интервенции и социални разходи (Harris, 2009).

1.3. Сравнителен анализ: подходи от други държави.

Но нека проследим чуждия опит. Има няколко държави, които разполагат с различни регистри, които са основно на сексуалните насилници.

В САЩ, например, съществува Националният регистър на сексуалните престъпници, който е създаден за следене на лицата, осъдени за сексуални престъпления,

включително тези, които включват сексуално насилие в семейството. Макар този регистър да се фокусира основно върху сексуалните престъпления, той е част от по-широка система за управление на насилниците и е показал положителен ефект по отношение на следенето и превенцията на рецидивизма.

Проучванията показват, че регистрите за сексуални престъпници са довели до намаляване на повторните престъпления чрез повишаване на публичната информираност и по-ефективно наблюдение на рецидивистите (National Center for Sexual Violence, n.d.).

Във Великобритания съществува Система за оценка на риска и регистриране на насилниците, включително и програми като *Multi-Agency Public Protection Arrangements (MAPPA)*, които следят за лица, представляващи риск за обществото, включително домашни насилници (Ministry of Justice [UK], n.d.).

Проучванията показват, че MAPPA и други подобни инициативи са ефективни в намаляването на повторните престъпления и в осигуряване на по-добра защита за обществото (Scottish Centre for Crime and Justice Research, n.d.).

Регистри и системи за слеждане на насилници в САЩ и Великобритания са показали ползотворни ефекти в контекста на предотвратяване на повторни престъпления и осигуряване на по-голяма обществена безопасност. Те предоставят примери за успешни подходи, които могат да бъдат използвани за аргументиране на необходимостта от подобни мерки в у нас.

В Канада съществува национален регистър на сексуални престъпници, който не е публично достъпен, но е използван от правоохранителните органи за мониторинг и управление на извършители на сексуални престъпления. Този регистър е част от Програмата за регистрация на сексуални престъпници, *Sex Offender Registration Program* (Public Safety Canada, 2019).

В САЩ, където вече има регистър на сексуалните насилници, в няколко щата се обсъждат и евентуални мерки, които биха могли да включват регистри на насилници в контекста на домашно насилие като част от по-широки инициативи за управление на риска и защита на жертвите (Smith & McMahon, 2018).

В Канада съществуват дискусии относно внедряването на различни мерки за управление на насилниците, включително идеи за създаване на регистри. Тези предложения са част от усилията за подобряване на системата за управление на риска и защита на жертвите на домашно насилие (Jaffe & Wolfe, 2010).

В Австралия концепцията за регистър на насилници е била обсъждана като част от по-широките усилия за реформа на системата за домашно насилие. Въпреки че в момента няма централен регистър на насилници по отношение на домашно насилие, някои региони разглеждат възможността за въвеждане на такива системи (Powell, 2012).

Във Великобритания има дискусии относно възможността за създаване на регистър на насилници по отношение на домашно насилие. Идеята е била разглеждана в контекста на усилията за подобряване на защитата на жертвите и предотвратяване на повторно насилие (Hester & Westmarland, 2005).

В България до момента не съществуват документирани доказателства, че е било обсъждано създаването на регистър на насилниците. Въпреки това, темата за подобряване

на системите за защита на жертвите на домашно насилие, включително разглеждането на потенциални регистри, е била част от по-широки дискусии и препоръки от различни организации и институции.

1.4. Българският случай: обосновка на аргументите за въвеждане на национален регистър у нас.

Настоящият анализ на ситуацията с домашното насилие в България подчертава спешната необходимост от проактивни мерки, които да укрепят системата за защита на жертвите и да предотвратят повторното насилие.

Исторически страната ни е била обект на значителен международен натиск за подобряване на политиките и практиките, свързани с домашното насилие. Този натиск, макар и важен, не трябва да бъде основният двигател на реформите. Вместо това България трябва да излезе напред и да предприеме смели и иновационни стъпки, които да я поставят в авангарда на глобалните усилия за справяне с домашното насилие.

Препоръките ми са за:

- Проактивно реформиране: България следва да приеме проактивен подход, като разработи и внедри комплексни стратегии, които да обхващат правни, социални, криминално-психологически и образователни аспекти на проблема. Тези стратегии следва да включват както превантивни мерки, така и ефективни механизми за реакция и поддръжка на жертвите.
- Иновации и примери за действие: Възможността за създаване на национален регистър на насилниците, макар и да е спорна, представлява потенциален пример за иновации в областта на правосъдието и социалната защита. Подобен подход, ако бъде внимателно проучен и внедрен, може да установи България като лидер в разработването на решения, които отговарят на местните реалности и международните стандарти.
- Обществено образование и подкрепа: В допълнение към правните реформи България следва да инвестира в образователни програми и социални услуги, които да повишат общественото осъзнаване на проблема и да осигурят адекватна подкрепа на жертвите. Това включва обучение на специалисти, изграждане на мрежи за подкрепа и ресурсни центрове.
- Мониторинг и интердисциплинарна оценка: Внедряването на нови мерки трябва да бъде придружено от систематичен мониторинг и оценка, за да се гарантира тяхната ефективност и адаптация към променящите се нужди на обществото.

В заключение, България има уникалната възможност да се утвърди като пример за страна, която активно и самостоятелно адресира проблемите с домашното насилие, вместо да се осланя на външен натиск. Прилагането на иновационни решения и проактивни мерки не само ще подобри защитата на жертвите и ще предотврати насилието, но и ще укрепят правосъдната система и социалната структура в страната, поставяйки България на световната карта като лидер в борбата с домашното насилие.

България, въпреки своята сравнително малка територия, представлява страна с потенциал за значителен напредък в областта на социалните реформи, особено в контекста на борба с домашното насилие. Въз основа на настоящата икономическа и социална среда,

както и наличието на финансова и техническа подкрепа от Европейския съюз, България има възможността да предприеме решителни стъпки към създаването на национален регистър на насилниците, който да служи като модел за ефективност и иновации на международно ниво.

Малката територия и лесната управляемост на България осигурява по-ефективно управление на системите за събиране и обработка на данни. В контекста на малките територии създаването на национален регистър може да бъде осъществено с относително по-ниски разходи и ресурси, отколкото в по-големи и по-разнородни държави. Това позволява по-ефективен мониторинг и оценка на системата, предоставяйки възможност за бързи корекции и оптимизации.

България може да се възползва от наличните средства и подкрепа от Европейския съюз, които са предназначени за проекти, свързани със социалната интеграция и правосъдната система. Тези средства могат да бъдат насочени към изграждането и поддържането създаване на национален регистър на извършители на домашно насилие в България, без да натоварват значително националния бюджет. Подкрепата от ЕС предлага не само финансови ресурси, но и техническа помощ и експертиза, което може да осигури успешната реализация на проекта.

Създаването на национален регистър в България предоставя възможност за обективно демонстриране на преимуществата на такава система в контекста на ограничени ресурси и малка територия. Резултатите от успешното внедряване на регистъра могат да служат като пример и насока за други държави, които се стремят да подобрят системите си за управление на насилниците и защита на жертвите.

Ако България се ангажира с проекти за създаване на иновационни решения като например национален регистър на насилниците, страната има потенциала да се утвърди като лидер в областта на правосъдието и социалната защита. Това може да укрепи международния имидж на България и да подчертае ангажимента на страната към съвременни и ефективни подходи в борбата с домашното насилие.

1.5. Възможности

България разполага с ресурсите и подкрепата на ЕС, които са достатъчни за успешното създаване и поддържане на национален регистър на насилниците. Възползването от тези възможности не само ще позволи на страната да демонстрира ефективността на новаторски решения, но и ще утвърди България като пример за иновации и отговорност на международната сцена. Проактивният подход и инвестицията в такъв проект могат да бъдат решаващи за напредъка в защита на жертвите на домашно насилие и за укрепване на правосъдната система в България.

ВТОРА ГЛАВА – ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТ

Основен мотив за създаване на национален регистър на насилници са статистическите данни, които подчертават нуждата от засилване на националните усилия чрез интегрирани подходи, каквито са регистрите за извършители. Такива системи могат да осигурят прозрачност, подобрена координация и ефективно управление на случаите.

В източниците от Европейската комисия и свързаните с нея материали могат да се открият основания за създаване на национални регистри, които да бъдат полезни в контекста на домашното насилие:

- Европейската комисия и законодателните инициативи - Предложените директиви на ЕС целят въвеждането на общи стандарти за превенция, защита и подкрепа за жертвите на домашно насилие и насилие, основано на пола. Особено внимание се обръща на подобряването на координацията между различни институции, достъпа до правосъдие и специализирана подкрепа за уязвимите групи. Макар да не се посочва директно създаването на регистри, се насърчават мерки за проследяване и отчетност на извършителите, което може да включва и регистри на национално ниво за ефективно управление на риска (източници: Европейска комисия, инициативи срещу насилието).
- Рискът от рецидив и необходимостта от отчетност - Изследванията върху факторите за повторно извършване на престъпления подчертават нуждата от системи, които да проследяват и управляват поведението на извършителите. Европейската комисия препоръчва внедряване на механизми за анализ и оценка на риска, което е в съответствие с идеята за национални регистри като инструмент за превенция на рецидив (източник: Европейска комисия, анализ на рисковите фактори).
- Международни стандарти и практики - Според Европейската комисия и Съвета на Европа, ратификацията и прилагането на Истанбулската конвенция остава важна стъпка за държавите членки. Конвенцията насърчава засилване на институционалната реакция спрямо домашното насилие, включително чрез системи за мониторинг на извършителите (източник: Европейска комисия и Съвет на Европа).
- Пандемията от COVID-19 и нуждата от иновации - По време на пандемията много държави членки са разработили нови методи за докладване и управление на случаите на домашно насилие. Това включва интегрирани системи за докладване, които могат да се разглеждат като стъпка към централизирани регистри за насилници (източник: Европейска комисия, инициативи срещу насилието).

Източниците, които посочих, предоставят важни доказателства за необходимостта от създаване на национален регистър на насилници. Всяка от тези организации предоставя информация и препоръки, които подчертават нуждата от централизиран подход за справяне с насилието, особено срещу жени и деца. Други допълнителни източници подкрепят нуждата от такъв регистър. Световната здравна организация (СЗО) подчертава в своя доклад “Addressing violence against women and children: Evidence and recommendations” (WHO, n.d.) сериозността на насилието срещу жени и деца като глобален проблем за здравето и правата на човека. Един от основните аргументи за създаването на регистър на насилниците е нуждата от по-ефективно документиране и проследяване на случаи на насилие. Докладът поставя акцент върху важността на събирането на данни за насилието и наличието на системи за мониторинг, които могат да подпомогнат правоприлагането и обществената безопасност. Националните регистри могат да помогнат за идентифициране и класифициране на извършителите, което е ключово за предотвратяване на повторни престъпления и защита на жертвите.

В свой документ - “Effective policing in domestic violence cases” (Council of Europe, n.d.-c), Съветът на Европа, разглежда ефективността на полицейската работа в случаи на домашно насилие и подчертава важността на съществуването на добре организирани и координирани системи за обработване на тези случаи. Това включва централни регистри, които могат да предоставят важна информация за предишни случаи на насилие и да помогнат на полицията и други служби да действат по-бързо и с по-добра информация. Регистърът на силниците би създал по-голяма прозрачност и би улеснил обмена на данни между различни институции и държави.

Доклад на Комитета на министрите относно изпълнението на решенията на Европейския съд по правата на човека се фокусира върху изпълнението на решенията на Европейския съд по правата на човека и подчертава, че държавите членки трябва да предприемат активни мерки за защита на правата на жертвите на насилие. Съществуването на национален регистър на насилници би могло да бъде средство за изпълнение на тези решения, като осигури ефективно наблюдение и възможност за наказание на насилниците, което е в съответствие с Европейската конвенция за правата на човека. Основни аргументи за създаване на национален регистър на насилници, извлечени от тези източници:

- Централизация на данни: Регистърът осигурява централизирана информация за насилниците, която може да бъде използвана от различни институции, включително полиция, социални служби и съдилища.
- Защита на жертвите: Когато има пълна информация за предишни случаи на насилие, властите могат по-добре да защитят потенциални нови жертви и да предотвратят бъдещи инциденти.
- Улесняване на правоприлагането: Регистърът може да бъде основа за по-бързо и по-ефективно реагиране на насилие, тъй като правоприлагащите органи ще имат бърз достъп до информация за извършителите.
- Международна съвместимост и изпълнение на европейските стандарти: Създаването на такъв регистър би било в съответствие с решенията на Европейския съд по правата на човека и със стратегиите на Съвета на Европа за по-добро прилагане на закона в случаите на домашно насилие.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- American Psychological Association (APA). (n.d.). *Understanding and Preventing Domestic Violence*. Retrieved from <https://www.apa.org/topics/violence/domestic>.
- Amnesty International. (n.d.). *Doklad za pravata na choveka v Bulgaria* [Report on human rights in Bulgaria]. Retrieved from <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/bulgaria>.
- Bureau of Justice Statistics (2021). Managing and Reporting Data on Domestic Violence: Standards and Procedures. In: *Journal of Criminal Justice Data Management*, 14(2), pp. 104-123.
- Council of Europe. (n.d.-a). *Doklad na Komiteta na ministrite otnosno izpalnenieto na resheniyata*

- na Evropeyskia sad po pravata na choveka* [Report of the Committee of Ministers on the implementation of the judgments of the European Court of Human Rights]. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/execution>.
- Council of Europe. Committee of Ministers. (n.d.-b) *Izpalnenie na reshenia na Evropeyskia sad po pravata na choveka* [Execution of the judgments of the European Court of Human Rights]. [Social Statistics – Crimes] Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/execution>.
- Council of Europe. (n.d.-c). *Effective policing in domestic violence cases*. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/corruption/effective-policing>.
- Cullen, F. T., & Jonson, C. L. (2017). Rehabilitation and Reentry of Criminal Offenders: A Review of the Evidence. In: *Crime and Justice*, 46(1), pp. 181-295.
- Edelson, J. L. (2006). The Role of Legal and Social Services in Addressing Domestic Violence. In: *Journal of Family Violence*, 21(5), pp. 315-327.
- European Commission. (n.d.-a). *Doklad za napredaka na Bulgaria v oblastta na pravata na choveka i pravosudieto* [Progress report on Bulgaria in the field of human rights and justice]. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/publications-bulgaria-country-report_en.
- European Commission. (n.d.-b). *Domestic Violence Law and Policy in Europe*. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/anti-discrimination-and-equality/domestic-violence_en.
- European Commission. (n.d.-c). *Study on the risk factors for repeat offending*. Retrieved from https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/crime/criminal-justice_en.
- Friedman, S., & McDonald, M. (2006). Costs and Benefits of Sex Offender Registration and Notification. In: *Criminal Justice Policy Review*, 17(4), pp. 491-508.
- Goodman, L. A., & Epstein, D. A. (2008). The Impact of Legal and Support Services on Victims of Domestic Violence. In: *Violence Against Women*, 14(12), pp. 1457-1472.
- Goodmark, L. (2007). Protection Orders and Domestic Violence Victims: A Study of their Effectiveness. In: *Harvard Law Review*, 120(8), pp. 2217-2238.
- Goodmark, L. (2012). The Domestic Violence Movement and the Role of Public Awareness Campaigns. In: *Violence Against Women*, 18(6), pp. 727-743.
- Harris, A. J., & L. M. (2009). Public Perceptions of Sex Offender Registration and Notification: An Examination of Attitudes and Policy Preferences. In: *Journal of Criminal Justice*, 37(1), pp. 85-93.
- Harris, A. J., & L. M. (2009). The Effectiveness of Community Notification and Offender Registration Systems. In: *Journal of Criminal Justice*, 37(1), pp. 85-93.
- Hester, M., & Westmarland, N. (2005). Tackling Domestic Violence: The Effectiveness of Interventions. In: *Journal of Social Policy*, 34(2), pp. 231-250.
- Jaffe, P., & Wolfe, D. (2010). Child Witnesses to Domestic Violence: The Need for Systematic Approaches. In: *Canadian Journal of Family Law*, 25(1), pp. 93-114.
- Levenson, J. S., & Cotter, L. P. (2005). The Effect of Sex Offender Registration and Notification Policies on Juvenile Sex Offenders. In: *Journal of Interpersonal Violence*, 20(6), pp. 688-700.
- Logan, T. K., Shannon, L., & Walker, R. (2014). The Effects of Protection Orders on Domestic

- Violence Victims. In: *Violence Against Women*, 20(9), pp. 1049-1073.
- McGrath, R. J., & C. L. H. (2009). The Effectiveness of Sex Offender Registration and Notification Laws. In: *Criminal Justice Policy Review*, 20(4), pp. 469-496.
- Miller, J. M. (2009). The Unintended Consequences of Sex Offender Registration and Notification Laws. In: *Social Problems*, 56(3), pp. 400-417.
- Ministry of Justice (United Kingdom). (n.d.). MAPPA - Multi-Agency Public Protection Arrangements. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/collections/mappa>.
- National Center for Sexual Violence. (n.d.). Sex Offender Registration and Notification Act (SORNA). Retrieved from <https://www.nsopw.gov/en/About>.
- National Institute of Justice. (n.d.) *Understanding the Impact of Criminal Records*. Retrieved from <https://nij.ojp.gov/library/publications/understanding-impact-criminal-records>.
- National Institute of Justice (NIJ). (n.d.). *Criminal Behavior and Social Isolation*. <https://nij.ojp.gov/library/publications/criminal-behavior-and-social-isolation>.
- National Statistical Institute of Bulgaria. (n.d.). *Sotsialna statistika – Prestaplenia [Social Statistics – Crimes]*. Retrieved from <https://www.nsi.bg/bg/content/8215/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8A%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F>.
- Powell, A. (2012). Domestic Violence and the Criminal Justice System: Current Issues and Future Directions. In: *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 45(1), pp. 98-114.
- Public Safety Canada. (2019). National Sex Offender Registry. Retrieved from Public Safety Canada.
- Scottish Centre for Crime and Justice Research. (n.d.). Effectiveness of Multi-Agency Public Protection Arrangements (MAPPA). Retrieved from <https://www.sccjr.ac.uk/publications/effectiveness-of-mappa/>.
- Smith, D. A., & Lab, S. P. (2014). The Role of Community-Based Interventions and Offender Registries in Addressing Violent Crime. In: *Journal of Community Safety and Well-Being*, 2(2), pp. 75-85.
- Smith, D. A., & McMahon, A. (2018). Domestic violence and the criminal justice system: An overview. In: *Journal of Interpersonal Violence*, 33(2), pp. 213-235.
- Terry, K. J. (2010). Balancing the Safety and Rights in Sex Offender Registration Laws. In: *Criminal Justice Ethics*, 29(3), pp. 30-46.
- Terry, K. J. (2010). The Ethics of Sex Offender Registration: Balancing the Rights of Offenders and the Safety of Communities. In: *Criminal Justice Ethics*, 29(3), pp. 30-46.
- Tjaden, P., & Thoennes, N. (2003). The Impact of Domestic Violence Laws on Victimization and Justice Outcomes. In: *Journal of Interpersonal Violence*, 18(7), pp. 734-755.
- World Health Organization (WHO). (n.d.) *Addressing violence against women and children: Evidence and recommendations*. Retrieved from <https://www.who.int/publications/i/item/9789241565001>.
- Zgoba, K., & Jeglic, E. (2008). The Effects of Registration and Notification on Sex Offenders and Their Families. In: *Criminal Justice Policy Review*, 19(3), pp. 312-331.
- Zimring, F. E., & Hawkins, G. (1995). The Scale of Imprisonment: A Global Perspective. In: *Crime and Justice: A Review of Research*, 19, pp. 221-266.

СЪВРЕМЕННОТО СЪСТОЯНИЕ НА ДЪРЖАВНАТА ИДЕЯ И ВЛАСТТА, СПЕЦИАЛНИ ПЕРСПЕКТИВИ В РИСКОВОТО ОБЩЕСТВО – ULRICH BECK

Венцислава Венчова^a

Резюме: Настоящата статия има за цел да представи проблемите, за които пише Ulrich Beck в своята книга „Рисковото общество“. Проблеми, които в своите мащаби и актуалност се срещат и днес в нашето общество, време и пространство. Работата на тази студия е да постави връзките между миналото, настоящето и бъдещето от гледна точка на промените, които настъпват в човешкия живот, както от гледна точка на социумът, така и от политическа, и морална гледни точки. Важно е да се отбележи, че настоящият труд е опит да се покаже зависимостта на човека от природата, значимостта на морала в политическата и държавните системи, наличието на добродетели в обществото и идеята за това, че кризите и рисковете, пред които човек е бил поставен, поставян е в момента и ще бъде поставен за в бъдеще не може да бъдат предвидени заради интензивността на промените, които са част от времената, в които живеем, тъй като те са следствие на минали времена и са фундамент за построяването на бъдещето. Настоящата разработка цели да покаже, че персоналната и личната отговорности са от съществено значение за човешкото развитие, като се поставят и въпроси, свързани с развитието на модернизацията и технологиите, и важността за това да се направи избор на какво да служат – дали а доброто или на лошото.

Моралността, добродетелта и ясното конкретизиране на въпросите от една страна, се сблъскват с идеята за контрола на масите, сивите сектори в икономиката и липсата на добра комуникация между институциите. Всъщност мълчанието, действието или бездействието на хората, от които зависят най-съществените промени колко струва, струва ли и може ли да бъде купено?

Ключови думи: Морал, природа, промени, политика, Аристотел, Бек, риск, общество

THE CONTEMPORARY STATE OF THE STATE IDEA AND POWER, SPECIAL PERSPECTIVES IN THE RISK SOCIETY - ULRICH BECK

Ventsislava Venchova^b

Abstract: This study aims to present the problems that Ulrich Beck writes about in his book “The Risk Society”. Problems that, in their scale and relevance, are still encountered today in our society, time and space. The work of this studio is to establish the connections between the past, the present and the future from the point of view of the changes that occur in human life, both from the point of view of society and from the political and moral points of view. It is important to note that the present work is an attempt to show the dependence of man on nature, the importance of morality in political and state systems, the existence of virtues in society, and the idea that the crises and risks that man was placed before, is being

^a Доктор; E-mail: ventsislava_venchova@swu.bg.

^b Doctor of Philosophy (Social Philosophy); E-mail: ventsislava_venchova@swu.bg.

put in place now and will be put in place for the future cannot be predicted because of the intensity of the changes that are part of the times we live in, as they are a consequence of past times and are the foundation for building the future. The present study aims to show that personal and individual responsibility is essential for human development, raising questions related to modernization and technological progress, and the importance of making a choice about what they serve - the good or the bad.

Morality, virtue and the clear concretization of issues on the one hand, collide with the idea of mass control, gray sectors in the economy and the lack of good communication between institutions. In fact, the silence, action, or inaction of the people on whom the most essential changes depend raises the question: how much is it worth, is it worth anything at all and can it be bought?

Keywords: morality, nature, changes, politics, Aristotle, Beck, risk, society.

Философията е актуална на времената, в които сме. Тя е критична, истинска и даваща свобода на всеки, който има мнение да го изкаже. Философията е фундаментът, върху който можем да се опрем и да отправим критика там, където виждаме проблеми, тя развива нашето критично мислене и самосъзнание, дава ни възможност да се запитаме дали всичко, което ни се представя на държавната и/или политическата сцени е истина и дали някъде между това, с което медиите заливат масово обществото, не стоят едни въпроси, върху които си заслужава човек да помисли и да отдели време. Според Аристотел най-добрата форма на държавно управление е политията, т.е активното участие на мнозинството в управлението, в името на общополезното, е полития (Aristotle, 1995, p. 75) и според него: „Цялото държавно устройство се стреми да не бъде нито демокрация, нито олигархия, а по средата между тях, което се нарича **полития**“ (Aristotle, 1995, p. 39), но можем ли да говорим, или дори да помислим за общополезното във времена, в които светът преживя затваряне и стагнация, заради вирус, който заля планетата през 2020 г. и продължи две години. Пораженията, които този вирус донесе на света обаче не бяха само медицински, те бяха свързани с липса на пари, икономика, възможност за пътуване и отключиха множество психични, духовни и персонални проблеми, свързани с хората в обществото. През тези период сякаш идеята за равнопоставеността и общото благо, които са ни познати от Аристотел, идеята за справедливостта, позната ни и от Платон, останаха разбити, тъй като масово човекът застана на последно място; без грижа нито от страна на държавата, нито от страната на представителите на народа в държавния апарат, защо? Нима наистина живеем в една матрица, в която сякаш все по-често като че ли усещаме, че само мислим за свобода, но не творим, не я създаваме, а по-скоро я опорочаваме с всяка наша лоша, корупционна и далеч от добродетелите ни постъпка. Не напразно юристът К. Таков казва, че дори само един от добродетелите на социума да липсва, то от тази система нищо не остава, тя е разклатена и не функционира добре: „Справедливостта е една от първоначално четирите добродетели, като в последствие християнството добавя още три, за да станат общо седем. И така тя наред с умереността, мъдростта и смелостта е измежду първите четири добродетели. Впоследствие към тях се добавят християнските вяра, надежда и любов. ... Всички добродетели трябва да са налице едновременно, а ако някоя от тях липсва, то цялата система се клати, страда и не върши никаква работа“ (Таков, 2019, pp. 21-22), затова, когато социумът не спазва правилата, когато решава, че ще може с леко встъпване встрани от

морала да постигне цели, които за някои групи от хора са добри, но за остатъка от обществото например, се наблюдава злоупотреба, то тогава социумът с ясното си съзнание, чрез своите действия или бездействия, дава възможност на корупционните практики и ниските човешки проявления да претърпи поражения, които са в ущърб на целия социум в дадена държава: „... а ще се ръководим съобразно вътрешни си правила, които са от семеен, приятелски, мафиотски, шуробаджанашки и друг порядък“ (Таков, 2019, р. 23), защото е по-лесно да се създават връзки на база личи позиции вместо професионализъм и знание. Не случайно в едно свое интервю покойният Таков казва, че у нас път не се дава на добрите, път се дава на удобните, че правото е само инструмент, но как този инструмент ще се използва зависи от хората. Таков ясно е говорил по всички болезнени въпроси, които поставят въпросителни по темите, свързани с корупцията, лошото качество на живот в социума на честния човек и насъбралото се напрежение в хората, че тегне едно безправие... (Takov, 2021, pp. 3-18).

Свързвам труда на Таков с труд на Ulrich Beck, защото и двамата говорят за това колко всъщност заблуди, проблеми, несправедливости са се натрупали в обществото, не само в нашата държава, а в света, като цяло. Промяната на ценности, заплахата от всекидневни манипулации, пандемии, разболяването на хората в социума не само на физическо ниво, но и на психическо, духовно, морално ниво, са все дефицити, с които човекът в социума трябва да може да се справи и да ги преодолее. Всъщност човечество не просто е преживяло много грешки в исторически, морален, социален, духовен, финансов, психически аспект, човечеството е участвало в създаването на тези грешки: „Няма съмнение, че XX в. се характеризира с изобилие на исторически катастрофи: две световни войни, Аушвиц, Нагазак, после Харисбърг и Бопал, а сега и Чернобил. ... Цялото страдание, цялата мизерия, цялото насилие, които едни хора са причинявали на други хора, е било насочено към онези, които са били възприемани като „други“: евреите, чернокожите, жените, емигрантите...“ (Beck, 1986/2013, р. 13). В своята книга „Рисковото общество“ Beck пише, че мизерията кара хората да се изолират, но опасностите, които дебнат от атомната ера – вече не (Beck, 1986/ 2013, р. 13). Според него именно в това се състои непознатата за хората тяхна културна и политическа сила. Според автора насилието е онази опасност, която може да премахне всички зони на защити и диференциациите, които са специфични за времената на модерността (Beck, 2013, р. 13). Beck казва, че признанието за опасна атомна зараза бива автоматично признание за безизходица, която ще обхване цели страни, региони, че даже и части от земното кълбо: „Животът и признаването на опасността са в противоречие. Тъкмо тази съдба придава екзистенциалната актуалност на спора за мерните единици и пределните стойности, за краткотрайните и дълготрайните последици“ (Beck, 2013, р. 13). Beck поставя въпроси, свързани с това какво може да се промени в хората, ако в един момент човечеството наистина бива изправено пред проблеми, свързани със зараза на въздуха, животните, хората и водата: „Могат ли тогава животът и всичко, което е част от него – дишането, храненето, пиенето – да бъдат спрени, ограничени от официалните служби? Какво се случва с населението на една цяла част от земното кълбо, която е неизлечимо заразена в различна степен...?“ (Beck, 2013, р. 14). Beck задава подходящите въпроси, които се намират в противовес с философията на Аристотел, според когото

правилната форма на управление е политията, която дава възможност да се постигне равнопоставяне и общо благо, въпросите на Бекк също така са и в противовес с думите на Таков, според когото, за да функционира една система добре, е нужно всеки добродетел да функционира, но обстановката, която ни описва Бекк в своя труд „Рисковото общество“ може би намира известна връзка с това, което Таков е говорил приживе, за неподготвените със знания хора, които са по високите етажи на държавния апарат, с това, че моралът в наши дни е поставен пред изпитание, защото може би зад всички тези кризи с огромни мащаби, които са отнели човешки животи, стои някаква изгода и всъщност въпросът, който Бекк поставя дали официалните служби може да спрат това, което върви заедно с живота е много показателен, защото официалните служби може и да изпълняват нарежданията на не до там морални хора, облечени с власт, но единствения начин да се спрат необходимостите на социума за живота, е всъщност да се отнеме животът на социума или с други думи казано – масови убийства... това е една много мрачна прогноза, която може да постави въпросите, свързани с това до колко желанието за власт в човека може да стигне толкова крайни предели, че да подкрепи идеята за създаване на изкуствена пандемия с цел печалба на пари и ограничаване на правата на човека? Според Бекк, след Чернобил всички атомни електроцентрали, които се считат за върховната точка в развитието на производителните и творческите сили на човека са символ на „едно модерно средновековие на опасността“ (Beck, 2013, p. 14), т.е. говори се за развитие на модерността в човешкия живот, а всъщност това развитие носи след себе си огромна опасност от смърт: „В развитата модерност, която трябва да премахне ограниченията на социалния произход и да даде на хората възможност да заемат място в обществената структура, благодарение на собствените си решения и постижения, възниква един вид „приписана“ съдба на застрашеност, от която никой не може да избяга, независимо от постиженията си“ (Beck, 2013, p. 14). Според автора тази застрашеност много наподобява съдбата на съсловията по времето на Средновековието и тази застрашеност се осъществява под знака на страха и „в никакъв случай не е „наследство по силата на традицията“, а е продукт на модерността...“ (Beck, 2013, p. 14). Тези катастрофи обаче според автора често пъти се дължат не само на незнанието от страна на експертите, но и от тяхната неспособност да осъзнават кое по какъв начин трябва да бъде оповестено пред социума: „Не човешката грешка предизвиква катастрофата, а системите, които превръщат човешкия характер на грешката в непонятни разрушителни сили. При оценката на опасностите всички са зависими от уреди за измерване, теории и преди всичко – от своето незнание, включително и от незнанието на експертите, които, току – що оповестили, че в близките 10 000 години има вероятност от атомна заплаха, вече с нова, спираща дъха сигурност твърдят, че никога не е съществувала сериозна опасност“ (Beck, 2013, p. 15) – това е един от основните проблеми, когато говорим за ценности и морал - въпросът, който логично бихме могли да поставим тук е: какво е накарало експертите, които са наясно, че може би пред човечеството стои такава заплаха в един момент да се отдръпнат от своите думи и да говорят напълно противоположното? Нима не става въпрос за корупция, нима не става въпрос за прокрадване на определени човешки интереси, за които трябва да се намери начин да бъдат постигнати и удовлетворени? Рисковото общество е ярък показател за това, че съвременният свят не е готов да се справи с подобни предизвикателства и заплахи,

свързани с атомни атаки: „Целият свят оплетен, оплетен в електронна мрежа, като омагьосан е вперил поглед в него. „Последната надежда“ за „попътен“ вятър разкрива по-добре от всички думи мащаба на цялата безпомощност на един високоцивилизован свят, който е готов да употреби бодлива тел и зидове, войска и полиция, за да запази границите си“ (Beck, 2013, p. 15). Beck говори за това, че всъщност, индустрията и досегашния начин на живот на хората, са изцяло зависими от заразената „природа“, която се интегрира в индустрията: „В хода на индустриално-техническото си преобразуване и на комерсиализацията си в световен мащаб природата бива включена в индустриалната система. Зависимостта от потреблението и пазара също означава – макар и по нов начин – зависимост от „природата“ се превръща в закон на живеенето в индустриалната цивилизация“ (Beck, 2013, p. 16). В едни времена, в които цялата индустриализация е толкова навътре в битието на хората, в тяхното ежедневие, че дори е и част от ценностната система на обществото, просто защото индустрията предлага един лъжовен свят за живеене и предлага едни по-различни ценности, е необходимо да стане ясно, че за цялата тази индустриализация стоят природните ресурси, които за да може по някакъв начин да бъдат въведени съвсем повърхностно пред очите на хората, трябва да бъдат представени в една изключително социализирана среда, в която процесите, чрез които се разрушава природата да бъдат приети съвсем с лека ръка от обществото: „Обратната страна на социализираната природа е социализирането на процесите на разрушаване на природата, тяхното превръщане в социални, икономически и политически системни, заплахи на високо индустриализираното световно общество. В условията на глобалност на заразите и световните вериги от хранителни стоки ... правилата на всекидневния живот се обръщат с главата надолу“ (Beck, 2013, p. 16). Тези правила на всекидневието може да бъдат усетени и в нашите дни, защото въпреки цялото изобилие отново има нищета по света, а юридическите системи като че ли не виждат напълно цялата ситуация: „На най-наболелите въпроси се отвръща с вдигане на рамене. В множество случаи медицинските грижи се оказват безсилни. Рационалистични научни конструкции се сриват. Правителствата са застрашени да паднат от власт. ... и всичко това става без осезаема промяна на действителността“ (Beck, 2013, p. 17). Напълно в реда на нещата е може би промяната да се осъществи през налични промени, явни в самата действителност. Рисковото общество е изпълнено с толкова промени, проблеми и противоречия, че то поставя въпроси, свързани с труда, с интегрирането на работната ръка в един социум и възгледите, които стоят пред хората за бъдещето, тъй като се поставят въпросите, свързани със семейството, с професията и не на последно място, вярата в научните постижения: „Предизвиканите по този начин сътресения представляват другата страна на рисковото общество. Разклатена е координатната система, в която се осъществява животът и мисленето в индустриалната модерност – осите на семейството и професията, вярата в науката и прогреса“ (Beck, 2013, p. 27). В този ред на мисли може да се каже, че състоянието на държавната идея съвсем не е стабилно, или поне на тази идея за държавността, която ни се представя в „Политика“ от Аристотел, защото „Процесът на модернизацията става „рефлексен“, става тема и проблем на самия себе си. Въпросите на развитието и внедряването на технологии биват изместени от въпроси за политическото и научното „манипулиране“...“ (Beck, 2013, pp. 32 – 33).

Въпреки модернизацията, въпреки идеята за стабилност във финансово и обществено отношение, все още идеята за общото благо по Аристотел, не може да бъде видяна в нашия свят, тъй като: „Във високоразвитите и богати западни държави на благоденствието днес се случва нещо двойствено: от една страна, в сравнение с грижата за материалното осигуряване, която е решаваща за цялата първа половина на XX в., и с постоянно застрашения от глад Трети свят борбата за „насыщния“ е загубила статуса си на неотложен, засенчващ всичко останало основен проблем. За много хора проблемът с глада е заменен от „проблема“ с „дебелия корем“ (Beck, 2013, p. 33). Точно този сблъсък на неправилно разпределените блага в света, поставя от гледна точка на съвременното пред сериозно изпитание идеята на Лок за естественото състояние и затова, че богатата, която е дала природата, са всъщност дадени на всички хора и, че в същността си собствеността, която хората може да имат, се корени не в самото имане, като държане от юридическа гледна точка, а от гледна точка на това какъв труд човек е вложил в името на тази вещ, върху която иска да упражни своето право на собственост, т.е. от една страна имаме при Лок идеята за това, че човешкият труд осигурява собствеността и по този начин никой в обществото няма да бъде лишен от блага, а от другата страна ситуацията, която всички ние виждаме, която също ни е представена и от Beck, а именно прекомерната власт на политически и други фигури в политическия елит, които очевидно години наред не са в състояние да вземат решение по един от най-сериозните въпроси в света, а именно изхранването на хората, получава се парадокс, в който нашето съвремие говори и претендира за развитие, а от другата страна като контрапункт стои идеята за това, че в едната половина човечеството страда от липса на храна и се бори с глада, а другата половина от човечеството е на диета и се бори с множество хранителни разстройства, които често пъти в своята първопричина съдържат липсата на умение индивидът да се справи с правилното акумулиране на стреса или други психологически проблеми, т.е. това е ясен показател за липсата на знания и умения по въпроси, на които както беше казано и по-горе, се отговоря само с вдигане на рамене, защото стои неестествено да се бори светът за едно модерно развитие и развитие на технологиите, и в същото време да има хора, които се борят за „насыщния“ си, както се изразява и Beck. Всъщност истината е, че има налични ресурси, които обаче не са разпределени правилно между хората, т.е. автоматично идеята за равнопоставеността при Аристотел липсва в нашето съвремие, а и не само ресурсите не са разпределени правилно, но и заради експлоатацията на природните дарове, всъщност човечеството в един момент освен от атомна заплаха, може да бъде изправено и пред сериозен природен колапс. Книгата „Рисковото общество“ в оригинал е писана през 1986 г., сега сме 2023 г., т.е. след близо 40 години това, за което Beck говори се случва и то с пълна сила, а именно проблемите с ковид кризата, както и природните бедствия, които се случиха: „По този начин обаче процесът на модернизацията бива лишен от досегашната си легитимационна основа, а именно – борбата с явния недостиг, в името на която е била възможно да се приеме някоя и друга (вече не съвсем) незабелязана странична последица“ (Beck, 2013, p. 33). След това Beck казва именно това, че се наблюдава широко разпространение на информацията по отношение на това, че източниците на богатство са „замърсени“ от заплахите, които нарастват, които са в следствие на всякакви последици (Beck, 2013, pp. 33-34). Според Beck това не е новост,

освен това той казва, че тъмната страна, свързана с процеса на модернизация, придобива толкова особено значение, според него, благодарение на свръхразвитието на силите в производствените структури: „В процеса на модернизация се освобождават във все по-голяма степен и деструктивни сили, които надхвърлят възможностите на човешкото въображение“ (Beck, 2013, р. 34). Процесите, свързани с идеята за рисковете, които грозят човечеството, както и проблемите, свързани с идеята за лошото разпределение на ресурсите, са теми, по които не само Beck пише, но те са много интересни и актуални днес, защото въпросът е кой има интерес от това условията на Земята да се влошават, кой има интерес от това хора да умират, както е в третия свят, наистина ли е трудно да се намери решение, което да бъде достатъчно адекватно за хората, за икономиката, за хранително-вкусовата промишленост и за заетостта на населението, като работа: „Системно аргументирано, това означава, че в континуитета на процесите на модернизацията рано или късно, от гледна точка на историческото развитие на обществото, социалните позиции и конфликтите на „разпределящото богатствата“ общество започват да се преплитат със социалните позиции и конфликти на „разпределящото рискове“ общество“ (Beck, 2013, р. 34). Рисковото общество показва пред човечеството, че има разлика между рисковете, които в миналото хора като Колумб са предприемали, с рисковете, в които властимащите хора, държащи света в ръцете си, са готови да въведат човечество. Възпитава се едно отношение в хората, което е насочено към парите, към медицината, към професионалната квалификация на хората, ето защо е от особено значение всеки да осъзнае, че времена като днешните крият най-големите опасности от атомни заплахи, като в основата на този атомен риск стои човешко желание за власт и пари: „Без съмнение рисковете на индустриалното развитие са толкова стари, колкото и самото то. Обедняването на големи части от населението – „рискът от бедност“ – държи в напрежение целия XIX в. „Рисковете, свързани с професионалната квалификация и „рисковете за здравето“ отдавна са теми на процесите на рационализация и отнасящите се до тях социални конфликти, гаранции (и изследвания)“ (Beck, 2013, р. 35). Според Beck обаче има нови видове рискове, които застрашават живота и всички форми на живот на цялата земя: „Сравнение с тях професионалните рискове на първата индустриализация спадат към една друга епоха. Опасностите, породени от високоразвитите химични и атомни производствени сили, преодоляват основанията и категориите ... „пространство“, „време“ ... „национална държава“ ...“ (Beck, 2013, р. 36). Според автора, оBeckт на внимание са въпросите, свързани според него със социалната архитектура и политическа динамика на всички подобни заплахи за цивилизацията, свързани с възможността от самозаплаха.

Beck пише в своята книга, че препятствията пред човечеството са толкова огромни, значителни и опасни, че дори и за богатите хора ще има проблеми, свързани със здраве и въпроси по отношение на легитимността, собствеността и печалбата (Beck, 2013, р. 37). Beck ни запознава с неговите 5 тези по отношение на новите рискове пред човечеството:

1. Рискове, които са свързани с производствените сили – проблемът за радиоактивността, както и вредните вещества в храната и въздуха, растенията, които предизвикват необратими вреди, които по невидим начин може да навредят на човечеството; тези щети според автора, се основават на каузални интерпретации, т.е.

създават се първо в научното знание, а след това и в антинаучното (Beck, 2013, p. 36);

2. Рискови социални позиции, свързани са с неравенството на слоевите и класови позиции; тук именно се говори и за ефекта на бумеранга, както и рисковете, свързани с модернизацията, по отношение на обезценявания и експроприации с екологичен характер, т.е. идеята за екологичен проблем е поставена сериозно от Beck, както и проблемите свързани с международните неравенства (Beck, 2013, p. 37);
3. Рисковете на модернизацията, които се гледат като big business, пише Beck: „Рисковете на цивилизацията са бездънен съд с потребности, неизчерпаеми, безкрайни, самопроизвеждащи се. Следвайки Луман, бихме могли да кажем, че с рисковете икономиката става „автореференициална“, независима от заобикалящия я свят на задоволяване на човешките потребности....“ (Beck, 2013, p. 37);
4. Рисковете, свързани с обществените класи: „Тенденциозно и схематично формулирано: в класовите и слоевите позиции съзнанието определя битието. Знанието придобива ново политическо значение ... знанието за рисковете“ (Beck, 2013, p. 37);
5. Рискове – споровете за измирането на горите или това, което не е политическо, става такова. Според Beck рисковете, които са социално признати, съдържат политически заряд (Beck, 2013, p. 37).

„Рисковото общество“ поставя по директен начин казусите и проблематиката, които са на прага на съвременния човек, идеята за класите и слоевете в обществото съвсем не е далеч, колкото и либерални, демократични и отворени в социален аспект да са хората в нашето време. Идеята за разделението се усеща все по-силно не просто след всяка криза, но и след всеки неуспех на публичната или военната сцени. Би могло да се каже, че от идеята на Аристотел за „златната среда“: „Среден е най-добре. Искам в държавата среден да бъда.“ (Aristotle, 1995, p. 119) и от идеята на Платон за справедливите хора, които според Платон са по-мили на боговете (Platon, 1974, p. 53), не е останало нищо, заради човешкото его и желание за несправедлива власт.

Когато се говори за рисковете в обществото, не бихме могли да избегнем и другата тема, която върви успоредно, а именно темата за глобализацията и връзката между рисковете в обществото с тенденцията за глобализацията. Ставаме свидетели, че светът е все по-глобален, че границите са размити (не се коментира дали това явление ще продължи, а се обръща внимание на последиците и проблемите, които се наблюдават) и отношенията между хората в обществата са вече в една различна посока, особено като вземем предвид и онлайн средата. В своята книга „Глобализацията. Последиците за човека“, Zygmunt Bauman описва ясно целта на неговия труд, като основната идея е поставянето на въпроси, както и коментарите му относно влиянието на неточно зададени обществени въпроси, които понякога се задават с цел да се отклони вниманието. Когато говорим за глобализация, не можем да пропуснем факта, че тя повлиява върху човека като индивидуална същност, но също така оказва влияние и върху обществото. Глобалното общество крие сериозни рискове, за които се споменава по-горе, ето защо е от особено значение да се обърне внимание на темата за глобализацията, тъй като при нея се наблюдават процесите на

разделяне и обединяване, като и двата момента са свързани с причините относно унифицирането на света (Bauman, 1999, p. 22). Когато става дума за унифициране на света, ясно се вижда връзката с рисковете, за които говори Век, тъй като в един унифициран свят лесно може да се предвиди по какъв начин да се осъществи контрол, който е от изключително значение за поставянето на света, мисленето на хората и акцентите на важните за света теми в една точно определена посока, която често пъти е свързана с постигането на определени цели и която крие рискове, тъй като националността остава скрита, а вземането на важни национални решения се осъществява понякога под натиск на глобалните тенденции и властимащите: „В центъра на вниманието е разширяващото се несъответствие между областта на институционализираното вземане на решения и универсума, в който ресурсите, необходими за решенията и тяхното осъществяване, се произвеждат, разпределят, присвояват и разгръщат; по-специално осакатяващите влияния на глобализацията върху способността да се вземат решения от страна на държавните управления – през по-голямата част от историята на модерността главният и все още незаменен фокус за ефективна социална организация“ (Bauman, 1999, p. 24). Думите на Бауман са показателни и поставят фокуса върху идеята за независимостта на дадена държава, както решенията, които е нужно институциите в съответната държава да вземат, като от друга страна става ясно, че относно глобализацията, тези решения се утвърждават и прилагат от гледна точка на глобализирано общество, което от своя страна отново крие рискове, подобни на тези, за които пише Век, тъй като не може да не запитаме дали решенията, които се взимат за дадена държава всъщност не са продиктувани от властимащите на световната политическа сцена и по този начин дали тези решения не са по-скоро негативни, отколкото позитивни за народа на тази държава. Това също крие своите рискове от гледна точка на корупционни практики и скриване на истината за предстоящи кризи, пред които обществото би могло да бъде поставено: „Не е постигнато вътрешно съгласувано послание относно бъдещите последици от днешните тенденции. Но все пак – както Корнелиус Касториадис отбелязва – обезпокояващото в съвременната ситуация на нашата модерна цивилизация е това, че тя е престанала да си задава въпроси за самата себе си. Да престанеш да си задаваш въпроси е положение, криещо повече опасности, отколкото да не си в състояние да отговориш на въпросите, които са вече поставени в дневния ред; поставянето на неправилни въпроси най-често спомага да се отвърне погледът от истински важните проблеми. Цената на мълчанието се плаща с твърда валута от човешкото страдание. Задаването на правилни въпроси създава цялата разлика между съдбата и предопределеността, между пътешествието и скиталчеството. Поставеното под въпрос на очевидно безвъпросните предпоставки на нашия начин на живот е, разбира се, най-неотложното от задълженията, които имаме към нашите сподвижници и към самите себе си“ (Bauman, 1999, p. 25). Умението на държавността да поставя правилните въпроси по подходящ начин е от съществено значение, особено когато е нужно да се намери точното място в глобалния свят. В противен случай просто се задават едни въпроси, с единствената цел да се отклони внимание на социалния свят от истински важните неща на държавната сцена.

От една страна имаме въпросите, относно рисковете в съвременното общество, от друга страна имаме наличието на все по-развиващата се идея за глобализацията, всъщност става ясно, че всеки проблем в социума, както и всеки въпрос, с който е необходимо държавите по отделно или заедно да се справят, са свързани по един изключителен начин, а именно човешкият фактор, както и идеята за добродетелите в социума. За да се вземе правилното решение, най-напред е важно да се зададе правилният въпрос, а за да се случи това е необходимо специалистите по съответните материи, свързани с държавния апарат, както и с външната политика на дадена държава, да са с изключително стабилна ценностна система и морал, за да не се влиза в хипотезата, в която, както стана ясно по-горе от Беск - едни и същи специалисти да говорят за конкретни проблеми, а след това да твърдят, че такива проблеми всъщност няма. Човешкият ресурс е най-важната градивна единица не само за националната политика, но и за външната такава. В този ред на мисли отново думите на покойния Kristian Takov са адекватни: „Не чакайте системата да се оправи и да ви решава проблемите. Пробвайте се вие. Търсете себеподобни и се обединявайте – не в партии, а по симпатии и активна подкрепа. Защото много е страшна самотата на борецкия се за правдини, лишен от подкрепата на тези, за чието благо се жертва. Не го оставяйте. Забелязали ли сте, че начело на обществени структури често застават не кадърните, а амбициозните? Талантът не иска да управлява и по-скоро се гнуса да го прави, а наглостта копнее. Затова:

- Не пускайте наглите да ръководят. Не поощрявайте безочието чрез пасивността си. А, ако вече сте пуснали някого – поне го контролирайте. Не се гнусете да участвате в управлението. То е ваш дълг и необходима тежба.
- Не се вторачвайте в лошите примери, като недосъзирате светлите. Както най-добрите са 5% от хората във всяка една група, така и най-злите са пак 5%. Светът обаче се прави от останалите 90%. Не ги презирайте. Работете с тях и за тях. Най-добрите ще се справят или – което е по-вероятно – ще загинат (знаем, че открай време най-свестните са ги посвещавали на боговете, защото този лош свят бил недостоеен за тях). Най-лошите 5% ще останат непоправими и смъртта ще ги завари, преди да се покаят. Не ги оставяйте да задават тона.
- Правете, което трябва, да става, каквото ще. Може и да е банално, но е вярно. За да го осоло малко, да ви споделя какво казваше съдия Румен Янков: „Като не знаеш какво да правиш, приложи закона“.“(Takov, 2019, p. 81).

Очевидно няма значение от гледна точка на времето и пространството, в коя година се намира човечеството, тъй като въпросите, които мислители, учени, юристи, преподаватели и хора са си задавали преди нас, са същите, за които и ние днес се питаме. От използваните трудове на тези известни автори, може да се направи заключение, че от Древността до днес, социумът е имал винаги необходимост да бъде чул, разбран и за него да се взимат винаги адекватни мерки. Става ясно, че епохата е без значение, когато говорим за морал. Моралът винаги е въпрос на личен избор, но в дадени ситуации липсата на морал в определи хора, може да коства условията в дадена държава. Наблюдава се тенденция, че не винаги най-отговорните и важни държавни позиции, се оглавяват от най-добрите и образовани хора. Има сякаш едно разделение между хората, макар и не директно дори и в наше време се усеща разделиението на класи, с тази разлика, че сега масовия човек

има възможност да ръководи, заради консуматорското време, в което живеем. Beck пише в „Рисковото общество“, че рискове и богатствата са предмет на разпределение, като според него и богатствата и рисковете конституират позиции, които са свързани с класата, а това от своя страна води до т.н. от него рискови позиции (Beck, 2013, р. 42). Beck твърди, че доходите и образованието, както и други ресурси, необходими на човек, подлежат на възприемане от хората непосредствено, докато „разпределението на рискове е опосредствано по принцип от аргументи“ (Beck, 2013, р. 42). Beck пише още, че когато се говори за обществени блага, всъщност става дума за потребителски блага, като доходи, собственост и възможност за образование; според Beck това са желани блага, но недостигат за всеки от нас (Beck, 2013, р. 42). Може би към днешната дата събитията не са много по-различни, защото понякога тези дефицити се проявяват в чистата си форма по една много елементарна причина, а именно, че не всеки път мястото за работа се печели от най-подготвения, както и мястото в дадена академия или ВУЗ, просто защото за това/тези място/места вече предварително е решено за кого са, но за да се спази законовият ред, се обявява конкурсна процедура. От особено значение е социумът да осъзнае, че е много важно ситуациите на политическата и публичната сцени да се следят зорко и да се критикуват остро, защото момент невнимание може да коства на хората много висока цена, дори тази цена да е свързана със здравословното състояние на хората. В тази връзка Beck пише: „Установяването на „пораждащи тревога концентрации на олово при децата“ или на „пестициди“ в майчиното мляко е като такова също толкова малко заплаха за цивилизацията, колкото концентрацията на нитрати в реките или съдържанието на тежки метали във въздуха. Към това трябва да се прибави и едно каузално тълкуване, което представя това състояние като продукт на индустриалния начин на производство, като системна странична последица от процесите на модернизацията“ (Beck, 2013, р. 43). Идеята за ресурсите, за модернизация и морала, са свързани чрез съзнанието на човек, т.е. колкото по-морални са хората, които са на политическата сцена на държавата (тук не се коментират конспиративните идеи, че политическите процеси се управляват задкулисно от общества, фамилии и пр., фокусът на настоящата работа е друг), толкова идеята за това да се допусне да се приеме, че в земеделието и животновъдството може да се използват препарати, които да застрашават човешкия живот, граничи с нула, т.е. знаещият човек, моралният човек, този, който е наистина загрижен за обществото, той ще задава въпроси, ще търси себеподобни и ще се бори за създаването на една прозрачност не само в политическа обстановка, а в индустриализацията в нейната цялост: „Следователно при социално признатите рискове инстанциите и актьорите на модернизационния процес, с всичките им отделни интереси и зависимости, биват предпоставени и поставени в директна зависимост, по образеца „причина – следствие“, от напълно откъснати от тях в социално, съдържателно, времево и пространствено отношение вреди и заплахи. По този начин жената, която кърми ... е в „непосредствена зависимост“ от химичната индустрия ...“ (Beck, 2013, р. 43). Тук става дума за това, че има намеса в условията, които изграждат човешкия живот. Според Beck такива намеси винаги се появяват в точно определени моменти, които са свързани с развитието на производителните сили, както и връзката им с пазарните отношения и разбира се отношенията на власт и собственост (Beck, 2013, р. 77). По отношение на идеята за властта,

в своята книга „48-те закона на властта“ Robert Greene пише: „Както е писал Николо Макиавели – прочутият мислител, дипломат и кралски куриер от Ренесанса: „Всеки, който се опитва да бъде винаги добър, честен и благороден, непрекъснато е заплашван да бъде смазан от съперниците си, повечето от които никога не са били честни и справедливи“ (Greene, 2001, p. 11). Може би ето това е голямата битка, битката за власт, битката за идеята за държавата и устройството на държавата, за да може в държавата, като система да преобладават хората с висок морал, хората, които имат честността и умението за справедливостта – тук отново се улавя идеята за добродетелите, като ясно се усеща, че липсата им може да доведе до Разруха! В „Политика“ Аристотел пише, че тази част от обществото, която желае да се запази държавното устройство трябва да е по-силна от тази, която не желае това (Aristotle, 1995, p. 121). Според Аристотел във всяка държава има наличие на качество и количество: „Под „качество разбирам свобода, богатство, образование и благороден произход, под „количество“ превеса на множеството“ (Aristotle, 1995, p. 121). В „Политика“ не случайно Аристотел определя качеството, като съвкупност от добродетелите, които хората може да притежават, като от тяхната свободна воля зависи това – дали биха били добродетелни или не. В общество, изградено от рискове, в идеята за държавата, във връзката на държавността и добродетелите, всъщност общото е човекът – човешкият фактор, от който не можем да избягаме, но можем да минимизираме. Как? На първо място, всяка промяна започва от вътре навън, чрез процес на осъзнаване, едва когато човекът тръгне по този път и се почувства готов да работи върху себе си и собствената си душевност, можем да имаме първата предпоставка да променяме. Аристотел ясно е осъзнавал, че това не е невъзможно за постигане, но е много трудно и затова не случайно точно в „Политика“ виждаме и идеята за разделението на властите: „... всички устройства имат три части, полезното за които добрият законодател трябва да изследва при всяко едно устройство. Ако те са добре уредени, по необходимост е добре и държавното устройство и устройствата се различават помежду си по това, по което се различава и всяка от тези части. Едната от тези три части е тази, която обсъжда обществените дела, втората е тази, която се отнася до ръководните длъжности (т.е. кои трябва да бъдат те, в кои случаи да имат власт и какъв трябва да е изборът им), а третата – до правораздаването“ (Aristotle, 1995, p. 125). Аристотел ясно показва, че само при разделение между властите и между служителите в тези три власти, би могло да бъде начин на контрол. Интересното е, че в наши дни този модел също работи, но хората имат други страхове, които като че ли надделяват, макар човекът в съвремението да е достатъчно добре информиран. В подобна насока Бек пише: „хората не са обеднели, а по-скоро са заможни, живеят в общество на масовото потребление и изобилие (което е напълно съвместимо с изострянето на социалните неравенства), в повечето случаи са добре образовани и информирани, но се страхуват, чувстват се застрашени и се ангажират, за да не допуснат единствено възможната проверка на своите реалистично-песимистични визии за бъдещето ...“ (Beck, 2013, p. 79).

Идеята за властта, контролирането на съзнанието в нашето общество чрез медиите, както и конкуренцията на хората относно материалната необходимост или по-точно може би показност, са елементите, които разболяват обществото, които правят хората зависими и ги превръщат в роби – дали на парите или на технологиите, еднакво страшно е, затова

Robert Greene пише: „Властта изисква от своите роби дарбата да се преобразяват. За тази цел трябва да се научите да носите едновременно няколко маски, а в торбата си – да криете безчет фокуснически трикове“ (Greene, 2001, р. 15). Примамливата обвивка на властта винаги върви ръка за ръка с фалша, с липсата на информация или с дезинформацията, не случайно в „Рисковото общество“ Beck пише именно за това, че всъщност „засегнати от рисковете се оказват именно групи, които са по-добре образовани и се стремят да бъдат информирани“ (Beck, 2013, р. 79). Един от основните рискове е свързан с масовата безработица, именно на такива проблеми Beck обръща особено внимание „не преживяваме ли днес с масовата безработица и новата бедност бъдещето на класовото общество след неговия оповестен край“ (Beck, 2013, р. 156). Beck ясно описва, че неравенството в социален аспект се увеличава и то със силни темпове (Beck, 2013, р. 156). Освен това той е категоричен, че хората, на които се отпуска социална помощ и помощ за безработни са все по-малко, като той отбелязва фактът, че това се дължи на оскъдните обществени средства, както и влиянието на сивата зона на пазара на труда: „... се очертават две тенденции на движение на доходите: едно общо раздалечаване между предприемачите и самостоятелно заетите, от една страна, и всички наемни работници – от друга. Това се осъществява успоредно с обособяването на една част от населението, която е устойчиво интегрирана в свиващия се пазар на труда ... сивата зона на непълната заетост, временната заетост и трайната безработица...“ (Beck, 2013, р. 157). Идеята за властта, облечена в маски, лъжи и умения за манипулации, липсата на морал в хора на високи държавни постове, обстоятелствата, които с помощта на човешки действия или бездействия създават безработица, идеята за един работещ сив сектор, свързан с работната етика (а, може би не само с тази сфера), са част от предпоставките, поради които хората, които умеят да виждат по-големите мащаби на случващото се започват да си задават въпроси. Темата за рисковото общество е достатъчно показателна, че без значение от хронологическите събития, обществото и държавите никога не са защитени от поредната криза или проблем. Лошото е, че всяка криза въздейства върху обикновения човек, всяка криза разваля не просто даден аспект от икономиката на определена държава, разваля психиката на хората и техния морал, а за да се избегне това е необходимо много високо ниво на емоционална интелигентност и одухотвореност. Добродетелите, за които са говорили Сократ, Платон и Аристотел са пред сериозно изпитание особено във времена, в които елитите имат възможност да създават по изкуствен начин кризи от различни естества – икономически, медицински, духовни, морални, материални, емоционални и пр. Това, което се възпитава в момента сред хората, този опит, който се прави с цел подмяна на ценности, може да разруши до основи човешката личност. В днешно време липсват концентрационните лагери, за които Виктор Франкъл разказва в своя труд „Човекът в търсене на смисъл“, но все повече като че ли човек се чувства като роб. Преди известно време може би в публикации беше възможно да се каже, че сега няма армии и ракети, но като се вземе предвид ситуацията в Украйна, ситуацията в Палестина и Израел, това би било повече от неподходящо, защото нашето общество става свидетел и живее в етап, който е изпълнен с рискове: Първо - медицински рискове, защото човечеството вече макар и в модерни времена, се научи да живее в изолация, в отчуждение. Хората загубиха работни места и средства за препитание; Второ - военен риск –

действията, които се развиват относно ситуациите в Украйна и Палестина; Трето - риск от дезинформация – ние реално нямаме представа кое е истина и кое е лъжа. Необходими са много усилия, за да се държи човешкият мозък буден и адекватен, за да задава въпроси, да търси отговори и да се замисля, и критикува в същото време, дали наистина това, което виждаме е реално, дали това не е просто някакъв вид „представление“, което се играе от векове на Земята, с някаква цел, която може би все още не осъзнаваме. Дали просто това не е жестоката реалност на живота ни в Матрицата. Матрица, която сковава човешката душа ден след ден, все по-силно и по-жестоко. Четвърти въпрос, който може да бъде поставен, е свързан с идеята за киберпространството и рисковете, които дебнат и там. В един момент, когато се вземат предвид всички пробойни, които имаме в социума, не бихме могли да не се запитаме каква е посоката от сега нататък, какво би било редно да се направи, като действия и поведение. Критичната маса у нас е изключително малка като количество, но с изключително сериозни умения да задава въпроси. Петият риск, за който също може да се задават въпроси е емоционалният, като в конкретика визирам проблемите с домашното насилие над жени и деца. Всъщност, от една доста стара книга на Beck, успяхме да илюстрираме толкова много рискове в съвременното общество, че политиките, които поне са ни известни от публичната сцена, биха имали нелеката задача. Разбира се българският народ има един автор, на име Елин Пелин, от който имаме една фраза, известна от „Гераците“, даваща сила дори в най-тежките мигове, а именно: „Ще се оправят работите. Злото не е трайно, доброто е господар на човешкото сърце“. Може би рисковете, през които човечеството преминава са налични пред нас, за да може да стане ясно колко много или не човека иска да живее достойно. Хомо сапиенс е поел по пътя към своето развитие в различни условия, има налични много теории, но може би общото между всички исторически времена, погледнати от континуумът на времето и пространството, е че човек оцелява, поне физически. Важното е да успеем да запазим човешкото оцеляване, както на физическо ниво, така и на морално, а това е свързано с много работа, като едно от основните значения е да се говори за наболелите проблеми открито, както прави и Beck: „И тук, и там преживените от повечето хора като опустошителни последици са свързани с обществения процес на индустриализация и модернизация. И в двата случая става дума за драстични и застрашителни намеси в условията на човешкия живот“ (Beck, 2013, p. 77). Проблемът е, че подобни намеси оказват своето влияние и върху околната среда, а това от своя страна означава, че условията, в които човек трябва да се научи да оцелява също биха претърпели промени, които може би не биха били до там с позитивен знак. Важно е да се отбележи, че модернизацията убива природата, а това означава, че условията на планетата, която обитаваме се променят изключително интензивно, което поставя човечеството пред поредния риск – екологичен, глобален, индустриален. От една страна се наблюдава човешкият стремеж към развитие, към модерността, към технологиите, но от друга страна стои въпросът дали модернизацията и машинизацията в същността си не унищожават природния свят: „Благодарение на индустриално форсираното разлагане на екологичните и естествените основи на живота се отключва една непозната досега, напълно неразбрана засега историческа и политическа динамика на развитието, която налага да се преосмисли отношението между природата и обществото“ (Beck, 2013, p. 120). Beck еднозначно пише,

че от изключително значение на природата да се погледне по различен начин, тъй като до сега човек е упражнявал върху природата своите сили, въздействие, възможности за надмощие, а по този начин, сякаш се поставя природата извън човека, т.е. вместо общество и природата да са от едната страна на барикадата, те са били сякаш врагове, което е лишено от смисъл, защото природата дава на човек всичко необходимо, природата е емоционалната връзка на човек с неговите род, родина, роднинство, родословие, произход. Да се унищожава природата е все едно човек да убива семейството си: „Това означава, че природата вече не може да бъде разбрана без обществото, а обществото не може да бъде разбрано без природата“ (Beck, 2013, p. 121). Все повече започна да се гледа на хората и планетата, като на едно цяло, ето защо е важно да се запита дали е морално човек да вреди на природата, да убива планетата, защото това е тъждествено на хипотезата родителите да убият детето си? Ако една природа се унищожава всеки ден, как очакваме обществото, поколенията и условията им на живот да са в добро състояние, това е лишен от смисъл. Ако един родител бие детето си, как детето да няма синини, аналогично е, затова отговорността за Земята е на хората, и тя е персонала, и колективна едновременно: „Незабелязаният страничен ефект на интегрирането на природата в обществото е интегрирането на разрушенията на природата и на заплахите за нея в обществото, тяхната трансформация в икономически, социални и политически противоречия и конфликти: накърняването на естествените условия на живота се превръща в глобални медицински, социални и икономически заплахи за хората и поражда напълно непознати досега предизвикателства към социалните и политическите институции на високо индустриализираното световно общество“ (Beck, 2013, p. 121).

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Aristotel. (1995). *Politika* [Politics]. Otvoreno obshtestvo.
Bauman, Z. (1999). *Globalizatsiyata* [Globalization]. Lik.
Beck, U. (2013). *Riskovoto obshtestvo* [Risk society]. Kritika i humanizam.
Greene, R. (2001). *48-te zakona na vlastta* [The 48 laws of power]. Siela.
Platon. (1974). *Darzhavata* [The republic]. Nauka i izkustvo.
Takov, K. (2019). *Istina i spravedlivost* [Truth and justice]. Sibi.
Takov, K. (2021, May 15). *Zavetat na Kristian Takov* [The legacy of Kristian Takov]. In *Pravna ludost* [Legal madness] [Video]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=BXRzG5dlrvI>

ЕКОЛОГИЯ И ЕКОЛОГИЧНО ОБРАЗОВАНИЕ

ОБРАЗОВАТЕЛНА ИНФРАСТРУКТУРА ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ПРИРОДОЗАЩИТНО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА НАЦИОНАЛЕН ПАРК „РИЛА“

Стефан Кирилов^a

Резюме: Дирекция „Национален парк Рила“ изпълнява програмата „Интерпретация и образование“, заложена в Плана за управление на НП „Рила“ за да отговори на определените изисквания на идеалните цели на парковата администрация, свързани с осигуряване на възможности и целесъобразно използване на защитената територия за интерпретативни и образователни дейности сред широкообхватни таргет групи. Всички организирани и изпълнявани образователни дейности имат крайна цел да формират екологосъобразно мислене, съзнание и поведение и позитивно отношение към природата в подрастващото поколение, като по този начин ги накара да осъзнаят, че съхраняването на природата и природоохраната като цяло е обща грижа – от най-малкият до най-възрастният жител на планетата.

Ключови думи: образователна инфраструктура, интерпретация, природозащитно образование, Национален парк „Рила“, защитени територии, защитени зони.

EDUCATIONAL INFRASTRUCTURE FOR INTERPRETATION AND CONSERVATION EDUCATION FOR RILA NATIONAL PARK

Stefan Kirilov^b

Abstract: The "Rila National Park" Directorate implements the "Interpretation and Education" Program from the "Rila" National Park Management Plan, striving to meet the requirements of the ideal goals of the park administration, related to the possible and purposeful use of the protected area for educational activities - as with the children, their teachers, and among a wider range of interested groups of the population. All organized and implemented educational activities have the ultimate goal of forming environmentally friendly thinking, consciousness and behavior and a positive attitude towards nature in the younger generation, thus making them realize that environmental protection is a concern of each of us.

Keywords: educational infrastructure, interpretation, conservation education, Rila National Park, protected areas, protected zones.

^a Професор, доктор, Дирекция „Национален парк Рила“, Благоевград; E-mail: skirilov@rilanationalpark.bg.

^b Professor, PhD, Rila National Park Directorate, Blagoevgrad; E-mail: skirilov@rilanationalpark.bg.

ВЪВЕДЕНИЕ

Интерпретативните и образователни програми са от особено важно значение при ежедневната работа на администрациите на защитените територии. В организиране и провеждането им са залегнали главни теми, свързани с представянето на биоразнообразието, природната история, животински и растителни видове, включително и застрашени и уязвими видове, климат, геология, характерни ландшафти, местен бит, традиции и култура, съвременни партньорства и работа с местните общности, както и ролята в управлението и дейностите на защитената територия.

Във връзка с усъвършенстването на целенасочените дейности в експертната работа в администрациите на защитените територии, свързани с природозащитното образование за деца, ученици и младежи стои въпроса за осигуряването на необходимите ресурси, както и на подходяща образователна инфраструктура (Pashova, Kirilov 2020, pp. 256-257).

Един удачен пример по изследваната тема се явява най-големия български национален парк – „Рила“.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Предисторията за планирането и създаването на Интерпретативните и образователни програми е свързана с изпълнение на една стратегическа и важна идеална цел на парковата дирекция, свързана с използване на защитената територия за образователни и природозащитни дейности.

Първоначално, ентузиазирани учители, изявени природолюбители са организирали в региона на Рила планина ученически групи с интереси към природата, още от далечната 1992 г., когато е създаден Народния парк „Рила“ с основна цел природо-защитно образование.

Характерни примери за това са работата с благоевградски и самоковски учители, участвали в образователни екологични експедиции и ангажирали се в рекултивационни дейности на участъци от района на вр. Мусала, иновативно разработени, тествани и в последствие прилагани учебни програми по екологично образование за НП „Рила“, създаване на първия Природозащитен център за парка в благоевградския исторически музей, осъществяване на набор от екологични проекти с преподаватели от начален етап от благоевградско екологично сдружение, също така, тогава действащия в града Регионален център за ученическо творчество, а на по-късен етап сдружение и в последствие институт за изследване и прилагане на паневритмията, както и много други.

Във връзка с осъществяваните през годините дейности по природозащитно образование са разработвани, представяни и разпространявани пред заинтересованите страни серия от рекламни, информационни и образователни материали за защитената територия, включващи предимно образователни тематични листовки, диплянки за Парка и резерватите, книги, брошури, методически ръководства, ръководства за интерпретатора, интерактивни елементи, материали за хора с специфични нужди и с увреждания, постери, различни видове картички и календари, мултимедийни презентации, като е обособена значителна по обем и заглавия екологична филмотека.

В сапаревобанското к.с. Паничище функционира уникален център за природозащитно образование, в лицето на първия в България посетителски център за НП

„Рила“, изграден още през 1996 г. по Програма „ФАР“. От 2000 г. центърът е част от Дирекцията на „Национален парк Рила“, осъществяващ дейности по природозащитно образование, интерпретация, предоставяне на информация за защитената територия, както и такава за основни и специализирани маршрути и местата за настаняване на посетителите в региона.

Също така, в разложкото село Добърско е създаден още един посетителски център, предназначен за осъществяване на интерпретативни програми за глобално застрашени видове като рилската /божествена/ иглика и глухаря, които посетителите по тематични пътеки в защитената територия могат да опознават.

Отново, в разложкото село Горно Драглище, „Центъра за зелен туризъм“ осъществява образователни еко-програми, посветени на природното наследство на Парка и региона.

От 2015 г. функционира и втори посетителски-информационен център за НП „Рила“ в град Самоков, изграден от дирекцията на парка по първия програмнен период на оперативната програма „Околна среда“, като в последствие такъв център е изграден и към административната сграда на националния парк в град Благоевград.

Действащият план за управление на НП „Рила“ се определя като настолна книга на защитената територия, свързана с дългосрочното ѝ управление, във всяко едно стратегическо направление.

В съответствие с Раздел „II“. Предписания, точка 5.3. „Интерпретация и образование“, подт. 5.3.1. дирекцията на парка ежегодно планира и осъществява десетки дейности и инициативи по програмата за интерпретация и образование от Плана за управление на Парка, който документ е приет с Решение № 522 от 04.07.2001 г. на Министерски съвет, обнародван в Държавен вестник, брой 66 от 27.07.2001 г. (План за управление на НП „Рила“, 2001).

Приоритетна идеална цел на администрацията на парка е свързана с използването на защитената територия за образователни и екологични дейности и инициативи, главно с участието на подрастващото поколение, техните ръководители и преподаватели, а също и представители на широк кръг от таргет групи.

Така например Програма „Интерпретация и образование“ предвижда набор от целенасочени дейности обхванати в приоритетни проекти като: „Природозащитно образование-зелено училище“, по която е заложена целенасочена работа с местни училища, като защитената територия се използва за класна стая. Дейностите под надслов „Парковете като класна стая“ предвиждат основно дейности в училищата, а именно още преди посещението на Парка, след което дейности в Парка, където посредством изградената образователна инфраструктура той се ползва като класна стая „на открито“ и в последствие дейности с учебни заведения след осъществено посещение на националния парк.

Също така, други приоритетни проекти са „Зелено училище за родители“, „Разработване на целево подбрани пътеки и маршрути“, спомагащи разширяването на познанията на подрастващите. Тематичните маршрути са насочени пряко към ангажиране на местните общности в процеса на тяхното планиране и разработване, като основно се цели приобщаване на местните хора към дейностите на Парка.

На базата на партньорската дейност с отдел „Природа“ на музея в Благоевград и Природозащитния му център за НП „Рила“, се спомага увеличаването броя на участниците в образователни и интерпретативни програми в околпарковата територия/„Паркът в града“ и „Паркът в музея“/ са програми подготвящи значителна част от обучителните материали за Парка. Прилага се също Проектът: „Рила-позната и непозната“.

В проекта „История и култура на Парка-опазване на обектите и интерпретиране“ се залага на картирането, опазването и интерпретирането на паметниците на културата, както и историческите ценни обекти, съвместно с компетентните организации. Тук някои акценти касаят високопланинският римски път, също така ловна хижа на Цар Борис III-ти в м. „Саръгьол“, и не на последно място вдъхновението от литературните творби на великия Иван Вазов.

В изпълнение на представените по-горе приоритетни програми през годините на последователно и отговорно изпълнение на Плана за управление се планират, организират и провеждат образователни дейности по програми Зелено училище, Паркът като класна стая, Паркът-природен музей, НП „Рила“-познат и непознат. Дейностите се осъществяват, както в учебните заведения /училища, детски градини, занимални/, така и в посетителски и информационни центрове, музеи, хижи, почивни бази и на терен, в защитената територия.

Образователни дейности, в изпълнение на „Програма за интерпретация и образование“ от плана за управление на НП „Рила“.

Една от значимите дейности, свързана с добрите практики в сферата на екологичното образование и природозащитата е *Отбелязване на международни, световни, европейски и национални дни от екологичния календар*. Ежегодно по традиция се отбелязват: Международния ден на влажните зони, 2 февруари; Годишнините на Национален парк „Рила“ /като през цялата седмица по традиция се провеждат Дни на Национален парк „Рила“/, 24 февруари; Световния ден на водата, 22 март; Деня на Земята, 22 април; Световните дни на миграционните птици, 14-15 май; Деня на биологичното разнообразие, 22 май; Европейския ден на парковете; Зелената седмица; Световния ден на околната среда, 5 юни; Европейската седмица на мобилността и Деня без автомобили; Международен ден за опазване на биоразнообразието, 29 декември и пр.

Други приоритетни дейности в тази сфера са свързани с организирането и провеждането на открити уроци, изложби, ученически конкурси, образователни посещения на Националния парк.

Също така, основополагащи в цялостния процес са и Кампаниите, свързани с опазването на околната среда, които се организират и провеждат с участие на широк кръг от доброволчески организации, съмишленици, заинтересовани страни, партньори.

По традиция Дирекция „Национален парк Рила“ ежегодно провежда два национални ученически конкурса, единият от които е националният ученически конкурс на тема „Национален парк „Рила“-познат и непознат“ /с партньори НДД-София, РУО-Благоевград, Общинска администрация-Благоевград, Център за личностно и творческо развитие на децата на Благоевград и ЮЗДП/, както и литературния конкурс за националната награда за природозащита на името на първия директор на Парка Мими Праматарова, съвместно с Национален доверителен екофонд и Фондация Екологичен форум плюс.

Традиционно Дирекция „Национален парк Рила“ провежда множество образователни програми за представяне на Дивата природа на Национален парк „Рила“ и резерватите в него, както и дейността на парковата дирекция под формата на беседи, презентации, еко-игри и тематични занимания, с участието на: деца, ученици, студенти, туристи, доброволци, различни спортни и творчески клубове (Kolibarska, Kirilov, 2022, pp. 163-164).

В трите функциониращи посетителски центъра на Дирекция „Национален парк Рила“ /ПЦ за НП Рила-Паничище, ПИЦ-Самоков и ПИЦ-Благоевград/ се организират и провеждат редица дейности като беседи, прожекции, интерпретативни маршрути, мултимедийни презентации, изложби, чествания, кампании, обучения и работни срещи.

В принос за ефективното организиране и провеждане на интерпретацията и природозащитното образование са мониторинговите дейности и научните изследвания, провеждани в националния парк, които показват ниво на много добре съхранено биологично разнообразие и природни местообитания. На базата на провеждания от 2004 г. ежегоден био-мониторинг на определените в матрицата животински, растителни и горски екосистеми не се установяват видове, на които е намаляла популацията. Също така, по отношение на числеността на определени видове се наблюдава увеличаване на площта, която заемат (Georgieva, Kirilov, 2022, pp. 151-160).

Тук от особена важност е и въпроса свързан с осигуряването /планиране и изграждане/ и поддържането на образователната инфраструктура за региона на най-големият в страната национален парк – „Рила“ (Табл. 1 и Табл. 2).

Табл. 1. Образователна инфраструктура /сгради/ в региона на Национален парк „Рила“

№	Наименование на обекта	Местоположение
1	Посетителски център-Паничище	С. Паничище, община Сапарева баня
2	Посетителски-информационен център-Самоков	Гр. Самоков
3	Посетителски-информационен център-Благоевград	Гр. Благоевград
4	Контролен-информационен пункт-Бели Искър	Над с. Бели Искър, община Самоков
5	Контролен-информационен пункт-Нехтеница	Над ТК „Трещеник“, община Якоруда
6	Контролен-информационен пункт-Белмекен	М. Белмекен
7	Контролен информационен пункт-Седемте езера	Района на х. Седемте езера

Табл. 2. Табл. 2. Образователна инфраструктура /съоръжения/ в НП „Рила“

№	Наименование на обекта	Местоположение
1	Класна стая на открито	м. Карталска поляна, на територията на НП „Рила“, Парков участък-Благоевград
2	Класна стая на открито	м. Яворова поляна, на територията на НП „Рила“, Парков участък-Говедарци
3	Класна стая на открито	х. Добърско, на територията на НП „Рила“, Парков участък-Белица
4	Класна стая на открито	Екопътека Бели Искър, на територията на НП „Рила“, Парков участък-Бели Искър
5	Класна стая на открито	Екопътека Двете ели, НП „Рила“, Парков участък-Дупница
6	Погледно място цветовете на ириса	м. Дендем дере, на територията на НП „Рила“, Парков участък-Якоруда
7	Погледно място Пътя на орела	Левия бряг на слива на реките Чавча и Крайна, на територията на НП „Рила“, Парков участък-Костенец

В региона на парка, през последните 20 години са обособени специализирани интерпретативни маршрути и еко-пътеки в помощ на екологичното образование, природната интерпретация и развитието на устойчив туризъм (Табл. 3).

Табл. 3. Специализирани интерпретативни маршрути и еко-пътеки в региона на Национален парк „Рила“

№	Име на маршрута, екопътеката	Местонахождение, дължина (км), продължителност (ч.)	Инфраструктурни елементи на терена
1.	Ботанически маршрут „Приатели на растенията“ (линеен маршрут)	Долината на Урдина река, м. „Яворова поляна“, над село Говедарци, общ. Самоков, 3 км обща дължина	Включва десет интерпретативни точки, с информационни табели, класна стая на открито, навес с пейки и маси
2.	Екопътека „Бели Искър“ (кръгов маршрут)	По долината на река Бели Искър, начало м. „Иванов гроб“, отстои на 4 км над село Б. Искър, общ. Самоков. Завършва при р. Горен суар, като криволича и по двата бряга на р. Б. Искър	Осем големи, шест средни и пет малки моста. Един заслон, погледна-визуална площадка, два отделни паркинга за автомобили, три санитарни възли, един за хора с увреждания, 48 бр. информационни табели
3.	Специализиран интерпрет. маршрут „Пътека на глухаря“ (м-та е линеен)	Стартира от м. „Титевица“, на отстояние 10 км над село Добърско, общ. Разлог, общо 4 ч. продължителност	Четири големи интерпрет. инфо-табели („Домът на глухаря“, „Да видиш глухар“, „Глухарова сватба“, „Менюто на глухаря“)
4.	Интерпретативен маршрут „Пътека на рилската иглика“ (линеен), продължава по пътеката за глухаря	Стартира от м. „Германица“, около 4 часа преход от м. „Титевица“ на територията на НП „Рила“, общо 4 ч. продължителност	Три големи интерпрет. инфо-табели: „Животът на една красавица“, „Будоарът на красавицата“, „Открий разликите“; една комбинирана и за двата еко-маршрута
5.	Специализиран екомаршрут „Самодивска пътека“	От с. Бачево, общ. Разлог, м. „Гарваница“-м.Каракачански колиби-м.Въчи дол-м. „Русалиите“, с 15 км дължина	Указат. табела в северен край на с. Бачево, пет места за отдих с маси и пейки, беседки, осем инфо-табла, два заслона с пикник-места

6.	Специализиран екомаршрут „Хайдушка пътека“	От село Годлево, общ. Разлог-м.Станков кладенец-м.Трионска скала-м. Станкова лъка-м. Студената вода-м. Фърлената клада-м.Самодивска скала-вр. Радонов гроб, общо 13 км дължина	Инфо-табла, едно обезопасено място с парапет, погледно място, стъпала, парапет и малки мостчета, беседки и места за палене на огън, зелено училище, две места за отдиш
7.	Еко и вело път „Село Бистрица-Бистришки водопад-м. „Морените“	От село Бистрица, общ. Дупница до м. „Морените“	Инфо-табели, места за краткотраен отдиш с маси и пейки, навеси и указателни знаци
8.	Екопътека „Очарованието на торфището“ (линеен)	От курортен комплекс Семково, общ. Белица до Сухото езеро, в НП „Рила“, общо 2 часа и 40 минути продължителност	Входна инфраструктура на парка, хоризонтална лентова маркировка
9.	Екопътека „Следите на ледника“ (линеен маршрут)	От хижа „Семково“, общ. Белица до Вапските езера, в НП „Рила“, 3 ч. продължителност	Входна инфраструктура на парка, хоризонтална лентова маркировка
10.	Еко-пътека „Балканската дива коза-символ на НП „Рила“	От село Добърско, общ. Разлог - до м. „Статевото гюбре“, в НП „Рила“	Паркова архитектурна мебел с девет инфо-табели, пет места за отдиш, три и за пикник, една „класна стая“ на открито
11.	Горска пътека „Летовище Бодрост-местността „Карталска поляна“	От курортна местност „Бодрост“, над Благоевград. Достига до местността „Карталска поляна“ на територията на НП „Рила“. Дължина 4 км	Пет интерпр. точки: „Начало на пътеката“ (1260 м н.в.), „Горите в Рила-буковата гора“ (1300 м), „Водите в Рила планина-река Бл. Бистрица“ (1330 м), „Горите в Рила-смесената гора“ (1360 м) и „НП Рила“ (1460 м н. в.).
12.	Ботанически маршрут „Приатели на растенията“ (линеен маршрут)	От х. Скакавица до водопад Скакавица, на територията на НП „Рила“. Обща дължина – 1,4 км	Пет интерпретативни точки с информационни табели по маршрута, една класна стая на открито, маси и пейки
13.	Екопътека „Двете ели“ (линеен маршрут)	От входа на НП „Рила“, над ПЦ-Паничище до екопътеката. Обща дължина 450 м.	Четири инфо-табели, една класна стая на открито, маси и пейки
14.	Екопътека „Запазена Парангалица“ (линеен маршрут)	От местността „Карталска поляна“ на територията на НП „Рила“ до резерват „Парангалица“. Дължина 700 м	Пет инфо-табла и табели /вкл. и на брайл/, класна стая на открито, маси и пейки, парапети, мостчета

Добри практики за образователни екологични програми за НП „Рила“

През 2023 г. Дирекция „НП Рила“ първоначално планира общо 30 броя еко-програми, като са реализирани 58, допълнителните 28 програми са организирани и проведени, след постъпили предложения от партньори на националния парк и във връзка с реализацията на програми, кампании и проекти. Проведените образователните програми са за представяне на Национален парк „Рила“ и дейността на парковата дирекция, както следва с участието на деца от детски градини, ученици, студенти и клубове.

Основните дейности, по организирането и провеждането на екологични програми за Национален парк „Рила“ са функциониращите и управляваните от парковата дирекция посетителски и информационни центрове.

Анализът на дейностите свързани с образователни програми в тях показва своята специфика и развитие във времето. Общият брой на посетители в трите центъра на Парка през 2023 г. е 10 306, или с 866 повече в сравнение с предходната година, като броят име се е увеличил значително в ПЦ-Паничище и е намалял незначително в ПИЦ-Самоков и ПИЦ-Благоевград (Годишни отчети за дейността на ПЦ-Паничище, ПИЦ-Самоков и ПИЦ-Благоевград 2022, 2023).

Посетителски център-Паничище. В Посетителски център-Паничище са извършвани четири вида планирани дейности с посетителите - беседи, прожекции, изложби, интерпретативни маршрути като и четирите от тях са реализирани. Общият брой посетители през 2023 г. е 8203 /с най-много посещения през юни, юли, август, септември и октомври месец/, което е с 934 посетители повече спрямо 2022 г. При чуждестранните посетители се бележи ръст с 455 души спрямо предходната 2022 г., като общият им брой е 1760 от 62 държави /предимно от Израел, Франция, Германия, Испания, Украйна, Румъния, Великобритания, Италия, Полша, Северна Македония/. Проведени са също 129 беседи, 87 прожекции, 2 изложби и 2 интерпретативни маршрута. На всички посетители са представени туристическите маршрути, правилата за поведение на посетителите и противопожарна безопасност в НП „Рила“. Разпространявани са през целия период на посетителите информационни и образователни материали за НП „Рила“.

Посетителски информационен център-Самоков. В Посетителски информационен център-гр. Самоков са извършвани три вида планирани дейности с посетителите - беседи, прожекции, изложби, и трите от тях са реализирани. Изнесени са 139 групови беседи пред посетителите на центъра, или 24 повече в сравнение с 2022 г. Извършени са 10 видео прожекции на филми, или 2 по-малко в сравнение с 2022 г. По повод изминалата 30 годишнина на НП „Рила“ бе открита фотоизложба, като също са организирани дни на отворените врати за Деня на водата, Деня на Земята, Европейския ден на НАТУРА 2000, Международния ден на биоразнообразието, Световния ден на околната среда и Европейска седмица на мобилността. Специалистите от центъра не са участвали в организирането и провеждането на интерпретативни маршрути. Общ брой посетители през 2023 г. 1526 или с 39 посетители по-малко в сравнение с 2022 г. (с най-голям брой посещения през месеците март, юли, август и октомври). По отношение на общия брой туристи от чужбина, които са осъществили посещение на ПИЦ-а през 2023 г. е 15 или 13 по-малко в сравнение с преходната година (с посещения през май, юни, август и септември). Чуждестранните туристи са от Великобритания, Израел и Германия. На всички посетители са представени правилата за поведение на посетителите и противопожарна безопасност в НП „Рила“. Разпространявани са през целия период на посетителите информационни и образователни материали за НП „Рила“.

Посетителски информационен център към ЦО на Дирекция „НП Рила“ - гр. Благоевград. Общият брой посетители през 2023 г. е 577 /с 29 по-малко от предходната година/, като с най-много посещения са месеците януари, май, юни. На всички посетители

са представени туристическите маршрути, правилата за поведение на посетителите и противопожарна безопасност в НП „Рила“. Разпространявани са през целия период на посетителите информационни и образователни материали за НП „Рила“.

Едно ново начало за усъвършенстване на образователна инфраструктура за интерпретация и природозащитно образование за Национален парк „Рила“ е програмата за подобряване на посетителска инфраструктура и осъществяване на мерки за устойчиво използване на национален парк-ProPark, която има за цел да подобри цялостната инфраструктура на посетителският център в к.с. Паничище, както и в комплекс Саръгьол, в територията на Национален парк „Рила“. Това ще допринесе за устойчивото управление на националния парк и ще намали негативното въздействие върху него от туристическия поток. Програмата се изпълнява чрез сътрудничество между различни заинтересовани страни, включително международни финансиращи институции, министерства и агенции, местни власти, академични институции, туристически асоциации, неправителствени организации и други (ProPark, 2024, pp. 16-31).

Някои конкретните цели на програмата са свързани с разработване на концепция, касаеща ефективното управление и устойчивото ползване на ресурсите, пилотно осъществена в Национален парк „Рила“; определяне на мерки за намаляване енергийното потребление и питейни води, на отпадъците и отпадъчните води, с цел опазването на околната среда и устойчивия туризъм; осъществяване подкрепа на партньори в изпълнение на конкретните мерки, включително, но не и ограничено до инфраструктурно подобрене на посетителски центрове и избрани хижи; оценка и разпространение в страната на швейцарския опит в изграждането и реконструкцията на планински хижи.

По т. нар. Компонент 1 се планира реконструкция на сградния пакет на посетителският център в к.с. Паничище. В рамките на Компонент 3 визията на Дирекция „НП Рила“ е да обособи сгради на комплекс Саръгьол като природозащитен и образователен център, като запази музейната част, основната сграда, в която да се обособят експозиции, свързани с историята на парка и създаването на дворец Саръгьол. Идеите са сградите да са енерго-ефективна, екологосъобразна сграда, прилагаща най-високите стандарти за изграждане и експлоатация планински сгради и съоръжения. Предвижда се комплексът да работи за подобряване квалификацията на служителите, които се наемат за работа в институции по опазване на защитените територии от една страна, а от друга да се осигури възможност за обособяване на център за работа с деца и подрастващи по въпроси, касаещи климатичните промени и опазване и възстановяването на околната среда, като цяло.

Едни целенасочени дейности могат да бъдат: обучение на служители, работа с училища и устойчиво въздействие, насърчаване сътрудничеството между различните заинтересовани страни, насърчаване развитието на туризма в нови дестинации, изграждане на мрежи в слабо населени райони, разсъсредоточаване на туристопотока, развитие на отдалечените общини, запазване на културно-историческа ценност за бъдещите поколения.

Предоставят се реални възможности за осъществяване на екологично-образователни програми и обучения на ученици, учители и студенти, под формата на зелени училища по предварително разработена и утвърдена интерпретативно-образователна програма. В

обучителните модули ще се обърне внимание на близки забележителности в парка и извън него, биотата, касаеща фауната, флората и микотата в националния парк и жизнената необходимост от дългосрочното им опазване, като се използват интерактивни образователни модули, ще се провеждат програми за образование и природна интерпретация, внедряване на тематични експозиции и пр.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проучването на образователна инфраструктура за интерпретация и природозащитно образование за изследвания обект, обхващащ региона на национален парк „Рила“ е значим елемент от интегрираната информационна база от данни за изпълнение на ефективни политики и практики, пряко свързани с развитие на образованието за устойчиво развитие в защитените територии.

Идентифицирани и проучени са важни етапи от развитието му, в обсега на националния парк и прилежащите му територии.

Последователните изследвания за анализиране на състоянието в региона на защитената територия по отношение перспективите за развитие на образователната инфраструктура в полза на програмите за интерпретация и природозащитно образование за Национален парк „Рила“ трябва да продължат, тъй като все още не са напълно достатъчни. В последващи проучвания е необходимо ясно да се очертаят конкретни препоръки, предложения и подобрения в стратегическото управление на програмите и проектите за интерпретация и образование в изследвания регион.

В резултат на усилената и ефективна работа на всички служители в Дирекция „Национален парк Рила“ в последните години се наблюдава чувствително намаляване броя на нарушенията. Дирекцията на Парка участва в редица проекти, свързани с устойчивото управление на защитената територия.

Едно от предизвикателствата за повишено екологично съзнание и култура е провеждането на поредица събития, обединени от мотото „Дни, посветени на НП „Рила“, „Национален парк Рила-познат и непознат“ и „Национален парк „Рила“-предизвикателство за идните поколения“.

Всички образователни дейности имат крайна цел да формират екологосъобразно мислене, съзнание и поведение и позитивно отношение към природата в подрастващото поколение, като по този начин ги накара да осъзнаят, че всяка една дейност, независимо нейния принос в опазване на околната среда е обща грижа на всеки – от най-малкият до най-възрастният жител на планетата.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Godishni otcheti za deynostta na Posetitelski tsentar Panichishte, Posetitelski-informatsionen tsentar – Samokov i Posetitelski-informatsionen tsentar – Blagoevgrad za perioda 2022-2023 g. [Annual reports on the activities of the Panichishte Visitor Center, the Samokov Visitor and Information Center, and the Blagoevgrad Visitor and Information Center for the period 2022-2023].

- Pashova R., Kirilov St. (2020). Interpretatsia na prirodnoto i kulturno-istorichesko nasledstvo v konteksta na ustoychivia turizam. *Godishnik na XVI Mezhdunarodna nauchna konferentsia "Naukata i digitalizatsiyata v polza na biznesa, obrazovaniето i turizma"*, Tom XIII, ISSN 2367-7368. [Interpretation of natural and cultural-historical heritage in the context of sustainable tourism. Yearbook of the XVI International Scientific Conference "Science and Digitization for the Benefit of Business, Education, and Tourism," Volume XIII, ISSN 2367-7368]. VUM, pp. 249-258.
- Plan za upravlenie na Natsionalen park „Rila“, priet s Reshenie № 522 ot 04.07.2001 g. na MS, obn. DV, br. 66 ot 27.07.2001 g. [Management Plan for Rila National Park, adopted by Decision No. 522 of 04.07.2001 of the Council of Ministers, published in State Bulletin No. 66 of 27.07.2001]: <https://rilanationalpark.bg/дирекция-нп-рила/управление/законодателство/планове-за-управление/план-за-управление-на-нп-рила-1.html>
- Georgieva, N., Kirilov, St. (2022). Savremenен landshaft v Natsionalen park „Rila“. *Sbornik s nauchni dokladi ot YuBILEYNA NAUChNA KONFERENTsIA po povod 30 godishninata ot obyavyavaneto na Natsionalen park „Rila“*, Blagoevgrad, 3 Yuni 2022 g., ISBN 978-619-90533-8-6, str. 148-162, , COBISS.BG-ID – 57356040. [Contemporary Landscape in Rila National Park, Collection of scientific reports from the ANNIVERSARY SCIENTIFIC CONFERENCE on the occasion of the 30th anniversary of the declaration of Rila National Park, Blagoevgrad, June 3, 2022, ISBN 978-619-90533-8-6, pp. 148-162, COBISS.BG-ID – 57356040].
- Kolibarska, A., Kirilov, St. (2022). Prirodozashtitno i ekologichno obuchenie za Natsionalen park „Rila“ v Posetitelski tsentar – Panichishte. *Sbornik s nauchni dokladi ot YuBILEYNA NAUChNA KONFERENTsIA po povod 30 godishninata ot obyavyavaneto na Natsionalen park „Rila“*, Blagoevgrad, 03 Yuni 2022 g., ISBN 978-619-90533-8-6, str. 163 – 169, COBISS.BG-ID - 57356040. [Nature conservation and environmental education for Rila National Park at the Visitor Center - Panichishte, Collection of scientific reports from the ANNIVERSARY SCIENTIFIC CONFERENCE on the occasion of the 30th anniversary of the declaration of Rila National Park, Blagoevgrad, June 3, 2022, ISBN 978-619-90533-8-6, pp. 163–169, COBISS.BG-ID].
- Kontseptsia za razvitie na Posetitelski tsentar Panichishte, Programa „Posetitelska infrastruktura i ustoychivo polzvanе na Natsionalen park (“ProPark”)”, ShBPS, 28 yuni 2024 g., str. 16-31. [Concept for the Development of the Panichishte Visitor Center, Program “Visitor Infrastructure and Sustainable Use of National Parks” (“ProPark”), SBPS, June 28, 2024, pp. 16-31.]. <https://rilanationalpark.bg/образователни-програми/образователни-дейности-и-програми-1.html>

ECOLOGICAL INFLUENCES OF DARK TOURISM

Vladimir Karadzhov^a, Romyana Popova^b

Abstract: *Dark tourism, defined as travel to sites associated with death, tragedy, and collective memory, is most often studied from sociocultural or ethical perspectives, while its ecological implications have received limited scholarly attention. This article addresses this research gap by examining the environmental footprint of dark tourism destinations, with a focus on pollution, over-tourism, ecosystem disruption, and carbon emissions. Drawing on case studies from Bulgaria and globally recognized locations such as Chernobyl and Auschwitz, the study demonstrates how unmanaged visitation can accelerate environmental degradation. At the same time, it evaluates sustainable management strategies, including virtual dark tourism as an innovative, eco-friendly alternative. By integrating ecological concerns into the analysis of dark tourism, the paper contributes to the broader debate on sustainable travel and proposes policy recommendations aimed at reducing ecological risks while preserving the educational and commemorative value of these sites.*

Keywords: Dark Tourism, Ecological Impact, Sustainability, Over-Tourism, Virtual Tourism, Environmental Degradation, Heritage Management, Ethical Travel.

1. INTRODUCTION

Dark tourism, defined as the travel to sites associated with death, suffering, or the macabre, has emerged as a significant subfield of contemporary tourism studies over the past two decades. Originally conceptualized by Lennon and Foley (2000), the phenomenon encompasses a wide spectrum of destinations – from former concentration camps and battlefields to sites of natural disasters and industrial catastrophes. While scholarly attention has traditionally focused on the psychological motivations of dark tourists, ethical dilemmas, and commemorative functions (Stone, 2006; Karadzhov, 2025), the environmental dimension of dark tourism remains notably underexplored. Sharpley (2020) extends this discussion by linking the demand for death- and disaster-related travel to broader dynamics in tourism consumption, though ecological aspects remain largely absent from such analyses.

As tourism expands globally, its ecological footprint has become a topic of pressing concern. Over-tourism, carbon emissions, habitat disturbance, and waste generation are all well-documented consequences of mass travel. These issues are particularly acute in dark tourism contexts, where sites are often fragile, historically significant, or ecologically sensitive. Locations such as the Auschwitz-Birkenau Memorial, the Chernobyl Exclusion Zone, and the Hiroshima Peace Park attract millions of visitors annually, raising questions about the long-term sustainability of such pilgrimage-like tourism. The tension between preserving the integrity of these sites and

^a Chief Assistant Professor, PhD, Department of Geography, Ecology and Environmental Protection, Faculty of Mathematics and Natural Sciences, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: karadzhov@swu.bg.

^b Chief Assistant Professor, PhD, Department of Philosophical and Political Sciences, Faculty of Philosophy, South-West University “Neofit Rilski”; E-mail: r.popova@swu.bg.

accommodating growing tourist interest creates a complex challenge for local governments, heritage managers, and environmental planners.

Furthermore, dark tourism is not restricted to passive observation. Visitors may engage with the environment in physically impactful ways – traversing off-limits zones, collecting artifacts, or contributing to the degradation of landscapes through unsanctioned photography, vandalism, or foot traffic. In some cases, such as in the Pripjat region near Chernobyl, the fragile post-disaster ecosystem faces renewed ecological stress due to a surge in tourism activity fueled by popular media and social networks.

This article aims to examine the ecological consequences of dark tourism by analyzing specific case studies and identifying the main environmental risks associated with this growing phenomenon. It also explores emerging solutions, including the role of virtual dark tourism and sustainable site management practices, which may offer a pathway to balance remembrance with responsibility. By addressing this overlooked aspect, the study contributes to the broader discourse on sustainable tourism and highlights the importance of integrating ecological consciousness into the planning and promotion of dark tourism experiences.

2. LITERATURE REVIEW

Dark tourism has been examined from various perspectives – ranging from its sociological and psychological dimensions to its ethical and cultural implications. Scholars such as Lennon and Foley (2000) laid the conceptual foundation by arguing that dark tourism reflects postmodern society’s complex relationship with death, memory, and heritage. Subsequent work by Stone (2006) further developed the concept by identifying different typologies of dark sites and visitor motivations, emphasizing the “spectrum of darkness” based on authenticity, purpose of visitation, and emotional intensity.

Most studies to date have focused on consumer behavior, affective responses (Seaton, 1996), and ethical considerations (Sharpley & Stone, 2009), with limited attention to the ecological implications of such travel. Studies of visitor motivation, such as the work of Isaac and Çakmak (2014) on the Westerbork transit camp, further reveal how emotional and historical factors drive demand, yet without consideration of ecological implications. Yet, as Karadzhov (2025) has noted, the increasing popularity of dark destinations in Bulgaria and Eastern Europe has coincided with rising concerns over their environmental sustainability. His conceptual guidebook *Dark Tourism in Bulgaria* outlines the dual role of these sites as both spaces of remembrance and potential nodes of ecological disruption due to unmanaged tourism flows.

Research on the environmental consequences of tourism has expanded significantly in recent years, particularly under the umbrella of sustainable tourism (Gössling & Peeters, 2015; UNWTO, 2020). Recent scholarship also stresses that the tourism sector must be understood as part of a broader global carbon economy, with dark tourism sites contributing indirectly through energy use and visitor mobility (Gössling, 2018).

However, the ecological footprint of niche sectors like dark tourism remains underrepresented in this literature. Studies that do engage with ecological aspects often do so tangentially, addressing issues such as site degradation or conservation without connecting them explicitly to the “dark” context (Light, 2017).

Notable exceptions include analyses of high-profile destinations such as the Chernobyl Exclusion Zone, where the influx of “dark tourists” has led to soil erosion, waste accumulation, and disruption of recovering ecosystems (Möller, 2019). Similarly, the management of mass visits to Auschwitz-Birkenau has prompted discussions about infrastructural strain, carbon emissions, and preservation risks (Ashworth & Isaac, 2015). These cases illustrate that while dark tourism is often framed as morally or educationally valuable, it is not immune to the physical consequences typical of mainstream tourism.

The concept of virtual dark tourism has emerged as a promising alternative in mitigating some of these risks. Karadzhov and Yuleva-Chuchulayna (2024) argue that digital technologies can enhance accessibility and sustainability by allowing users to engage with historical sites without contributing to their ecological wear. This idea aligns with broader discussions on digital tourism and its role in promoting sustainable travel behavior (Karadzhov & Kirilov, 2023). Virtual experiences, including 3D reconstructions and immersive storytelling, can replicate the emotional depth of on-site visits while eliminating the associated environmental burden.

The ecological dimensions of dark tourism, as outlined in the article, can be interpreted through the lens of the ideology of ecologism, which is commonly understood as both an ideology and a movement aimed at protecting and preserving the environment (Popov, 2014, p. 6). Ecologism often adopts a critical perspective toward human impact on the environment, emphasizing the view that environmental preservation is best achieved through the limitation of certain human activities. Leveraging technological advancements, investments, and political reforms can facilitate the development of effective solutions to promote more sustainable social development. (Popov, 2014, pp. 5-6). Viewed in this way, dark tourism illustrates the contrast between cultural and educational enrichment on the one hand and ecological preservation on the other. Integrating ecologist principles into the management of dark tourism suggests that long-term sustainability requires not only technological innovation, such as virtual alternatives, but also a normative rethinking of tourism practices that prioritize environmental limits over unrestricted human activity. In this way, ecologism offers a framework for rethinking dark tourism in line with both ethical and ecological responsibility.

Manov, Levinson, Paraskeva-Hadjichambi, Bedsted, and Hadjichambis (2020) argue ecologism, on the other hand, assumes that achieving a sustainable future requires profound transformations in humanity’s relationship with the non-human natural world (p. 19).

When considering the ideology of ecologism and its critical stance toward human impact on nature, it becomes necessary to situate the discussion within the broader framework of sustainable development. The concept of sustainable development can be interpreted in various ways, but at its core it represents an approach based on balancing economic growth, social well-being, and environmental protection. The goals of sustainable development extend beyond regional contexts and acquire a global dimension (Popova, 2025, 200-201). In this regard, dark tourism may be viewed not only as a cultural and ethical phenomenon but also as a challenge to sustainable development. It can therefore be concluded that dark tourism exhibits global characteristics, which call for globally coordinated measures to ensure its effective and sustainable management.

In sum, the existing body of literature highlights a critical gap: although dark tourism has matured as a research field, its environmental dimension has yet to receive proportional scholarly attention. This article aims to address this gap by systematizing ecological concerns related to dark tourism and proposing viable, sustainable management approaches based on best practices and case studies.

3. TYPES OF DARK TOURISM AND THEIR ECOLOGICAL FOOTPRINT

Dark tourism encompasses a wide array of site types, each characterized by distinct historical, cultural, and environmental contexts. As theorized by Stone (2006), dark tourism exists along a spectrum – ranging from “dark fun factories” to “dark camps of genocide” – with varying degrees of authenticity, emotional engagement, and ethical sensitivity. From an ecological perspective, the environmental pressures exerted by tourists also vary significantly across these categories.

3.1 Sites of War, Genocide, and Political Oppression

Examples: Auschwitz-Birkenau (Poland), Belene camp (Bulgaria), Tuol Sleng (Cambodia).

These sites are frequently subject to high visitor volumes and require infrastructure to accommodate mass tourism. The cumulative effects include wear and tear on historical structures, erosion of surrounding grounds, water and energy overuse, and the generation of waste. In Auschwitz alone, over 2 million visitors annually (Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum, 2023) have necessitated expanded pathways and tourist facilities – raising concerns about conservation and carbon emissions associated with the transport of visitors.

3.2 Disaster and Catastrophe Zones

Examples: Chernobyl Exclusion Zone (Ukraine), Hiroshima Peace Memorial (Japan), Ground Zero (USA).

These sites are often located in ecologically sensitive or recovering areas. In the case of Chernobyl, studies have documented that the increasing tourist activity has resulted in localized soil compaction, damage to regenerating flora, and contamination concerns from the disturbance of irradiated zones (Biersack, 2020; Möller, 2019). Despite strict regulations, the rise of informal and adventure-style “dark tours” has exacerbated environmental pressures. Similarly, tourism around Ground Zero in New York contributes to urban pollution, resource demand, and transportation-related emissions in a densely populated metropolitan context.

3.3 Abandoned Urban and Industrial Sites

Examples: Pripyat (Ukraine), Hashima Island (Japan), Buzludzha Monument (Bulgaria).

These sites are often ill-equipped for large-scale visitation due to structural instability and lack of formal management. The resulting risks are twofold: harm to visitors and irreversible degradation of the environment. The Buzludzha Monument in Bulgaria, for instance, has suffered from vandalism, illegal access, and the deterioration of surrounding vegetation caused by unmanaged foot traffic (Karadzhov, 2025). Urban decay tourism (“ruin tourism”) also often overlaps with informal exploration, lacking environmental oversight.

3.4 Burial Grounds and Memorial Parks

Examples: Père Lachaise Cemetery (France), Forest of the Innocents (Bulgaria).

Although relatively low-impact compared to other categories, cemeteries and memorial gardens still face ecological concerns, especially when visitation surges due to cultural or media trends. Soil erosion from frequent footfall, damage to fragile headstones, and waste generation (e.g., candles, plastic flowers) are common issues. In places where ecological burial grounds are used, tourist pressure may conflict with conservation objectives.

3.5 Sites of Myth, Legend, and Paranormal History

Examples: Bran Castle (Romania), Catacombs of Paris (France), abandoned asylums.

These “lighter” dark tourism sites attract thrill-seekers and popular media-driven audiences. While often perceived as entertainment-focused, their cumulative environmental impact – particularly through vehicle traffic, noise pollution, and urban strain – should not be underestimated. These effects are amplified when sites are located in rural or peri-urban areas with limited carrying capacity.

Each category of dark tourism produces a distinct ecological footprint, influenced by visitor behavior, local infrastructure, and conservation policies. This footprint is also shaped by political and regulatory frameworks, which determine the rules, enforcement, and oversight of tourism practices. National legislation, municipal governance, and international agreements can play a crucial role in determining how environmental impacts are monitored, mitigated, or exacerbated. The absence of integrated environmental management and coordinated policy measures across many dark tourism destinations amplifies existing vulnerabilities. In the following section, a closer look at empirical examples and quantitative data will provide deeper insight into the measurable environmental outcomes of dark tourism and potential policy-driven mitigation strategies.

4. RESULTS AND DISCUSSION

The ecological implications of dark tourism are best understood when examined through concrete data and case studies. While theoretical discussions highlight the potential risks of over-visitation, pollution, and ecological stress, it is the actual experiences of specific sites that reveal the magnitude and diversity of these challenges. The following section synthesizes quantitative evidence and qualitative observations from key dark tourism destinations, demonstrating how different site categories - ranging from memorials and disaster zones to abandoned monuments - translate into distinct environmental pressures. By combining statistical trends, case examples, and management evaluations, the discussion provides a comprehensive perspective on how dark tourism contributes to ecological degradation and how these impacts might be mitigated through innovative strategies.

4.1 Visitor Pressure and Over-Tourism at Dark Sites

Many dark tourism destinations have seen a marked increase in visitor numbers over the last decade, driven by a combination of cultural fascination, media exposure, and easier access to former restricted zones. For instance, the **Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum** in Poland registered over **2.3 million visitors in 2019**, a significant rise from just 500,000 in 2001 (Auschwitz-Birkenau Museum Annual Report, 2020).

Table 1. Visitor numbers at Auschwitz-Birkenau (2001–2019) and Chernobyl Exclusion Zone (2010–2019). *Sources: Auschwitz-Birkenau Museum Annual Report 2020; State Agency of Ukraine on Exclusion Zone Management 2020; auschwitz.org u journals.aserspublishing.eu*

Site	Year	Number of Visitors / Tourists
Auschwitz-Birkenau	2019	~ 2,320,000
Chernobyl (CEZ)	2015	~ 16,400
	2016	~ 35,100
	2017	~ 46,136
	2018	~ 71,869
	2019	~ 124,001

Similarly, the **Chernobyl Exclusion Zone** saw an increase from approximately **10,000 visitors in 2010** to over **124,000 in 2019** (State Agency of Ukraine on Exclusion Zone Management, 2020), boosted by the HBO miniseries *Chernobyl*.

Visitor numbers at Auschwitz-Birkenau reached approximately 2.32 million in 2019, while the Chernobyl Exclusion Zone saw a rise from ~16,400 tourists in 2015 to 124,001 in 2019. These data together highlight accelerating visitor growth at dark tourism sites and the associated environmental pressures (Table 1).

While such growth generates economic opportunities, it places significant strain on both **infrastructure and ecosystems**. In Chernobyl, heavy foot traffic near the Pripjat amusement park and abandoned structures has led to **soil compaction**, disruption of spontaneous regrowth, and the need for constant remediation. According to Biersack (2020), tourism activities have increased the risk of re-mobilizing radioactive particles, especially during dry seasons.

4.2 Environmental Impacts by Type

Quantitative data from various case studies reveal consistent **patterns of environmental degradation** associated with unregulated or mass dark tourism:

In Bulgaria, the **Buzludzha Monument** exemplifies how **lack of official tourism regulation** can lead to environmental harm. As a former communist structure located in a mountainous area, Buzludzha attracts “ruin tourists” who often park off-road, damage surrounding meadows, and enter illegally, further deteriorating both the site and its landscape (Karadzhov, 2025).

The diversity of ecological consequences across dark tourism destinations is illustrated in Table 2, which summarizes common patterns of environmental degradation linked to different site types, ranging from genocide memorials and disaster zones to abandoned monuments.

Table 2. Patterns of environmental degradation associated with unregulated or mass dark tourism. *Sources: (Biersack, 2020; Ashworth & Isaac, 2015; Karadzhov, 2025)*

Site	Type	Annual Visitors	Ecological Concern
Auschwitz-Birkenau (Poland)	Genocide Memorial	2.3 million (2019)	Ground erosion, structural strain, emissions from tour buses
Chernobyl Zone (Ukraine)	Nuclear Disaster	124,000 (2019)	Soil compaction, flora damage, radiation mobilization
Hiroshima Peace Park (Japan)	War Site	~1.5 million/year	Urban congestion, noise, CO ₂ emissions
Ground Zero (USA)	Terrorism Memorial	~4 million/year	Urban heat, overconsumption of resources
Buzludzha (Bulgaria)	Abandoned Monument	est. 30,000/year	Vandalism, vegetation loss, illegal access impacts

4.3 Sustainable Management Challenges

Despite the growing interest in sustainable tourism, dark tourism often lags behind in applying ecological conservation standards. This is due to the sensitive nature of these sites, which prioritize historical and emotional integrity over infrastructure development. Furthermore, visitor behavior at dark sites tends to include emotionally charged or voyeuristic actions - such as collecting souvenirs, touching relics, or deviating from marked paths - which heightens ecological pressure.

Another major challenge lies in the seasonal concentration of visitors. Many sites, particularly those tied to anniversaries or tragic events, experience intense short-term surges, leading to waste generation, transport congestion, and overwhelmed local waste systems. The 2020 pandemic briefly reduced these pressures but led to a rebound in 2022–2023 with renewed intensity, especially due to revenge travel patterns (UNWTO, 2023). These trends echo broader debates on the vulnerability of tourism to climate change and the necessity for adaptive management strategies (Becken & Simmons, 2008).

In addition, management difficulties are often amplified by conflicting priorities. While heritage professionals emphasize the preservation of authenticity and memory, environmental planners stress the importance of ecological limits. In the absence of coordination, this divide can result in inconsistent regulations or insufficient enforcement. A further obstacle is financial: many dark tourism sites rely on limited funding, leaving little capacity to invest in green infrastructure, renewable energy, or monitoring systems that would help reduce ecological pressure.

4.4 Virtual Alternatives and Impact Reduction

One notable solution is the virtualization of dark tourism experiences. Platforms offering immersive virtual tours of Chernobyl, the 9/11 Memorial Museum, or Bulgaria’s Belene Island have emerged as eco-friendly substitutes, particularly suitable for educational use. Karadzhov and

Yuleva-Chuchulayna (2024) argue that virtual dark tourism offers 100% reduction in on-site environmental pressure, while retaining the cognitive and affective value of real visits. Moreover, digital platforms can introduce interactive educational layers, reinforcing messages of remembrance, peace, and environmental responsibility.

However, virtual tourism also faces limitations in replicating the authentic emotional experience sought by many dark tourists, particularly those motivated by personal or ancestral connections. As such, the ideal model may lie in hybrid strategies - physical visitation under strict ecological protocols, supplemented by virtual pre-visits or follow-up learning modules.

Beyond reducing ecological impacts, virtual alternatives also contribute to accessibility and inclusivity. They allow participation by groups that might otherwise be excluded from dark tourism due to geographical, financial, or health-related constraints. In this way, virtualization does not simply function as an ecological solution but also as a means of democratizing access to heritage, remembrance, and education. With advances in VR and AR technologies, the potential for virtual dark tourism to deliver both ethical and sustainable experiences is likely to expand significantly in the coming years.

5. RECOMMENDATIONS AND POLICY IMPLICATIONS

Ensuring the ecological sustainability of dark tourism destinations requires an integrated management framework that balances environmental protection with cultural sensitivity and commemorative integrity. Based on the findings of this study, several directions for policy and practice can be highlighted.

First, site managers should develop environmentally sensitive visitor management plans. Carrying capacity assessments, zoning strategies, and the construction of designated pathways are crucial for minimizing erosion and habitat disturbance. In addition, the introduction of timed entry systems and digital ticketing can help distribute visitor flows more evenly across the day and reduce congestion. Such approaches are already in practice at institutions like the Hiroshima Peace Memorial Museum and the Anne Frank House in Amsterdam, and they could serve as models for less regulated destinations, including Buzludzha or Belene in Bulgaria.

Second, there is a pressing need to incorporate environmental education into the interpretive narratives of dark tourism sites. While most destinations emphasize historical, cultural, or ethical themes, environmental perspectives are often absent. Interpretive panels, QR-code-guided tours, and augmented reality applications could draw attention to ecological concerns and promote environmentally responsible behavior among visitors. In sites such as Chernobyl, for example, linking historical narratives with the story of ecological recovery would provide a more holistic understanding of human–environment interactions.

Third, unregulated or adventure-oriented “dark tours” pose serious challenges. These often emerge through informal operators or social media platforms and may cause both environmental harm and ethical violations. Stricter licensing systems for tour guides, enhanced surveillance in restricted zones, and fines for damaging natural or cultural heritage would help to discourage unsanctioned activities. Collaboration with tourism platforms could further prevent the promotion of illegal or unsafe tours.

Fourth, the development of virtual and hybrid tourism models offers a particularly promising strategy to mitigate ecological pressures. Digital reconstructions and immersive platforms provide an opportunity to experience dark heritage sites without contributing to their environmental degradation. Educational institutions, in particular, may benefit from such tools, while hybrid systems that combine digital experiences with carefully managed physical visits could balance authenticity with sustainability.

Finally, there is a need for international guidelines addressing ecological protection at dark heritage sites. Despite the global relevance of many such destinations, management standards remain fragmented. Organizations such as UNESCO, ICOMOS, or the UNWTO could establish minimum ecological criteria for site preservation, introduce reporting mechanisms for monitoring environmental stress, and create funding schemes to support ecological restoration where over-visitation has already caused harm. As Hall (2019) emphasizes, the 2030 Agenda requires systemic integration of sustainability principles across all forms of tourism, a framework within which dark tourism destinations should also be evaluated. Aligning dark tourism with the 2030 Agenda for Sustainable Development, especially in relation to SDG 11 (Sustainable Cities and Communities) and SDG 12 (Responsible Consumption and Production), would provide a coherent policy framework for ensuring the long-term sustainability of these sensitive destinations.

Ecologism's emphasis on limiting human activity provides a useful lens for addressing the ecological risks of dark tourism. From this perspective, measures such as visitor caps, restricted access to fragile sites, and the promotion of virtual alternatives can be justified as necessary strategies to preserve both the natural environment and the commemorative value of these destinations. These ideas are already reflected in practices such as visitor management plans, environmental education, stricter regulation of tours, and the development of digital models, showing how ecologism's principles can be translated into concrete sustainability measures.

6. CONCLUSION

Dark tourism continues to grow as a niche yet impactful form of travel, offering opportunities for remembrance, education, and reflection on humanity's most tragic historical events. However, as this article has demonstrated, its ecological influences remain an under-addressed dimension within the academic and policy discourse. The increasing popularity of dark sites – ranging from genocide memorials and abandoned monuments to nuclear disaster zones – has brought with it a range of environmental challenges, including over-tourism, resource consumption, pollution, and degradation of fragile landscapes.

By analyzing specific case studies and visitor data, the article identified critical ecological risks associated with unmanaged or poorly planned dark tourism. Sites such as Auschwitz, Chernobyl, and Buzludzha illustrate the urgent need for sustainable site management practices that are environmentally conscious yet respectful of historical narratives. The absence of environmental regulation, particularly in emerging or informal dark tourism destinations, amplifies these risks and undermines the long-term integrity of both the physical and symbolic landscapes.

The findings further support the integration of digital technologies and virtual tourism solutions as effective means to alleviate ecological pressure without sacrificing the cognitive or

emotional depth of dark tourism experiences. While not a complete substitute for on-site visitation, virtual tools can play a central role in a hybrid, low-impact model for future development.

Ultimately, the sustainability of dark tourism depends on multistakeholder collaboration, including local communities, heritage professionals, environmental scientists, and policymakers. Beyond ecological concerns, there are important socio-political implications: governance frameworks, regulatory oversight, and public policy play critical roles in balancing heritage preservation, civic engagement, and local socio-economic development. The ecological footprint of this tourism form must be considered not only as a logistical or technical issue but as an ethical and political imperative – preserving the memory of the past without compromising the ecological future on the one hand, and ensuring that state and local authorities, alongside civil society, actively contribute to responsible site management, on the other.

Further research is needed to quantify environmental impacts across more dark tourism sites, develop standardized sustainability indicators, and evaluate the long-term success of mitigation strategies. In doing so, dark tourism can evolve from a reflective practice into a fully responsible one – ethically, ecologically, and socially – contributing to broader discussions on environmental justice, civic responsibility, and policy innovation.

REFERENCES:

- Ashworth, G., & Isaac, R. (2015). *The tourism of death and decay – darker sides of heritage*. In D. Picard & M. Robinson (Eds.), *Heritage and tourism: Place, encounter, engagement* (pp. 25–42). Routledge.
- Becken, S., & Simmons, D. (2008). *Tourism and Climate Change: Risks and Opportunities*. Channel View
- Foley, M., & Lennon, J. J. (2000). *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. Continuum. ISBN 0-8264-5064-4
- Gössling, S., & Peeters, P. (2015). Assessing tourism's global environmental impact 1900–2050. *Journal of Sustainable Tourism*, 23(1), 73–88. <https://doi.org/10.1080/09669582.2014.933059>
- Gössling, S. (2018). *Tourism, Climate Change and the Global Carbon Economy: A Systemic Analysis*. *Journal of Sustainable Tourism*
- Hall, C. M. (2019). Constructing sustainable tourism development: The 2030 Agenda and beyond. *Sustainability*, 11(2), 425. <https://doi.org/10.3390/su11020425>
- Isaac, R., & Çakmak, E. (2014). *Understanding visitor motivation at sites of death and disaster: The case of former transit camp Westerbork, The Netherlands*. *Current Issues in Tourism*, 17(2), 164–179. <https://doi.org/10.1080/13683500.2013.776020>
- Karadzhov, V. (2025a). *Dark Tourism in Bulgaria – A Conceptual Guidebook*. *International Journal of Digital Research*, 1(1), 10–26. <https://doi.org/10.63711/ijdr.net20250102>
- Karadzhov, V. (2025b). *Dark Tourism and Nostalgia*. *Journal Pirinski Knizhovni Listi*, 16(1), 70–78. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14879136>

- Karadzhev, V., & Yuleva-Chuchulayna, R. (2024). *The Role of Virtual Tourism in Promoting Sustainable Travel: A PESTEL Analysis*. Yearbook of the College of Tourism – Blagoevgrad, 3(1), 13–32. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14708032>
- Lennon, J. J., & Foley, M. (2000). *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. Continuum. ISBN 0-8264-5064-4. (Includes original definition of dark tourism concept.)
- Manov, B., Levinson, R., Paraskeva-Hadjichambi, D., Bedsted, B., & Hadjichambis, A. C. (2020). Political dimensions of environmental citizenship. In A. C. Hadjichambis, P. Reis, D. Paraskeva-Hadjichambi, J. Činčera, J. Boeve-de Pauw, N. Gericke, & M. Knippels (Eds.), *Conceptualizing environmental citizenship for 21st century education* (pp. 17–28). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-20249-1_2.
- Møller, A. P., & Mousseau, T. A. (2006). Biological consequences of Chernobyl: 20 years on. *Trends in Ecology & Evolution*, 21(4), 200–207. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2006.01.008>
- Møller, A. P., & Mousseau, T. A. (2011). Conservation consequences of Chernobyl and other nuclear accidents. *Conservation Biology*, 25(3), 489–499. <https://doi.org/10.1111/j.1755-263X.2011.00217.x>
- Popov, N. (2014). Ekologizmat: ideologiyata na promyanata [Ecologism: The ideology of change]. *Pravo, politika, administratsiya* 1(2), https://www.researchgate.net/publication/335635942_Ekologizmt_ideologiata_na_promanat_a
- Popova, R. (2025). Rolyata na grazhdanskoto obrazovanie za ustoychivoto razvitie v Republika Bulgaria. [The Role of the Citizenship Education for the Sustainable Development in the Republic of Bulgaria] *Sbornik s dokladi ot nauchna konferentsia „Predizvikatelstva pred okolnata sreda - ekologichni i pravni reshenia“*. Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“ [“Challenges to the Environment – Ecological and Legal Solutions” Scientific Conference Proceedings. University House “Neofit Rilski”], 190-210.
- Sharpley, R. (2020). *Dark tourism and the demand for death and disaster*. In: The Routledge Handbook of Tourism and the Environment.
- Smith, W. W. (2002). *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster* [Review]. *Annals of Tourism Research*, 29(4), 1188–1189. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(02\)00015-4](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(02)00015-4)
- Stone, P. R. (2006). A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism*, 54(2), 145–160. <https://doi.org/10.1080/02614360500472332>
- UNWTO (2020). *Global Report on Sustainable Tourism*. United Nations World Tourism Organization.
- UNWTO (2023). *International Tourism Highlights 2023 Edition*. United Nations World Tourism Organization.

УКАЗАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ

1. ОБХВАТ НА ИЗДАНИЕТО

Годишникът на катедра „Философия и политически науки“ приема оригинални изследователски статии, обзорни есета и рецензии на книги в областта на философията, политическите науки и допълващи научни полета. Приемат се публикации от преподаватели, докторанти и студенти.

2. ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПОДАВАНЕ НА РЪКОПИСИ

Ръкописи могат да бъдат подавани на **български** и **английски език**. Представят се в Microsoft Word (.docx), формат A4 – до 30 стандартни страници. Основен шрифт – Times New Roman, 12 pt. Полета на страницата: отгоре – 2,4 см., отдолу – 2,4 см., ляво – 2,4 см., дясно – 2,4 см. Междуредово разстояние – Кратно на 1.1. Отстъп (нов ред на абзац) – 1,25 cm.

Основният текст на статиите да бъде съпроводен в началото с резюме на английски език до 300 думи (шрифт Times New Roman, 11 pt., курсив) и да завършва с ключови думи. Заглавията на статиите се изписват на български и английски език на Times New Roman, 14 pt. Имената на авторите се изписват на български и английски език. Посочва се научна степен и звание на автора, e-mail адрес и организация.

3. ЗАГЛАВИЯ И ПОДЗАГЛАВИЯ В ТЕКСТА

Използвайте йерархията на заглавията според АРА 7, например:

Ниво 1: Центрирано, удебелено

Ниво 2: Подравнено вляво, удебелено

Избягвайте използването на допълнителни поднива (нива 3 и надолу). Вместо това структурирайте текста чрез ясни параграфи и логични преходи в рамките на всяко ниво 2.

4. СТИЛ НА ЦИТИРАНЕ

При подготвяне на ръкописите за публикуване, авторите следва да прилагат правилата за цитиране и рефериране, описани в [7-мото издание на Наръчника за публикуване на Американската психологическа асоциация \(APA 7th Edition\)](#). Спазването на тези указания е от съществено значение за унифицираното представяне на информацията и за осигуряване на академична коректност и прозрачност. Авторите носят отговорност за точността на цитатите и библиографските данни.

Библиографският списък следва да бъде подреден по азбучен ред на фамилните имена на авторите. Ако статията е написана на кирилица, **библиографските данни следва да бъдат транслитерирани на латиница**. След транслитерираното заглавие в квадратни скоби се поставя превод на английски език. **Библиографското описание** трябва да бъде оформено по следния начин:

ЦИТИРАНЕ В ТЕКСТА: Използвайте формат с автор и година, например: (Manov, 2020)

Manov (2020) – при въвеждане на името като част от изречението, напр.: *Според Manov (2020) ...*

(Manov, 2020, p. 22) – при директен цитат.

КНИГА:

Автор, А. А. (Година). *Заглавие на книгата*. Издателство.

Пример: Huntington, S. P. (1993). *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*. University of Oklahoma Press.

Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Business.

ЗА ИЗТОЧНИЦИ НА КИРИЛИЦА/БЪЛГАРСКИ ЕЗИК:

Автор, А. А. (Година). *Транслитерирано заглавие. Подзаглавие (ако има)* [Превод на английски език]. Издателство.

Пример: Manov, B. (2020). *Klasicheski politicheski doktrini: Avtori i idei. Antologiya* [Classical political doctrines: Authors and ideas. Anthology]. UI “Neofit Rilski”.

КНИГА ПОД РЕДАКЦИЯ:

Добавете „(Ed.)“ за един редактор и „(Eds.)“ за повече от един редактор след името/имената на редактора/редакторите.

Фамилия, инициал(и) на редактора и фамилия, инициал(и) на редактора (ред.). (година). Заглавие на книгата: Подзаглавие, ако има (X-то издание). Издател.

Пример: Dryzek, J. S., Honig, B., & Phillips, A. (Eds.). (2006). *The Oxford handbook of political theory*. Oxford University Press.

ГЛАВА В РЕДАКТИРАНА КНИГА:

Фамилия на автора, Инициал(и). (Година). Заглавие на главата. В Фамилия на редактора, Инициал(и). (Ed.) или (Eds.), *Заглавие на книгата* (X-то изд., с. диапазон от страници). Издател.

Пример: Held, D. (2002). Law of states, law of peoples: Three models of sovereignty. In D. Archibugi, D. Held, & M. Köhler (Eds.), *Re-imagining political community: Studies in cosmopolitan democracy* (pp. 162–178). Stanford University Press.

СТАТИЯ ОТ НАУЧНО СПИСАНИЕ:

Автор, А. А., & Автор, Б. Б. (Година). Заглавие на статията. *Име на списанието*, Том (Брой), стр. XX–XX. DOI или URL

Пример: Lucci, D. (2024). Locke on Religious Enthusiasm as a Form of Madness. *Filosofiya-Philosophy*. 53 (3), 241-252. [10.53656/phil2024-03-02](https://doi.org/10.53656/phil2024-03-02)

ПРИМЕР ЗА ПОЗОВАВАНЕ НА ИЗДАНИЕ НА ОРГАНИЗАЦИЯ:

Име на организацията. (Година). *Заглавие на публикацията* (Доклад № XXX). Издател/ URL.

Пример: United Nations. (2020). *World political report 2020: Trends in international relations* (Report No. UN/2020/PR). United Nations Publications/ URL.

УЕБСТРАНИЦА:

Автор, А. А. (Година, месец дата). Заглавие на уебстраницата. Име на уебсайта. URL

Пример: Smith, J. A. (2020, 15 януари). *The future of digital learning*. Example Education. <https://www.example.com>

ПРИМЕРИ ОТ ОНЛАЙН РЕЧНИЦИ:

[Име на издателя/речника]. (n.d.). *Заглавие на статията*. В *Име на речника*. Взето от [URL].

Пример: Cambridge University Press. (n.d.). *Democracy*. In *Cambridge Dictionary*. Retrieved September 15, 2025, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/democracy>

AUTHORS GUIDELINES

1. SCOPE OF THE PUBLICATION

The *Annual Publications of the Department of Philosophy and Political Science* accepts original research articles, review essays, and book reviews in the fields of philosophy, political science, and related disciplines. Contributions from faculty, doctoral candidates, and students are welcome.

2. SUBMISSION REQUIREMENTS

Manuscripts are submitted in Bulgarian or English as a MS Word file, formatted for A4 paper, up to 30 standard pages. Main font: Times New Roman, 12 pt. Page margins: top – 2.4 cm, bottom – 2.4 cm, left – 2.4 cm, right – 2.4 cm. Line spacing is set to Multiple at 1.1. The first line indent of each paragraph is 1.25 cm.

, A4 format, up to 30 standard pages. Main font: Times New Roman, 12 pt. Page margins: top – 2.4 cm, bottom – 2.4 cm, left – 2.4 cm, right – 2.4 cm. Line spacing is set to Multiple at 1.1. The first line indent of each paragraph is 1.25 cm.

The main body of the manuscript is preceded by an *abstract* in English of up to 300 words (Times New Roman, 11 pt, Italic), and ends with a list of *keywords*. The *titles of the manuscripts* are provided in both Bulgarian and English, using Times New Roman, 14 pt. Author names also appear in both Bulgarian and English, along with academic degree, title, institutional affiliation, and email address.

3. HEADINGS AND SUBHEADINGS

Use **APA levels for headings** (e.g., Level 1: Centered, Bold; Level 2: Left-Aligned, Bold). Avoid using additional heading levels. Instead, use paragraphs and transitions to organize subsections within Level 2 headings.

4. REFERENCING STYLE

When preparing manuscripts for publication, authors must follow the citation and referencing rules of the [7th edition of the Publication Manual of the American Psychological Association \(APA 7th Edition\)](#). Adherence to these guidelines is essential to ensure consistency of presentation, academic integrity, and transparency. Authors are responsible for the accuracy of references and quotations.

The reference list is arranged alphabetically by authors' last names. If the sources are in Cyrillic, they must be transliterated into English. **Non-Latin Script Sources** (e.g., Cyrillic): Titles and author names are transliterated into the Latin alphabet.

For titles already in English, **no transliteration or translation** is needed. Provide an English translation of the title in square brackets immediately after it. **Do not translate author or organization names**, only transliterate. If necessary, explain or translate them parenthetically *in text*, not in the reference list.

REFERENCE LIST: Include all cited works, formatted as follows:

In-Text Citations: Use the author-date format: **(Manov, 2020)**;

(Grady et al., 2019) – when the citation appears in parentheses at the end of a sentence or clause.

Manov (2020) – when the author’s name is integrated into the sentence itself, e.g., *According to Manov (2020)...*

(Manov, 2020, p. 22) – when quoting directly from a source and indicating the specific page.

Reference list: include all cited works, formatted as follows:

BOOK: Author, A. A. (Year). *Title of the book*. Publisher.

Example: Huntington, S. P. (1993). *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*. University of Oklahoma Press.

Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Business.

FOR SOURCES IN CYRILLIC/BULGARIAN LANGUAGE:

Author, A. A. (Year). *Transliterated title: Subtitle (if any)* [English translation]. Publisher.

Example: Manov, B. (2020). *Klasicheski politicheski doktrini: Avtori i idei. Antologiya* [Classical political doctrines: Authors and ideas. Anthology]. UI “Neofit Rilski”.

FULL BOOK WITH EDITORS:

Add “(Ed.)” for one editor and “(Eds.)” for multiple editors after the editor’s name(s).

Editor Surname, Initial(s)., & Editor Surname, Initial(s). (Eds.). (Year). *Title of book: Subtitle if any* (Xth ed.). Publisher.

Example: Dryzek, J. S., Honig, B., & Phillips, A. (Eds.). (2006). *The Oxford handbook of political theory*. Oxford University Press.

CHAPTER IN AN EDITED BOOK:

Author Surname, Initial(s). (Year). Title of chapter. In Editor Surname, Initial(s). (Ed.) or (Eds.), *Title of book* (Xth ed., pp. page range). Publisher.

Example: Held, D. (2002). Law of states, law of peoples: Three models of sovereignty. In D. Archibugi, D. Held, & M. Köhler (Eds.), *Re-imagining political community: Studies in cosmopolitan democracy* (pp. 162–178). Stanford University Press.

JOURNAL ARTICLE: Author, A. A., & Author, B. B. (Year). Title of the article. *Journal Name*, Volume (Issue), Page range. DOI or URL

Example: Lucci, D. (2024). Locke on Religious Enthusiasm as a Form of Madness. *Filosofiya-Philosophy*. 53 (3), 241-252. 10.53656/phil2024-03-02

EXAMPLE OF CITING A PUBLICATION BY AN ORGANIZATION:

Organization Name. (Year). *Title of work* (Report No. XXX). Publisher/ URL.

Example: United Nations. (2020). *World political report 2020: Trends in international relations* (Report No. UN/2020/PR). United Nations Publications/ URL.

WEBSITE:

Author, A. A. (Year, Month Date). *Title of the webpage*. Website Name. URL

Example: Smith, J. A. (2020, January 15). *The future of digital learning*. Example Education. <https://www.example.com>

EXAMPLES FROM ONLINE DICTIONARIES:

[Dictionary Publisher/Name]. (n.d.). *Title of entry*. In *Name of dictionary*. Retrieved from [URL].

Example: Cambridge University Press. (n.d.). *Democracy*. In *Cambridge Dictionary*. Retrieved September 15, 2025, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/democracy>.